

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЪ

В. ДРУМЕВЪ — КЛИМЕНТЪ

БРАНИЦКИ И ТЪРНОВСКИ

ЖИВОТЪ, ДѢЙНОСТЪ И ХАРАКТЕРЪ

ОТЪ

ЮРД. ТРИФОНОВЪ

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ
1926.

Цѣноразписъ

на изданията на Българското книжовно дру
и Българската академия на наукитѣ.

Периодическо списание (Браилско)

Книга I цѣна 6 лева, кн. II—8, кн. III—8, кн. IV—9, кн. V—VI—VIII—11, кн. IX—X—14, кн. XI—XII—15 лева. (Всички изчерпани).

Периодическо списание (Софийско)

Книга I цѣна 13 лева, кн. II—11, кн. III—14, кн. IV—11, кн. V—кн. VII—11, кн. VIII—11, кн. IX — 10, кн. X — 13, кн. XI — 10, кн. XII — 11, (изчерпана) кн. XIV — 10 (изчерпана), кн. XV — 11 (изчерпана) — 12 (изчерпана), кн. XVII — 9 (изчерпана), кн. XVIII — 10 (изчерпана) — XX — 17, кн. XXI—XXII — 21, кн. XXIII—XXIV — 28, кн. XXV—XX XXVII — 10, кн. XXVIII—XXIX—XXX — 25, кн. XXXI — 11, кн. XXXII—кн. XXXIV — 14, кн. XXXV — 13, кн. XXXVI — 14, кн. XXXVII—кн. XXXIX — 10, кн. XL — 13, книга XLI—XLII — 21, книга XLIII — 12, кн. XLV — 9, кн. XLVI — 14, кн. XLVII — 8, кн. XLVIII — 12, кн. X кн. LI — 12, кн. LII—LIII — 20, кн. LIV — 13, кн. LV—LVI — 23, кн. кн. LVIII — 10, кн. LIX — 8, кн. LX — 11, кн. LXI — 48, кн. LXII — 55, кн. кн. LXIV — 50, кн. LXV — 52, кн. LXVI — 52, кн. LXVII — 51, кн. кн. LXIX — 50, кн. LXX — 43, кн. LXXI — 56 лева.

Лѣтописъ на Българското книжовно дружество

Книга I цѣна 4 лева, кн. II — 13, кн. III — 11, кн. IV — 9, кн. V — 12, кн. VII — 10, кн. VIII — 11, кн. IX — 9, кн. X — 11, кн. XI — 7 л

Списание на Българската академия на наукитѣ

Книга I цѣна 22 лева, кн. II — 30, кн. III — 20, кн. IV — 20, кн. VI — 22, кн. VII — 20, кн. VIII — 20, кн. IX — 23, кн. X — 20, кн. XI — 22, кн. XIII — 20, кн. XIV — 20, кн. XV — 24, кн. XVI — 33, кн. XV XVIII — 34, кн. XIX — 42, кн. XX — 45, кн. XXI — 27, кн. XXII — 42, кн. кн. XXIV — 54, кн. XXV — 50, кн. XXVI — 40, кн. XXVII — 36, кн. XXV XXIX — 30, кн. XXX — 30, кн. XXXI — 40, кн. XXXII — 40 лева.

Лѣтописъ на Българската академия на наукитѣ

Книга I цѣна 9 лева, кн. II—9, кн. III—9, кн. IV—30, кн. V—21, кн.

Сборникъ на Българската академия на наукитѣ

Книга I цѣна 48 лева, кн. II — 36, кн. III — 62, кн. IV — 60, кн. VI — 64, кн. VII — 48, кн. VIII (изчерпана), кн. IX — 50, кн. X (изчерпан 60, кн. XII — 126, кн. XIII — 60, кн. XIV — 81, кн. XV — 62, кн. XVI — — 60, кн. XVIII — 100, кн. XIX — 90, кн. XX — 60 лева.

Сборникъ за народни умотворения и народописъ

Книга VII цѣна 55 лева, кн. VIII — 55, кн. IX — 75, кн. X — 55, кн. XII — 66, кн. XIII — 65, кн. XIV — 67, кн. XV — 67, кн. XVI—XVII — 1 — 85, кн. XIX — 70, кн. XX — 66, кн. XXI — 80, кн. XXII—XXIII (дѣл

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЪ

44/577

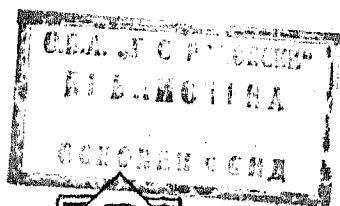
В. ДРУМЕВЪ — КЛИМЕНТЪ

БРАНИЦКИ И ТЪРНОВСКИ

ЖИВОТЪ, ДѢЙНОСТЪ И ХАРАКТЕРЪ

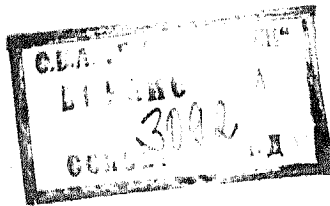
ОТЪ

ЮРД. ТРИФОНОВЪ

СОФИЯ
ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ
1926.

2584/53

Съдържание

	стр.
Прѣдговоръ	V
Уводъ	1

I.

ВАСИЛЬ ДРУМЕВЪ (1840—1873 г.).

A. Дѣтство и юношество	5
Дѣтство и ученичество въ Шуменъ	5
Учителитъ на Друмева	10
Първо учителство и напусчане на Шуменъ	17
Съ каква подготовка е заминалъ Друмевъ за Одеса	21
Ученичество въ Одеса, четничество и първи литер. трудове	23
Сношения съ Раковски	25
Повѣстътъ „Нещастна фамилия“	26
Повѣстътъ „Ученикъ и благодѣтели“	38
Студентство въ Киевъ	46
Б. Книжовна и обществена дѣйностъ въ Браила	55
Драмата „Иванку, убиецътъ на Асѣня I“	61
Дѣйностъ въ Книжовното дружество. Статии	69

II.

КЛИМЕНТЪ — ЕПИСКОПЪ БРАНИЦКИ, МИТРОПОЛИТЪ ТЪРНОВСКИ (1873—1901 г.).

В. Приемане духовенъ санъ: Климентъ Браницки	81
Въ послѣднитъ години на робството	81
Дѣйностъ въ Тулча	83
Връзкитъ на Климента съ Книжовното дружество	88
Повѣстъ „Богданъ и Златка“	89
Прѣзъ освободителната война и руската окупация	90
Дѣйностъ въ обсадения градъ Русе	91
Уредникъ на Търновската епархия. Политическа и нова педагогическа дѣйностъ	95
Въ учредителното и I Велико Нар. събрание	97
Политически възгледи	103
Проповѣдничество	105
Петро-павловската духовна семинария подъ ръководството на епископа Климента	108
Вжтрѣшенъ животъ въ семинарията	115

	стр.
Г. Климентъ — Търновски митрополитъ и екзарх. намѣстникъ	118
При руския царь Александъръ III	122
Прѣдседателъ на друж. „Червенъ кръстъ“	125
Събрание въ митрополията при настѣпване на сърбигъ .	127
Разказътъ „Защо?“	129
Д. Гонения срѣщу митроп. Климента	131
Заточение въ Буховския манастиръ	131
Насилствено отстранение отъ София	134
Влошаване на отношенията съ Княза и правителството.	
Ново изпжждане отъ София	137
Ограничения на пастирската му дѣйностъ въ епархията .	141
Книжовна дѣйностъ прѣзъ 1888—1893 год.	146
Насилствено отстранение отъ седалището му	149
Рѣчь въ недѣлята на православие	155
Заточение въ Петро-павловския манастиръ	162
Подготвяне на сѣда	163
Сждене и осжждане въ Търновския Окр. сѣдъ	166
Заточение въ Гложенския манастиръ	172
Сждене въ Търновската Апелация и въ Касацията . . .	175
Е. Помилване и помирителна мисия при импер. Николая II.	180
Изгубени ржкописи	184
Мисията при импер. Николая	187
Ж. Послѣдни години	192
Книжовна дѣйностъ на митр. Климента прѣзъ г. 1895-1899.	193
Подкрѣпа на българо-католицитъ въ Свищовско	195
Болестъ и смъртъ	197
З. Общъ прѣгледъ на дѣйността и характеристика	202

ФОТОГРАФИЧЕСКИ СНИМКИ.

1. Майката на Друмева	7
2. Кжщата, гдѣто се е родилъ Друмевъ	9
3. Друмевъ и негови другари студенти въ Киевъ	47
4. Еп. Климентъ — ректоръ на Петро-павловската дух. семинария	109
5. Депутацията при импер. Александра III	124
6. Митр. Климентъ — заточеникъ въ Гложенския манастиръ . . .	175
7. Посрѣщането на митроп. Климента въ Търново слѣдъ освобож-	
дението му отъ Гложенския манастиръ	184

По
църковна
ски ферм
Екзархия
на братс
св: боден
даровити
на онова
но и да
потрѣбни
житѣ на
прѣдница
да създа
и да му
ществени
корабъ и
лигѣ на
и силни
Климент
воля и др
нето, прос
народъ.
педагог
оставилъ
услуги на
раздѣлно
му има г

По врѣмето, когато българският народъ завършилъ църковната борба съ гръцкото духовенство и чрѣлъ султански ферманъ отъ 28 февруарий 1870 г. се одобрилъ съ своя Екзархия, а слѣдъ това далъ нечувани жѣртви и съ помощта на братския руски народъ заживѣлъ въ по-големата си частъ свободенъ политически животъ, — той ималъ нужда отъ даровити и силни личности, които не само да дадатъ изразъ на онова, що го вълнувало, и да го възбудятъ и насърчатъ, но и да го упътятъ да се издигне и нареди. Тогавъ му били потребни дѣйци, които, като живѣятъ съ чувствата и мислите на възродителната епоха, да бждатъ тъй умни и непрѣдначиви, че да не се задоволяватъ съ онова, що можело да създаде оная прѣходна епоха, а да отидатъ и по-нататъкъ и да му помогнатъ да си създаде нови просвѣтителни, обществени и държавни учрѣждения и да насочатъ народния корабъ изъ сигурни пѣтища, за да се не разбие о подмолгѣ на тежкия исторически животъ. Единъ отъ тия даровити и силни дѣйци е билъ и **Василь Друмевъ** — по-сетнѣ митр. **Климентъ**, който съ горещо родолюбие, бистъръ умъ, силна воля и други разностранни дарби направилъ много за окончателното, просвѣтатъ, облагородяването и уреждането на българския народъ. Той се проявилъ като голѣмъ общественикъ, поетъ, педагогъ, книжовникъ, иерархъ, проповѣдникъ и политикъ, оставилъ слѣдъ себе-си дълбоки дири и принесълъ важни услуги на църква, държава и народъ. Неговите дѣла сж нераздѣлно свързани съ новата ни история, затова и животътъ му има голѣмо значение.

I.

ВАСИЛЬ ДРУМЕВЪ

1840—1873 г.

А. ДЪТИНСТВО И ЮНОШЕСТВО.

ДЪТИНСТВО И УЧЕНИЧЕСТВО ВЪ ШУМЕНЪ.

Василь Друмевъ се е родилъ въ 1840 или 1841 г.¹ въ Шуменъ отъ здраво, честно и набожно еснафско сѣмейство. Баща му, Друми, билъ шивачъ-праматаринъ, т. е. дребенъ манифактураджия, който не само държелъ дюкянъ въ града и шиелъ елечета, антерии, колани и др. подобни, но ходѣлъ и по селата да разнося своята стока, която купувалъ най-вече по панаиритѣ. Неговтъ родъ билъ се прѣселилъ отъ с. Драгоево, което лежи въ сѣверното подножие на Прѣславска планина и прѣзъ което водѣлъ тогава стариятъ посланъ пжтъ (калдаръмъ) за Ришъ (Чалж-кавакъ), Карнобадъ и Одринъ (Едирне-йолу). Това събудено село било едно отъ тритѣ, въ които имало училищни здания още прѣди кримската война. Въ рода се разказвали прѣдания за юнашки подвизи срѣщу злосторници еничери и кърджалии, които прѣда-

¹ Годината 1841 е посочена отъ самия Друмевъ въ една автобиографична бѣлѣжка, изпратена отъ него на 18 мартъ 1873 г. до митрополита Григория, когато е прѣдстоело да бжде ржкоположенъ за епископъ (обнародва я Ст. Чилингировъ въ сп. „Общъ подеъмъ“, год. I, кн. 18, стр. 856-7). Но нѣкои фактове посочватъ, че Друмевъ не е помнѣлъ добръ годината на раждането си и въ разни случаи я посочвалъ различно, понеже не е ималъ често случаи да я припомня. Така, при сжденето му въ Търновския окр. сждъ. по случай произнесената отъ него рѣчь на 14 февруарий 1893 г., той се е казалъ на 49 години, което дава явно погрѣшна година на раждане 1843 или 1844. За насъ е важно, че въ казаната бѣлѣжка до митроп. Григория той е писалъ, че билъ заминалъ за Одеса въ 1859 г., когато въ сжщность е заминалъ въ 1858, както може да се установи по нѣкои негови писма до Дайнелова и по неговата недовършена биографична бѣлѣжка за другаря му Благоевъ и както изрично е посочено въ едно писмо на шуменския младежъ Стоянъ Радославовъ до Г. С. Раковски въ Одеса, що се пази въ Архива на Раковски подъ № 6843. Можемъ да мислимъ, че, като е направилъ грѣшка отъ 1 год. въ датата на заминаването си за Одеса, той чрѣзъ това е направилъ сжщата грѣшка и въ годината на раждането си, защото е помнѣлъ, не кога се е родилъ, а на колко години

ния сж намѣрили отгласъ въ повѣстѣта „Нещастна фамилия“. — Майката на Друмева, Керуша, била отгледана отъ албанци християни и дори сама се считала за албанка.¹ Баща му я отвелъ отъ нѣкакво село, споредъ едни, турско, а споредъ други, албанско, когато ходилъ да продава стоката си; но точни свѣдѣния за нейния родъ и за обстоятелствата, при които е попаднала въ селото, липсватъ. Когато избѣгала отъ село наедно съ Друмя, тя била на 14-15 год. и малко знаела български, но скоро го изучила и отпослѣ не се отличавала по говоръ отъ другитѣ шуменки. За дѣтинството си тя знаела това, че била доведена въ селото около на 5 години и че прѣседѣла въ него 8-9 год.; а отъ живота си, прѣди да я доведатъ въ село, помнѣла само едно, че живѣла въ голѣма кѣща, гдѣто имало стѣненъ часовникъ, който при биенето си издавалъ звукове: „бранко-ванъ! бранко-ванъ!“ На внуцитѣ си тя казвала отпослѣ, че произлизала отъ пашовски родъ, но какъ е попаднала въ село — не знаела.

Покойниятъ Вас. Стояновъ, другаръ на Друмева още отъ Шуменското училище, билъ чувалъ, че Друми открадналъ своята невѣста отъ турци разбойници нѣкъдѣ изъ Разградско [Вж. Ст. Минчевъ. Изъ историята на българския романъ. Материали за живота на Вас. Друмева (митроп. Климента), София, 1903. стр. 5] Повечето роднини на Друмева знаятъ само това, че дѣдо имъ отвлѣкълъ Керуша, когато турци се готвѣли да я потурчатъ, а тя сама не желала да се турчи, и я скрилъ между платоветѣ въ талигата си. Когато турцитѣ забѣлѣжили, че нѣма момичето и разбрали, че е отвлѣчено, впуснали се да го търсятъ. Тѣ застигнали Друмя, когото познавали, и го питали, не е ли виждалъ хора да водятъ момиче. Той ги увѣрилъ, че не е срѣщалъ или засти-

е билъ, когато е заминалъ; а това дава право да се допусне, че е роденъ въ 1840 г. И въ живота му има случки, които сочатъ повече тази година, отколкото 1841. Така, не е за вѣрване, че въ 1847 г., когато трѣгналъ на училище, е каралъ 6-та, а не 7-ма год.; сжщо така по-вѣроятно е, че въ 1856 г. е билъ приетъ за помощникъ-учителъ (суплентъ) не на 15-та, а на 16-та си година. Най-послѣ, неговиятъ другаръ, съученикъ и колега въ Шуменъ Вас. Стояновъ го считалъ по-старъ отъ себе-си и дори отнасялъ раждането му къмъ 1838 година (вж. споменитѣ му подъ името Патамански въ в. „Дневникъ“, брой 1604 отъ 1906 г.). Намъ се вижда най-вѣроятно, че Друмевъ е роденъ въ 1840 година.

¹ И Друмевъ прѣдъ близки приятели е казвалъ, че има „арнаутска жилка“. Така, въ едно писмо до митроп. Григория отъ 13 мартъ 1890 г. той пише: „Вие знаете, че у мене има арнаутска жилка“ (вж. М. Арнаудовъ, Сборникъ митроп. Климента).

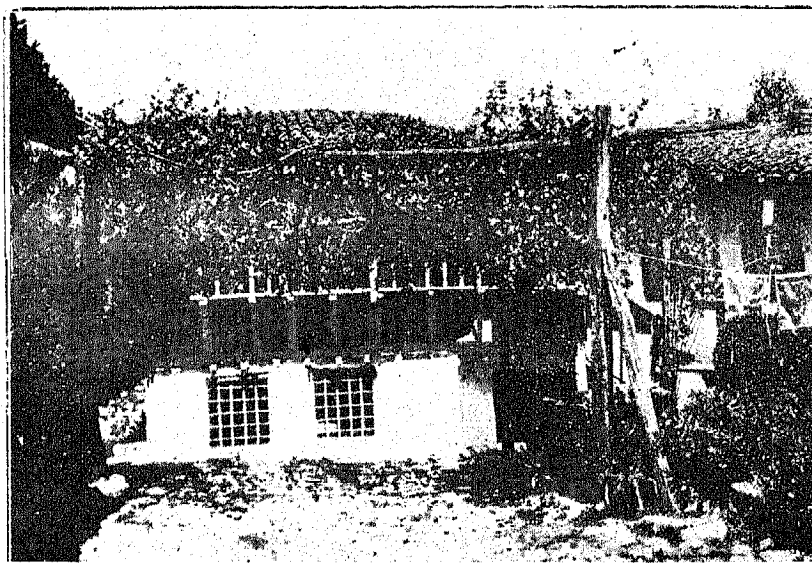

Майката на Друмева.

галъ такива, и тѣ ударили конетѣ на друга страна, а той подкаралъ талигата по-бързо и се отдалечилъ къмъ Шуменъ. Нѣкои роднини мислятъ, че Керуша била грабната отъ Друмя не въ Разградско, а кждѣ Меджидие (стариятъ Карасу панаиръ), гдѣто той билъ отишълъ да купува и продава. Но сестреницата на Друмева, г-жа Керуша Сейрекова чувала, че турцитѣ не били откраднали, а само се готвѣли да откраднатъ момичето. Намъ това се вижда най-вѣроятно: понеже Керуша Друмева била прѣживѣла въ селото 8—9 год., явно е, че не е била въ турски ржцѣ, защото, иначе, тя би била потурчена още въ дѣтинство. Името „Бранкованъ“, което малката Керуша свързвала съ биенето на часовника, съпоставено съ врѣмето, когато е била доведена въ село, дава донѣкъдѣ възможность да се досѣтимъ, гдѣ е могла тя да чува по онова врѣме стѣненъ часовникъ и какъ е попаднала между албанци, които, по споменитѣ на Вас. Стояновъ, били въ Разградско. Г-жа Керуша Сейрекова е дъщеря на първото дѣте на дѣда Друмя—Мария. Тя имала и братъ — Друми В. Козаровъ, който се училъ въ Цариградското медиц. училище и умрѣлъ като воененъ лѣкаръ на турска служба въ Йеменъ (за него Друмевъ споменува въ едно отъ писмата си до Дайнелова). Последниятъ билъ само съ 2—3 години по-младъ отъ Василя, слѣдов. родилъ се е около 1842—43 год.; а майка му, Мария, ще да се е родила около 1826—7 год., ако се е оженила на 15—16 год. (тогава момичетата се женѣли рано). Слѣдов., можемъ да приемемъ, че грабнатата Керуша ще да е била родена около 1811—12 г. И наистина, тя е умрѣла въ 1881 г. на около 70 год. А това ни отвѣжда къмъ руско-турската война отъ 1806—12 год. Както е извѣстно, прѣзъ тази война руситѣ, подъ началството на генер. Ланжеронъ, запалили (1811 г.) Разградъ и близкото до него село Арнаут-къой, заселено главно съ албанци (Иречекъ. Исторія болгаръ, 675; Л. Милетичъ, Старото българско население въ сѣв.-източна България, стр. 142). Тогава частъ отъ селянитѣ албанци избѣгали въ Влашко, гдѣто, както се вижда, сж намѣрили работа въ имотитѣ на Бранковановия родъ, за който се пазѣлъ споменъ въ селото и по врѣмето, когато го посѣтилъ проф. Милетичъ 1897—8 г.). Този родъ е старъ: единъ неговъ членъ — Константинъ Бранкованъ — е билъ посѣченъ по заповѣдь на султана (поради сношенията му съ Петра Велики) наедно съ цѣлата му челядь; оцѣлѣло само едно внуче, което продължило рода и наслѣдило голѣмитѣ му имоти (вж. Палаузовъ, Румынскія государства, стр. 54—8). Единъ отъ потомцитѣ е билъ погребенъ, въ половината на 18 в., въ с. Арбанаси, при Търново. Връзкитѣ на албанцитѣ отъ Арнаут-къой, както и на арбанасчени съ Бранковановци сж били по-стари отъ войната въ 1806—12 г., защото отъ тѣзи селяни сж се наемали пандури за влашката стража. Слѣдъ войната, избѣгалитѣ отъ Арнаут-къой отчасти се завърнали. Съ себе-си тѣ ще да сж довели и малката Керуша, която въ Букурещъ чувала гласъ „Бранкованъ“ и го свързала съ биенето на часовника въ кщата на Бранкованитѣ. Може би, тя да е била дѣте на нѣкой загиналъ прѣзъ войната съселянинъ на завърналитѣ се, който е билъ на служба у Бранкованитѣ, а може и случайно да е прибрана, да е отрасла при тѣхъ и да е чувала, че е дѣте на голѣ-

мецъ. Когато Керуша поотрасла, нѣкои турци, които били чували, че тя е сираче отъ непростъ родъ, и виждали хубостта ѝ, намислили да я грабнатъ и потурчатъ; но отгледалитѣ я селяни албанци съ нейно съгласие я прѣдали на познатия тѣмъ Друми, който я харесалъ и я взелъ за жена.

Женитбата на Друмя и Керуша излѣзла щастлива. Съпрузитѣ живѣли сговорно и отгледали 5 дѣца—една дъщеря, Мария,¹ и 4-ма сина: Костадинъ,² Величко,³ Николчо⁴ и Василь. Съ непрѣкъснатъ трудъ дѣдо Друми успѣлъ да изхрани челядта си и да даде на България редица полезни синове и внуци. Жена му го прѣживѣла и умрѣла въ 1881 г. на около 70 год. Василь, който билъ най-малкото имъ дѣте, билъ любимецъ на майка си и на останалия за извѣ-

• Кжщата, гдѣто се е родилъ Друмевъ.

стно врѣме на работа при бащата братъ Николчо, който често го закрилялъ и избавялъ отъ боя на строгия баща при дѣтински палавости.

¹ Рано починала, майка на умрѣлия въ Иеменъ д-ръ Друми В. Козаровъ и на г-жа Керуша Сейрекова, която живѣе въ Шуменъ.

² Баща на покойния Митѣо Друмевъ, едноврѣмешенъ секретаръ на Петро-павловската дух. семинария, и на Вича Друмевъ, сега подсекретаръ на Минист. съвѣтъ.

³ Баща на починалия многообщаващъ учителъ Коста Друмевъ, на г-жа Марийка Петкова и на г-жа Паскаля д-ръ Паунчева.

⁴ Баща на Петра Друмевъ, сега членъ въ Върховния Админ. съдъ

Градъ Шуменъ, гдѣто се родилъ и порасълъ Василь Друмевъ, билъ единъ отъ най-събуденитѣ наши градове въ половината на XIX вѣкъ. Тогава той се намиралъ въ добро икономическо положение. Както войната въ 1806—1812 г., така и по-сетнѣшната въ 1828—1829 г. не го засегнали. Той не само не пострадалъ отъ послѣдната, но дори позабогатилъ отъ паритѣ, които жителитѣ му успѣли да спечелятъ тогава. Добрата уредба на 7-тѣ му еснафи, особно на табашкия, обушарския (кавафски) и бакалския, давала възможность да се поддържатъ въ редъ общинскитѣ работи, да се прибиратъ редовно и да се употрѣбаватъ за прѣдначението си приходитѣ на еснафитѣ и на църквитѣ и вече въ първитѣ години слѣдъ танзимата да се замѣнятъ килийнитѣ училища съ общински. Въ този градъ дори нѣмало силни борби и караници между еснафитѣ и чорбаджиитѣ, които борби спѣвали общинскитѣ работи на много тогавашни наши градове.¹ Едва слѣдъ кримската война почватъ да се явяватъ по вѣстницитѣ оплаквания отъ несъгласия, за които се обвинявалъ най-вече шуменскитѣ грѣцки владика Венеаминъ.

Василь трѣгналъ на училище въ началото на учебната 1847—8 год.,² когато въ Взаимното училище учителствувалъ Сава Вълчевъ Филаретовъ, отъ Жеравна, който до срѣдата на августъ 1847 г. прѣподавалъ въ Елинското училище, а слѣдъ това отстѣпилъ мѣстото си въ послѣдното на Сава Доброплодни, който до тогава учителствувалъ въ Котелъ. Филаретовъ отпослѣ свършилъ Московския универ-

¹ Вж. статията на Ил. Р. Блъсковъ „За нашитѣ едноврѣмешни училища“ въ сп. „Искра“, год. V., кн. V и VI, стр. 732 и слѣдв.

² Точната дата на постѣпването му въ училище не е извѣстна; но, като се вземе прѣдъ видъ, отъ една страна, че по-онова врѣмѣ дѣцата не сж постѣпвали въ училище много малки (въ 1851 г. въ Взаимното училище постѣпвали на 8-та си год. Царигр. вѣстн. отъ 1851 г. брой 26. Учил. алманахъ, стр. 34), а отъ друга — че наскоро, прѣди Филаретовъ да напусне Шуменъ (1849), Василь е училъ при него наедно съ Елена Златарева не букваръ, а прѣдмети (аритметика, география и пр.) и, слѣдов., билъ е вече въ училище около 2 год., — ще трѣбва да приемемъ, че той е станалъ ученикъ въ 1847 год. В. Стояновъ въ споменитъ си казва, че Друмевъ се училъ и при даскалъ Тодораки Пахомия (вж. Минчевъ, Ст. „Материали“, стр. 5). Това е истина, само че се отнася къмъ учебн. 1849—50 г., а не къмъ врѣмето, когато Доброплодни още не билъ въ Шуменъ.

ситетъ съ сръдства на софийския благодѣтель Ив. Денкоглу и станалъ единъ отъ най-първитѣ български учители, книжовници и общественици по време на църковната борба; но, когато билъ въ Шуменъ (отъ 1846 до 1849 г.), той билъ свършилъ само трикласното Котленско училище при Сава Доброплодни. Образованието му, слѣдов., било недостатъчно, обаче той знаелъ гръцки, та ималъ възможность да го попълня чрѣзъ четене, а освѣнъ това, ималъ природни дарби за учителъ: билъ тактиченъ, търпѣливъ, горещо прѣдаденъ на учебното дѣло, па билъ и мекъ и обичливъ въ обръщенията си, та дѣйствувалъ благотворно върху ученицитѣ. Друмевъ, който билъ природно даровитъ, бързо се научилъ да чете и пише и прѣзъ слѣдната учебна (1848—9) год. вече изучавалъ смѣтане, география, граматика и законъ Божи и билъ пръвъ между другаритѣ си по знания и поведение. Неговата съученица, сѣтнѣшна учителка, Елена Златарева Илиева въ своитѣ спомени пише: „По едно време наченаха да водятъ по възрастнитѣ и по силнитѣ отъ насъ (около 15 ученички)¹ при момчетата на прѣподаване. И като ни изпитваха, помня, че ний си знаяхме винаги урокътъ и намъ захваляха повече отколкото на момчетата. Само на едно отъ момчетата захваляха най-много и го показваха за примѣръ на другитѣ; то бѣше Василь Друмевъ, сегашния търновски владика.²

Годината 1849 дала новъ тласкъ въ развитието на града Шуменъ и влѣла нова струя въ духа на младежъта. Прѣзъ нея година тамъ дошли 500—600 души емигранти маджари и поляци, избѣгали отъ Унгария слѣдъ потѣпкването на маджарската революция отъ рускитѣ войски. Между другитѣ, тамъ живѣлъ нѣколко време и знаменитиятъ водителъ на тази революция Кошутъ наедно съ поляка Дембински.

¹ Тия 15 момичета и прѣзъ слѣдната 1849—50 уч. год. слѣдвали отдѣлно отъ другитѣ (Царигр. вѣстн. 1850 г., брой 8). Елена Златарева добръ е помнѣла ученичеството си наедно съ Друмева, но е погрѣшила годината вмѣсто 1848—9 г., поставила е 1847—8. Ст. Минчевъ, който не е знаелъ, че Филаретовъ е прѣподавалъ по напрѣдъ въ Елинското училище, отнася ученето на Друмева при него прѣди 1847 г.: „Слѣдов., прѣди С. Доброплодни да дойде въ Шуменъ (15 августъ 1847 год.), В. Друмевъ се е училъ една година и при С. Филаретовъ“ („Материали за живота на Василя Друмевъ (митр. Климента)“, стр. 5).

² Спис. „Свѣтлина“ (иллюстрация), год. VIII (1898), кн. VII, стр. 12.

Кошутъ знаелъ словашки, та затова скоро почналъ да разбира български и каралъ да му четатъ наши вѣстници. — Приети съ особени права отъ Турция, която харчела за тѣхната издръжка, и покровителствувани отъ нея, като врагове на Русия, емигрантитѣ понѣкога се явявали като защитници на българитѣ срѣщу турскитѣ насилия. Тѣ дори не се стѣснявали да биятъ турски войници, когато виждали, че вършатъ производи въ тѣхно присѣствие. Българитѣ като че се издигнали духомъ. Нѣкои емигранти — сърбитѣ Миланъ Рашичъ и Милановичъ (Meysner) и полякътъ Манастирски, слѣдъ като изучили български, станали и учители въ шуменскитѣ училища.

Новиятъ духъ, който повѣялъ въ Шуменъ слѣдъ дохождането на маджаритѣ и поляцитѣ, се отразилъ и върху училищата. Гражданитѣ разбрали, че за добиване на по-висока наука трѣбва да се отива не въ Атина, Смирна, Цариградъ и други градове съ грѣцки училища, а на западъ, и че образованиятъ човѣкъ има нужда не само отъ грѣцки, а и отъ други езици, както и отъ научни знания. — Още въ сжщата 1849 год. шуменскитѣ учители, съ съгласие на първенцитѣ, прѣобразували училищата, като ги раздѣлили на взаимно ($1\frac{1}{2}$ год.), основно („основателно“ — 3 год.) и горно („упражнително“, т. е. гимназия, сжщо 3 год.).¹ Самитѣ учители бързали да се приспособятъ къмъ новитѣ условия. Даскалъ Тодораки Пахомия Антониевъ, който по-рано прѣподавалъ грѣцко четмо по филадата (букварь съ срички, думи, отдѣлни изречения и кжси молитви), сега почналъ да прѣподава по български въ Взаимното училище. Доброплодни, който не билъ училъ нито църковно-славянска, нито българска граматика, ги изучилъ самъ, па съ ревностъ училъ и френски ез., по който билъ слабо подготвенъ. Новитѣ учители измежду емигрантитѣ почнали да прѣподаватъ и неизучавани до тогава въ шуменскитѣ училища прѣдмети. Така, Миланъ Рашичъ вече въ 1850/1 учебна година прѣподавалъ латински ез., а полякътъ Иванъ Манастирски прѣподавалъ въ 1851/2 уч. год. рисуване. Слѣдъ него сжщиятъ прѣдметъ прѣподавалъ Милановичъ, който прѣдавалъ още нѣмски ез. и естеств. история.²

¹ Цариград. вѣстн. год. 1850, брой 8 отъ 4. XI.

² Вѣстн. „Дневникъ“, 1906 г., брой 1600 отъ 19 декемврий.

Когато станало прѣобразуването на училището, Друмевъ се намиралъ въ Основното (по-раншното славяно-българско) училище. Не се знае само, дали тогава той е билъ въ най-долното отдѣление („3-и чинъ“), или въ срѣдното („2-и чинъ“). И въ двѣтѣ тия отдѣления прѣдавалъ даскалъ Пахомий, само че въ най-долното ималъ всички предмети, съ изключение на география, а въ срѣдното ималъ само пѣние. Ето защо спомнянето на сетнѣшния другаръ на Друмева, Василь Стояновъ, че Друмевъ се училъ при Тодорака, е вѣрно. Грѣшка е само това, гдѣто нѣкои твърдятъ, че това е било прѣди 1847 г. Слѣдъ 1849—50 год. Друмевъ се училъ главно при Сава Доброплодни, наедно съ когото сж му прѣдавали ту едни, ту други учители.

Сава Илиевъ Доброплодни билъ свършилъ патриаршеското училище въ Куру-чешме (Цариградъ), въ което се приготвяли владици за грѣцката църква. Той знаелъ добръ старогрѣцки („елиника“), билъ сладкопоенъ псалтъ, па държалъ и проповѣди по голѣмитѣ празници, затова, още наскоро слѣдъ дохождането си въ Шуменъ (августъ 1847 г.), той се поставилъ високо въ очитѣ на гражданитѣ. Макаръ образованието му да носѣло до голѣма степенъ схоластиченъ характеръ, то го правѣло много пригоденъ за тогавашнитѣ български училища, въ които владѣлъ църковно-просвѣтенъ духъ. По характеръ Доброплодни приличалъ на Филаретова, затова ученицитѣ го обичали. Наистина, и той, като всички тогавашни учители, наказвалъ: безъ наказания не можели да се държатъ въ редъ 60—120 дѣца, събрани въ една стая; но неговата строгостъ никога не минувала въ жестокостъ, и ученицитѣ схващали, че той се отнася къмъ тѣхъ бащински. Както казахме, той бързо попълнилъ образованието си и се приспособилъ къмъ новитѣ искания на живота.

Наедно съ Доброплодни учителствувалъ въ горното отдѣление („1 чинъ“) на основното училище и въ класоветѣ на горното (гимназията) Христо Златиевъ (Златовичъ) Михайловъ, отъ с. Равна (Шуменско), наричанъ Букурещлията, защото билъ живѣлъ въ Букурещъ и билъ жененъ за влахия. Той се билъ училъ въ Атина, гдѣто попадналъ по време на завѣрата и, между друго, прѣподавалъ френски ез. и аритметика въ горното училище.

Подъ влияние на емигрантитѣ, между младежитѣ се

разпространило и свиренето на музикални инструменти по ноти. Учителъ имъ билъ маджаринътъ Шафранъ. Вече въ 1851 г. любители ученици свирѣли на виола, китара, флейта, кларнетъ, басъ и др. доста сложни музикални композиции, или, както казва една дописка до Цариград. вѣстн. (брой 32), „правѣли разни мжчни европейски хави, каквото кадрилъ, полка, валсъ, мазурка, чардашъ и др.“ Между свирцитѣ билъ и Василь Друмевъ, който свирѣлъ на флейта.

Прѣзъ 1851 год. шуменци успѣли да привлѣкатъ за учителъ въ своя градъ забѣлѣжителния тогавашенъ български вѣстникарь и общественикъ Иванъ Андреевъ Богоровъ (Богоевъ), който билъ се училъ въ Куручешменското училище, Ришелевския лицей въ Одеса, а слѣдъ нѣколко годишно учителствуване билъ слѣдвалъ и въ Лайпцигъ. Той билъ извѣстенъ и като прѣводачъ и съставителъ на учебници, главно по граматика и география.¹ Въ Шуменъ той прѣподавалъ най-вече география, съ която се занимавалъ отдавна и която знаелъ не само по книги, а и отъ пътувания по различни страни. Изпититѣ на този прѣдметъ задоволили напълно гражданитѣ.² Новиятъ учителъ притежавалъ познания по естественитѣ науки, които другитѣ му колеги българи нѣмали, и се отличавалъ съ духъ на практичностъ. Между друго, той възбудилъ у ученицитѣ обичъ къмъ четене съ прѣведенитѣ и издадени отъ него прѣзъ 1849 г. (въ Цариградъ) повѣсти „Чюдоситѣ на Робенсына Крусо“ и „Еничаритѣ, историческо прѣправена приказница“. Богоровъ окончателно закрѣпилъ въ шуменскитѣ училища чистия новобългарски книжовенъ езикъ, на който пишелъ вече и Доброплодни.

Съ познаване на чужди земи и съ книжовната и обществената си дѣйностъ, Богоровъ изглежда да е възбудилъ съревнование у Доброплодни. Послѣдниятъ, макаръ да билъ направенъ, прѣзъ априлъ 1852 г., директоръ на шуменскитѣ учи-

¹ Прѣзъ лѣтото на 1851 г., поради малкото число абонати на издавания отъ него Цариградски вѣстникъ, той отстѣпилъ послѣдния на Ал. Екзархъ и отишълъ въ Влашко, гдѣто напечаталъ новъ учебникъ: „Кратка географія математическа, физическа и политическа“ (Букурещъ, 1851). Като тръгналъ да събира стойността на разпратенитѣ по разни общини и лица книги, той се озовалъ въ Шуменъ, гдѣто го убѣдили да остане за учителъ.

² Живота ми описанъ отъ мене, София. 1887, стр. 8—9,

лица, слѣдъ изпититѣ тръгналъ да пжтува изъ България, за да записва спомоществатели за книгитѣ, що тъкмѣлъ да издава, и заедно съ това да се запознае по-отблизо съ градоветѣ и съ по-забѣлѣжителнитѣ дѣйци въ тѣхъ. За напечатване на приготвенитѣ книги, той отишелъ въ Земунъ, гдѣто напечаталъ „Водитель за взаимнитѣ училища“ (1852) „Писмовникъ“ (1853) и комедията „Михаль“ (1853). Прѣзъ октомврий 1853 г. той билъ приетъ за учителъ по старогръцки въ Карловацката сръбска гимназия и прѣседѣлъ въ нея до 1856 г. Слѣдъ заминаването му отъ Шуменъ, директоръ на училищата станалъ сърбинътъ Миланъ Рашичъ.

Въ 1853 г. избухнала кримската война. Прѣзъ лѣтото на тая година, турскитѣ войски додѣ началството на ренегата Омеръ-паша изпълнили Шуменско и Осман-пазарско. Училищата били заети отъ войската, па се появили и болести. Близко 2 години ученицитѣ стоели при родителитѣ си. И Василь Друмевъ стоелъ на бащина си дюкянъ, а по празниците ходѣлъ да чете и пѣе въ църква. Прѣзъ лѣтото на 1854 год., когато руситѣ обсадили Силистра, турцитѣ се заловили да поправятъ шуменскитѣ укрѣпления, та населението трѣбвало да работи ангария по тѣхъ. Между другитѣ, ходили да работятъ и нѣкои ученици; съ тѣхъ били и Василь Друмевъ и другарътъ му Василь Стояновъ. Послѣдниятъ си спомня, че по онова врѣме у тѣхъ се явявала мисълъ, да избѣгатъ при руситѣ, за да могатъ да заминатъ да слѣдватъ образованието си въ Русия — което, разбира се, си останало само дѣтски блѣнъ.

Докато училищата стоели затворени, много отъ учителитѣ се прѣснали. Богоровъ заминалъ за Парижъ да слѣдва медицина, а Христати Златиевъ Михайловъ станалъ учителъ въ Александрия (Влашко). Въ 1855 год. училищата били отворени наново. Прѣзъ априлъ 1856 се върналъ Доброплодни, и влиянието му върху ученицитѣ се увеличило. Докато седѣлъ въ южна Австрия, той научилъ доста нѣмски и малко латински, запозналъ се съ сръбската книжнина, а по ваканциитѣ пжтувалъ низъ Австрия и се запозналъ съ нейнитѣ училища. Придобитата опитностъ той бързалъ да използва за прѣуреждане на Шуменскитѣ училища. Два мѣсеца слѣдъ пристигането на Доброплодни, дошълъ и сърбинътъ Милановичъ, който поелъ прѣподаването на латински, френски, нѣмски и

история на източните народи. Класното училище било наредено по образца на австрийските 4-класни прогимназии и, като тях, било наречено прогимназия. Между друго, билъ въведенъ и латински ез., който, както се каза, се преподавалъ отъ Милановича. Наистина, IV кл. тогава не билъ отворенъ, но другите класове били наредени така, че отъ 3-ти кл. да се постъпва направо въ IV кл. на австрийските прогимназии.

Кримската война дала новъ тласкъ на българското събуждане. У шуменци се явилъ силенъ стремежъ къмъ просвѣта. Отъ войната тѣ не само не загубили, а и позабогатѣли, та станали и по-щедри за издръжката на училищата. Слѣдъ едно слово на Доброплодни за нуждата да се подигнатъ училищата, били събрани наеднажъ 30 хил. гроша. Прѣзъ май 1856 г. въ града, по инициативата на Доброплодни, било основано читалище, отъ което се ползували и учениците.

Въ края на лѣтото на сжщата 1856 г., шуменските ученици имали случай да се запознаятъ и съ театрално прѣдставление, каквото дотогава не били виждали. Наистина, между тяхъ била разпространена играта „на черкова“, и малкиятъ Василь Друмевъ понѣкога билъ мърманъ и дори битъ отъ майка си, загдѣто „си играелъ съ божитѣ работи“, като се кичилъ съ пешкири и си правѣлъ камилавка, за да прѣдставлява попъ; но тази игра, ако и да наприличвала на театрално прѣдставление, била доста далечъ отъ него. Тя се състоела въ това, че едно отъ момчетата прѣдставляло попъ, а двѣ други—пѣвци, и тритѣ изкарвали литургия, доколкото и помнѣли отъ църква, или доколкото имъ падаль случай да я четатъ и пѣятъ по нѣкоя книга. Наказвания за нея Василь често казвалъ съ досада на майка си: „сега ме биешъ, ама послѣ ще ми цѣлувашъ ржка“. Играта „на черкова“ е била разпространена и по други градове дълго врѣме слѣдъ това. Но въ казаната година Доброплодни направилъ истинско прѣдставление, като турилъ на сцена чрѣзъ по-възрастните си ученици прѣведената отъ него отъ гръцки комедия „Михаль“.¹ Главната роля (Михаль) игралъ Василь Друмевъ.

¹ Пълното ѝ заглавие е: „Михаль. Комедія на четири дѣйствія преоготовленна отъ Савва Доброплодный. Въ Земунъ, въ I. К. Сопроновата бързотиска, 1853.“ В. Стояновъ въ своите спомени (в. „Дневникъ“ 1905 г., брой 1690, стр. 2.) счита тази комедия за оригинална. Въ сжщ-

FLS

045.

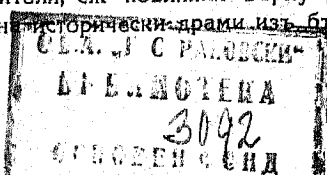
Прѣзъ лѣтото на 1856 г., Шуменската прогимназия за пръвъ пжтъ пуснала свършили курса ѝ ученици, между които билъ и Василь Друмевъ. Прѣди това, по примѣра на Австрийскитѣ училища, Доброплодни завелъ 10-на отъ най-възрастнитѣ и добри ученици, между които били и Друмевъ и Стояновъ на по-далечна екскурзия. За мѣсто на екскурзията билъ избранъ Прѣславъ, защото главната ѝ цѣль била, ученицитѣ да видятъ развалинитѣ на старобългарската столица и да си спомнатъ миналитѣ славни врѣмена на нашия народъ. Юношитѣ я посрѣщнали съ най-голѣмо възхищение. Още прѣди да имъ съобщи за нея, Доброплодни имъ прочелъ драмата на сръбския поетъ (споредъ него, родомъ българинъ) Стерьо Поповичъ — „Лаханъ“ (Ивайло)¹, въ която нагледно се прѣдставя несъгласието на българитѣ и намѣсата на гърцитѣ въ българскитѣ работи чрѣзъ царицата гъркиня Мария. Изъ пжтя до Прѣславъ, за де не се овиди на ученицитѣ доста дългия пжтъ, учителътъ имъ разказалъ съдържанието на романа „Скитникътъ евреинъ“, отъ Евгения Сю. При село Осмаръ екскурзиянтитѣ намѣрили въ канаритѣ малки црѣквици съ изображения, обезобразени отъ турцитѣ; а когато пристигнали при развалинитѣ на стария Прѣславъ, намѣрили остатъци отъ едноврѣмешнитѣ великолѣпни сгради: голѣми тухли, мраморни плочи отъ подове съ свѣтли бои и пр. Видѣното и чуто то прѣзъ врѣме на екскурзията произвело на ученицитѣ, а особено на Друмева, най-силно впечатлѣние. Слѣди отъ него се забѣлѣзватъ въ повѣстѣта „Нещастна фамилия“, а отчасти и въ „Ученикъ и благодѣтели“.

Първо учителство и напуцане на Шуменъ.

Като свършилъ трикласното училище въ 1856 г., Друмевъ билъ приетъ отъ училищното настоятелство за помощникъ учителъ, или както въвелъ да се казва, по примѣра на австрийскитѣ училища С. Доброплодни — „суп-

ность, тя е прѣводъ отъ грѣцки съ прѣправка на имената, но безъ промѣна въ названието на споменуваната монета („икосаръ“). Покойниятъ Пер. Чировъ бѣ ималъ случай да чете грѣцкия ѝ оригиналъ.

¹ Едва ли може да има съмнѣние, че драмитѣ на Поповича, съ които шуменскитѣ младежи сж се запознали чрѣзъ Доброплодни и чрѣзъ сърбитѣ учители, сж повлияли върху Добря Войниковъ да се залови за писане на исторически драми изъ българското минало

лентъ". За такъвъ билъ приетъ на сѣдната година и другарътъ му В. Стояновъ, който се прѣнесълъ въ една стаичка на училището. Двамата помощници, колкото учили дѣцата, толкова се учили и сами при по-старитѣ учители, а особно при Доброплодни, затова суплентството било за тѣхъ дори нѣщо повече отъ училище. Най-голѣма полза извлѣкли двамата отъ разговоритѣ, упжтванията и книгитѣ на любимия си учителъ прѣзъ учебната 1857—8 год., когато послѣдниятъ се разставилъ съ първата си жена, Фотина, и се прѣнесълъ да живѣе въ училището, гдѣто, както се каза, живѣлъ и В. Стояновъ. При тѣхъ дохождалъ редовно и Василь Друмевъ. Тѣхниятъ животъ, разговоритѣ имъ и обсъждането на разни въпроси сж нарисувани въ Друмевата повѣсть „Ученикъ и благодѣтели“, гдѣто блика горещо чувство на обичъ и признателностъ къмъ интересувания се отъ сѣдбата на младитѣ другари учителъ. Между друго, Доброплодни поддържалъ у тѣхъ желание да отидатъ на учение въ чужда страна; но това желание изглеждало почти неосъществимо, защото тѣ били бѣдни, а стипендии дори въ гостоприемната за българчета Русия се давали сравнително малко. Изглеждало, че тѣ трѣбва да вървятъ въ това отношение по пѣтя на Доброплодни, именно — да търсятъ помощъ отъ богати търговци. Този пѣтъ билъ труденъ: при тогавашната простотия и при пословичната българска пестеливостъ, която често прѣминувала въ скжперничество, пари отъ търговци се получавали много мжчно. Меценати като незабравимия Денкоглу (въ Москва) и като П. Берона (въ Крайова, Румѣния) били голѣма рѣдкостъ. Ученолюбивитѣ младежи трѣбвало да пишатъ писма, да молятъ, да се унижаватъ, а въ повечето случаи да слугуватъ на своитѣ благодѣтели и чрѣзъ това да изплащатъ харченитѣ за тѣхъ пари. В. Стояновъ вече билъ опиталъ този видъ благодѣяние. Душевнитѣ мжки на ученици, които търсѣли благодѣтели, сж прѣдставени твърдѣ ярко, разбира се, съ извѣстно сгжстване на боитѣ, въ Друмевата повѣсть „Ученикъ и благодѣтели“. — Но въ 1858 год. мечтата на Друмева се изпълнила. Прѣзъ пролѣгъта на тази година, Одеското българско настоятелство¹, което било издѣйствиувалъ

¹ Дружеството, което носѣло това име, се зародило прѣзъ врѣмъ на кримската война подъ име „снитропство“ и най-изпрѣдъ имало

отъ руското правителство и отъ Св. Синодъ на руската църква още нѣколко стипендии за българчета, най-вече въ нѣкои семинарии, се обърнало съ писмо до прочутия български дѣецъ Др. Цанковъ въ Цариградъ да се погрижи за избиране способни българчета, на които да се отпуснатъ стипендии въ руски учебни заведения. Цанковъ писалъ до нѣкои градове, въ които имало уредени класни училища, да избератъ подготвени и способни бѣдни ученици. Изборътъ въ Шуменъ падналъ върху Василя Друмевъ, и Матьо-чорбаджи, единъ отъ 12-тѣ градски общинари („он-икилиитѣ“), обѣщалъ да му помогне да замине за Русия. Но слѣдъ това се намѣсили и други чорбаджии, които прѣпоръчвали познати тѣмъ момчета, и работата се проточила. Друмевъ, който се увѣрилъ, че отъ обѣщанието на Матя-чорбаджи не ще излѣзе нищо, почналъ да се отчайва и писалъ до Цанкова. Послѣдниятъ изпратилъ прѣзъ май ново писмо въ Шуменъ. Понеже учителитѣ и мнозинството отъ чорбаджиитѣ били на сграната на Друмева, въпросътъ се рѣшилъ въ негова полза, и въ началото на юний 1858 г.¹ той билъ изпратенъ до дѣда Ве-

за цѣль да събира помощи за български доброволци, а слѣдъ войната събирало помощи за купуване църковни утвари и книги за български църкви и училища въ Турция. Въ 1858 г. това дружество получило разрѣшение да продължава дѣйността си подъ име „Настоятелство одесскихъ болгаръ, собирающихъ пожертвованія по Имперіи для бѣдныхъ болгарскихъ православныхъ церквей и училищъ“. Малко по-късно (26. X. 1860 г.) рускиятъ Св. Синодъ съставилъ за него „Врѣмenni инструкции“, и то почнало да дѣйствува открито подъ име „Одеско българско настоятелство“. Душа на това дружество билъ незабравимиятъ български родолюбецъ, руски гражданинъ, Николай Христофоровичъ Палаузовъ, родомъ габровецъ (1821—1839). Наедно съ него работилъ още Стефанъ Димитровъ Тошковичъ (1793—1870), калоферецъ, коравъ българинъ, човѣкъ съ голѣма опитност и родолюбие, и тѣхнитѣ сродници Константинъ Н. Палаузовъ и Николай Мироновичъ (Мирчевъ) Тошковъ. Отначало настоятелството имало малко сръдства, но отпослѣ събрало около 300 хил. рубли и издѣйствувало много стипендии, та изучило около 300 души българи.

¹ Датата узнаваме отъ едно писмо на Стояна Радославовъ, който писалъ на 7 юний 1858 г. изъ Шуменъ до Раковски въ Одеса, че наскоро прѣди това заминало за Одеса едно момче — В. Друмевъ. (Архивата на Раковски, № 6843). Това писмо има добрината да ни посочи проф. Б. Пеневъ. Въ писмото си до митроп. Григория отъ 18 мартъ 1874 г. отъ Разградъ, Друмевъ, по забравяне, писалъ, че билъ

личка, варненски търговец, родомъ отъ Шуменъ, за да го настани на паруходъ и да го изпрати въ Цариградъ до Цанкова. До Варна бждещиятъ стипендиянтъ пътувалъ съ кола. Това пътуване е описано въ „Ученикъ и благодѣтели“, само че, вмѣсто Варна, е поставено С. Понеже паруходътъ трѣбвало да се чака 2—3 дня, Друмевъ билъ принуденъ да спи около магазинитѣ при пристанището. За пътъ той носѣлъ съ себе-си 10-на лири, отъ които повечето билъ спестилъ отъ заплатата си като помощникъ учитель (плащали му по 1 лира на мѣсецъ), а една малка часть получилъ отъ баща си. Срѣцата му съ Цанкова станала въ печатницата, гдѣто послѣдниятъ работѣлъ по онова врѣме. Скъмността и липсата на всѣкаква гордостъ у родолюбца произвели силно впечатление върху младия момъкъ и му вдѣхнали дълбока обичъ и уважение къмъ него. Дори униятството, което Цанковъ пригърналъ по родолюбие слѣдъ 2 години, не попрѣчило на Друмева да запази своята обичъ къмъ енергичния и твърдия общественикъ, макаръ да водилъ съ него полемика по въпроса за унията.

Друмевъ заминалъ отъ Цариградъ съ прѣпоржчителното писмо отъ Цанкова до Одеското настоятелство, но по пътя за Одеса, когато паруходътъ се приближилъ до устието на Дунава, съ него се случило нещастие, което му причинило голѣми тревоги. Прѣди паруходътъ да се спре на нѣкакво пристанище, младиятъ и неопитенъ пътникъ билъ ограбенъ: откраднати му били въ врѣме на сънъ паритѣ, паспортътъ и прѣпоржчителното писмо отъ Цанкова наедно съ кърпата, въ която послѣдното било обвито. Когато се събудилъ, той съ ужасъ забѣлѣзалъ, че необходимитѣ му нѣща липсали. Единъ момъкъ, който го разпитвалъ, кждѣ отива, и го обикалялъ, не се виждалъ вече, понеже билъ слѣзълъ на нѣкое пристанище. Нещастieto на Друмева било голѣмо: той оставалъ не само безъ пари, но и безъ документи, които били необходими за приеждането му въ училището. Въ отчаянието си,

заминалъ за Одеса въ 1859 г. („Общъ подемъ“, год. I, кн. 18, стр. 856). Че той не е отишълъ въ Одеса прѣзъ ваканцията на 1859 г., вижда се и отъ писмото му до Дайнелова отъ 25 юний 1860 г., въ което пише, че прѣзъ оная ваканция той живѣлъ въ единъ манастиръ близо при Одеса: „Отъ понедѣльникъ насамъ дошелъ сжмъ съ нѣколко отъ свѣтспитанници си на манастиръ, въ кого бѣхъ и минала ж година ж“.

той заридаль. Силниятъ му глахъ екналъ низъ цѣлия паруходъ. Скоро пѣтницитѣ го заобиколили и почнали да го разпитватъ. Докато паруходътъ да наближи Одеса, капитанинътъ и матроситѣ, които били пвечето хървати и словинци, разбрали обясненията на ограбения. За щастие, капитанинътъ билъ човѣкъ съ благородно сърдце: той съобщилъ на полицията въ Одеса за станалото и изпратилъ човѣкъ, който завелъ Друмева при настоятелството, до което било адресирано писмото на Цанкова. Слѣдъ като послѣдниятъ билъ запитанъ съ писмо за личността на новодошлия Друмевъ и се разбрало, че разказаното отъ него е истина, той билъ приетъ за стипендиянтъ въ Одеската семинария. Картинно описание на постигналото го нещастие въ парухода Друмевъ е далъ въ повѣстъта си „Ученикъ и благодѣтели“.

Съ каква подготовка е заминалъ Друмевъ за Одеса. — Понеже В. Друмевъ само слѣдъ двѣ години отъ заминуването си за Одеса е напечаталъ първа оригинална българска повѣстъ („Нещастная фамилия“) и така е станалъ родоначалникъ на нашата белетристика, — естествено се явява въпросъ за подготовката, която е получилъ подъ ръководството на шуменскитѣ си учители. Какъ е било възможно, наистина, единъ младежъ съ прогимназиялно образование да покаже такава самостоятелностъ? — Разбира се, че въ случая е играла главна роля природната дарба на Друмева; но и дарбата сама по себе-си не може безъ подготовка. Ималъ ли е той такава? Отговорътъ на този въпросъ е свързанъ съ въпроса за образованието, получавано въ тогавашното Шуменско класно училище, наречено отъ Доброплодни „прогимназия“. Послѣдното название може да вкара човѣка въ заблуждение: въ сжщностъ, това училище е било нѣщо повече отъ прогимназия. Макаръ че класоветѣ сж били само 3, но, понеже ученицитѣ сж били 13—16 годишни, а нѣкои и по-възрастни, преподаването не е имало този дѣтински характеръ, който има въ сегашнитѣ прогимназии. Отъ друга страна, тогавашнитѣ ученици, като сж били по-учени отъ повечето граждани, държели сж се по-сериозно и съ извѣстно достойство. Още по-високо сж стоели помощницитѣ учители: тѣ сж се интересували и отъ обществени въпроси, та сж се държели като сегашнитѣ студенти. По учители, Шуменското училище, сравнително съ много други,

е стоело много добръ: повечето отъ учителитѣ му сж били и книжовници. Поради хуманитарния си характеръ, то се е явявало много пригодно за развиване на идеализъмъ и родолюбие у ученицитѣ и ги е подтиквало къмъ писателство и служене на народа. Много е постигало то и за религиозното възпитание на своитѣ ученици. Когато по-послѣ Друмевъ, вече като зрѣлъ човѣкъ и писателъ-педагогъ, подхвърлил на критика (1872 год.) това възпитание, той, макаръ да не можель да не осжди схоластическия характеръ въ прѣподаването на катихизиса, намиралъ, че религиозното възпитание въ тогавашнитѣ училища стоело добръ.¹ Наистина, религиозниятъ идеализъмъ, проявенъ отъ Друмевъ въ неговитѣ произведения, се е длѣжелъ и на природната му доброта; но много нѣщо за неговото развитие направили училището и общиятъ религиозенъ духъ на врѣмето. — И по изучване на езицитѣ Шуменското училище е било нѣщо повече отъ прогимназия. Отначало се учили църковно-славянски, старогръцки и френски, а отпослѣ били въведени още латински и нѣмски. Говоримия турски езикъ въ Шуменъ знаели всички, а и гръцки се научвалъ достатъчно, та Друмевъ можель да води разговоръ на него.² Липсата на рѣчници и елементарни пособия въ едно отношение се явявала дори полезна: ученицитѣ учели не отдѣлни думи, откъснати отъ изреченията, и цѣли фрази. Мнозина знаели страници и дори цѣли глави отъ Те лемаха на френски и цѣли разкази отъ евангелието на църковно славянски. Наистина, изучването на новобългарски теоретично не стоело добръ. Въ 1860 г. Друмевъ дори писалъ, че не училъ българска граматика: „Българскж граматикж никжд не сжмъ училъ; сичко що знамъ за Българскій языкъ, слушалъ сжмъ го отъ г-на Раковскаго“.³ Види се, че Доброплодн който сжщо никога не билъ училъ новобълг. граматика, се задоволявалъ съ църковно-славянската, прѣподавана по Пименницата на Ив. Момчиловичъ (Бѣлградъ, 1847 г.). За ученикъ по стилистика и теория на прозата служель Писмо

¹ Пер. Спис. (Браилско), кн. пета и шеста, стр. 277 и др.

² Въ 1893 г. на празника св. Никола, именния день на руси царъ, Климентъ разговарялъ съ влашкия диплом. агентъ по влаш а съ гръцкия — по гръцки. Писмо до Паунчева отъ 10. XII. 1898 г.

³ Писмо II до Дайнелова, отъ 23 априль 1860 г. Сборникъ честь на митр. Климента.

никът на Доброплодни. Но учениците изучавали правописа практически чрез прѣписване на нѣкои отъ прѣподаваните прѣдмети, които учителите употребявали въ ръкописъ, прѣди да ги напечататъ. Самиятъ Писмовникъ криелъ подъ това скромно заглавие доста подробна стилистика, свързана главно съ писане писма, които въ сегашните ни училища сж прѣнебрѣгнати. Липсата на Христоматии и на оригинални поетически произведения се допълняла съ четене на прѣведени повѣсти, повечето сантиментално-романтични („Павелъ и Виргиния“, „Еничари“, „Хижа индийска“, Райна, българска царкыня“, „Чичовата Томова колиба“ и пр.). Както споменахме, повечето шуменски учители сж били и книжовници. Учениците пѣкъ помагали въ прѣписването на прѣвежданите отъ тѣхъ книги. Помощниците-учители вече и сами се опитвали въ прѣводъ и побългаряване на разкази. По история, срѣдня, нова и българска, подготовката е била отначало недостатъчна, но съ четене на книги и вѣстници по-възрастните ученици допълняли знанията си и по този прѣдметъ. Изобщо, подготовката по хуманитарните прѣдмети, изучавани въ тогавашното Шуменско училище, е била по-голѣма отъ тая на сегашенъ прогимназиаленъ ученикъ и се е приближавала къмъ подготовката на ученика отъ 6-класна непълна гимназия.

УЧЕНИЧЕСТВО ВЪ ОДЕСА, ЧЕТНИЧЕСТВО И ПЪРВИ ЛИТЕРАТУРНИ ТРУДОВЕ.

Прѣзъ лѣтото на 1858 г. Друмевъ постъпилъ като стипендиантъ въ Одеската духовна семинария. Не се знае, дали е постъпилъ направо въ V кл. или е прѣседѣлъ една година въ четирекласното Уездно духовно училище, което се считало за доленъ курсъ на семинарията и въ което постъпвали повечето българчета, що отивали да слѣдватъ въ семинарията (И. Гюзеловъ, П. Генчовъ и др.). Понеже е прѣседѣлъ въ Одеса 7 години, послѣдното е по-вѣроятно. Тогавашните руски духовни семинарии се водѣли още по наредбитъ отъ 1809 г., по които тѣ се състоели отъ три класа, всѣки отъ по двѣ години. Класоветъ се наричали, споредъ прѣобладаващите въ тѣхъ прѣдмети, „словесность“, „философия“ и „богословие“ и, понеже се считали за продължение отъ VI-то класното духовно училище, носѣли номерата V, VI и VII. Общобразователните прѣдмети въ семинариите

е стоело много добръ: повечето отъ учителитѣ му сж били и книжовници. Поради хуманитарния си характеръ, то се е явявало много пригодно за развиване на идеялизъмъ и родолюбие у ученицитѣ и ги е подтиквало къмъ писателство и служене на народа. Много е постигало то и за религиозното възпитание на своитѣ ученици. Когато по-послѣ Друмевъ, вече като зрѣлъ човѣкъ и писателъ-педагогъ, подхвърлилъ на критика (1872 год.) това възпитание, той, макаръ да не можелъ да не осжди схоластическия характеръ въ прѣподаването на катихизиса, намиралъ, че религиозното възпитание въ тогавашнитѣ училища стоело добръ.¹ Наистина, религиозниятъ идеялизъмъ, проявенъ отъ Друмевъ въ неговитѣ произведения, се е длъжелъ и на природната му доброта; но много нѣщо за неговото развитие направили училището и общиятъ религиозенъ духъ на врѣмето. — И по изучаване на езицитѣ Шуменското училище е било нѣщо повече отъ прогимназия. Отначало се учили църковно-славянски, старогръцки и френски, а отпослѣ били въведени още латински и нѣмски. Говоримия турски езикъ въ Шуменъ знаели всички, а и гръцки се научвалъ достатъчно, та Друмевъ можелъ да води разговоръ на нѣго.² Липсата на рѣчници и елементарни пособия въ едно отношение се явявала дори полезна: ученицитѣ учили не отдѣлни думи, откъснати отъ изреченията, а цѣли фрази. Мнозина знаели страници и дори цѣли глави отъ Телемаха на френски и цѣли разкази отъ евангелието на църковно-славянски. Наистина, изучаването на новобългарски теоретично не стоело добръ. Въ 1860 г. Друмевъ дори писалъ, че не е училъ българска граматика: „Българскж граматикж никждѣ не сжмъ училъ; сичко що знамъ за Българскій языкъ, слушалъ сжмъ го отъ г-на Раковскаго“.³ Види се, че Доброплодни, който сжщо никога не билъ училъ новобълг. граматика, се е задоволявалъ съ църковно-славянската, прѣподавана по Писменницата на Ив. Момчиловичъ (Бѣлградъ, 1847 г.). За учебникъ по стилистика и теория на прозата служелъ Писмов-

¹ Пер. Спис. (Браилско), кн. пета и шеста, стр. 277 и др.

² Въ 1893 г. на праздника св. Никола, именния день на руския царъ, Климентъ разговарялъ съ влашкия диплом. агентъ по влашки, а съ гръцкия — по гръцки. Писмо до Паунчева отъ 10. XII. 1898 г.

³ Писмо II до Дайнелова, отъ 23 априль 1860 г. Сборникъ въ честь на митр. Климента.

никътъ на Доброплодни. Но ученицитѣ изучавали правописа практически чрезъ прѣписване на нѣкои отъ прѣподаванитѣ прѣдмети, които учителитѣ употрѣблявали въ ръкописъ, прѣди да ги напечататъ. Самиятъ Писмовникъ криелъ подъ това скромно заглавие доста подробна стилистика, свързана главно съ писане писма, които въ сегашнитѣ ни училища сж прѣнебрѣгнати. Липсата на Христоматии и на оригинални поетически произведения се допълняла съ четене на прѣведени повѣсти, повечето сантиментално-романтични („Павелъ и Виргиния“, „Еничари“, „Хижа индийска“, Райна, българска царкыня“, „Чичовата Томова колиба“ и пр.). Както споменахме, повечето шуменски учители сж били и книжовници. Ученицитѣ пѣкъ помагали въ прѣписването на прѣвежданитѣ отъ тѣхъ книги. Помощницитѣ-учители вече и сами се опитвали въ прѣводъ и побългаряване на разкази. По история, срѣдна, нова и българска, подготовката е била отначало недостатъчна, но съ четене на книги и вѣстници по-възрастнитѣ ученици допълняли знанията си и по този прѣдметъ. Изобщо, подготовката по хуманитарнитѣ прѣдмети, изучавани въ тогавашното Шуменско училище, е била по-голѣма отъ тая на сегашенъ прогимназияленъ ученикъ и се е приближавала къмъ подготовката на ученика отъ 6-класна непълна гимназия.

УЧЕНИЧЕСТВО ВЪ ОДЕСА, ЧЕТНИЧЕСТВО И ПЪРВИ ЛИТЕРАТУРНИ ТРУДОВЕ.

Прѣзъ лѣтото на 1858 г. Друмевъ постъпилъ като стипендиянтъ въ Одеската духовна семинария. Не се знае, дали е постъпилъ направо въ V кл. или е прѣседѣлъ една година въ четирекласното Уездно духовно училище, което се считало за доленъ курсъ на семинарията и въ което постъпвали повечето българчета, що отивали да слѣдватъ въ семинарията (И. Гюзеловъ, П. Генчовъ и др.). Понеже е прѣседѣлъ въ Одеса 7 години, послѣдното е по-вѣроятно. Тогавашнитѣ руски духовни семинарии се водѣли още по наредбитѣ отъ 1809 г., по които тѣ се състоели отъ три класа, всѣки отъ по двѣ години. Класовѣтъ се наричали, споредъ прѣобладаващитѣ въ тѣхъ прѣдмети, „словесностъ“, „философия“ и „богословие“ и, понеже се считали за продължение отъ VI-то класното духовно училище, носѣли номерата V, VI и VII. Общобразователнитѣ прѣдмети въ семинариитѣ

били застъпени почти въ обема на класическа гимназия; освѣнъ това, тамъ се прѣподавали още философка пропедевтика, селско стопанство и медицина. По тази причина тогавашнитѣ руски семинарии сж дали на нашитѣ училища отпрѣди освобождението много добри и достатѣчно подготвени учители (З. Княжески, Б. Петковъ, Д. Чинтуловъ, А. Чолаковъ и др.).

Благодарение на природнитѣ си дарби и на доброто практическо запознанство съ църковно-славянски, Друмевъ бързо усвоилъ руския ез. и скоро изпъкналъ като пръвъ ученикъ въ класа, какъвто билъ и въ Шуменъ. Той лесно учелъ уроцитѣ си, и другаритѣ му дори нѣ забѣлѣзвали, кога вършелъ това. Като схващалъ бързо, кое отъ изучваното е важно и кое не, той не се губѣлъ въ дреболии и основно изучавалъ същественото. Поради това скоро почнало да му остава свободно време за четене и писане извънъ уроцитѣ. Интересътъ къмъ общественитѣ работи въ Турция, който билъ възбуденъ у него прѣзъ врѣмето, докато билъ помощникъ-учителъ, съ отдалечаването му отъ отечеството не само не отслабналъ, но дори се засилилъ. Свободолюбивото обществено-икономическо движение, което слѣдъ повече отъ 10 год. увличало буйни български ученици въ Русия, особено Ботева, още не същесувало между ученицитѣ въ Одеса. Дори движението за освобождение на селянитѣ отъ крѣпостничество, което по оново врѣме било къмъ своя край и се свършило съ знаменития манифестъ на императора Александра II, съ който се отмѣнявало крѣпостничеството (19 февруарий 1861 г.), слабо се чувствувало въ търговската и въ голѣмата си частъ другородна Одеса. Друмевъ продължавалъ да живѣе съ общественитѣ интереси на своето отечество и вече прѣзъ зимата на 1859—1860 год. почналъ да взима участие въ списан. „Български книжици“, като напечаталъ въ I февруарска книжка за 1860 год. прѣведения разказъ „Царица Семирамида“, въ който се разказва, какъ тази царица, като се възползувала отъ правото, което нейниятъ мъжъ Нинъ ѝ далъ, да царува 1 день, свалила го отъ прѣстола, заповѣдала да го убиятъ и седнала да царува. Наедно съ първитѣ си прѣводни опити, Друмевъ изпращалъ статийки, повечето подъ видъ на дописки изъ Шуменъ, и въ „Царигр. вѣстникъ“. Така, на 26 мартъ 1860 г. написалъ статийка противъ мнѣнието на Прав-

долюбова (велешанина К. Д. Петковичъ, който по онова време билъ ученикъ въ Ришелевския лицей въ Одеса), по което българитѣ щѣли да направятъ по-добръ, вмѣсто да се стремятъ да си поставятъ въ скоро време владици отъ своя народностъ, да гледатъ да си подобрятъ училищата, защото и българи владици, щомъ сж невѣжки, не сж по-добри отъ гърцитѣ (Царигр. вѣстн. № 472 отъ 16 априлъ 1860 г.). Друмевъ не пропусналъ да напише статия и противъ униятството на Цанкова, но послѣдниятъ изглежда да не е отговорилъ на тази статия (вж. писмото на Друмева отъ 20 май 1860 г. до Дайнелова).

Интересътъ къмъ сегашното положение на българския народъ и къмъ неговото минало у Друмева билъ засиленъ отъ сношенията му съ чутовния патриотъ С. Раковски, който, слѣдъ като дѣйствувалъ въ Австрия и въ румънскитѣ княжества, билъ принуденъ да отиде (въ края на мартъ 1858 год.) въ Одеса, гдѣто се прѣдалъ на книжовна, а за малко време и на педагогическа дѣйностъ. Когато (прѣзъ юлий 1858 г.) се отворилъ пансионъ при семинарията за ученици стипендианти отъ южнитѣ славяни, Раковски билъ назначенъ за надзирателъ, и Друмевъ влѣзълъ въ близки отношения съ него. Тогава той билъ вече извѣстенъ като книжовникъ съ доста свои трудове: между друго, билъ напечаталъ по-голѣмата частъ отъ „Горски пѣтникъ“, а въ 1859 г. издалъ и голѣмъ дѣлъ отъ „Показалецъ“ (I часть отдѣлно, а III — въ „Царегр. вѣстникъ“), па се готвѣлъ да печати и други съчинения. Неговото влияние върху българчетата пансионери (на брой 12)¹ било голѣмо, но въ много отношения врѣдно, защото той се отнасялъ грубо, отзовавалъ се прѣнебрѣжително за християнството и подбивалъ авторитета на училището, като внушавалъ на възпитаницитѣ мисълъ, че наука трѣбва да се търси въ гимназия, а не въ семинария. Така настроени отъ него, нѣкои ученици почнали да критикуватъ програмата на училището и дори да не учатъ добръ уроцитѣ си, а други напуснали, за да постѣпятъ въ гимназия, а като нѣмали срѣдства, останали безъ образование. Лошото настроение срѣщу

¹ Покрай тѣхъ, имало още 7 сръбчета, 5 бошнячета и 1 херцеговинче. Повечето пансионери отначало носѣли дрехитѣ, съ които били дошли отъ домоветѣ си, та прѣдставляли чудна смѣсица отъ облѣкла, която при разходкитѣ привличала любопитвото на одесчани.

училището се отразило и върху отношенията на ученицитѣ къмъ членоветѣ на Одеското българско настоятелство, па и върху живота въ пансиона: когато Раковски, нѣщо слѣдъ 2 мѣсеца, билъ уволненъ, ученицитѣ, които едва отпослѣ разбрали лошитѣ страни на неговото надзирателство, правили постѣпки да го върнатъ и създавали мжнотии на по-сетнѣшнитѣ надзиратели, оплаквали се отъ храната и пр. Но тогава тѣ не забѣлѣзвали недостатѣцитѣ му, а се възхищавали отъ миналата му бунтовническа и политическа дѣйность.¹ Съ своя горещъ патриотизмъ Раковски увлѣкълъ най-вече Друмева и Благоева. Първиятъ, по неговъ примѣръ, почналъ дори да пише безъ членове, както се вижда отъ писмата му до Дайнелова, писани прѣзъ 1859—1860 г., и отъ първитѣ му печатни трудове. Младитѣ почитатели на Раковски дори писали до редактора на „Български книжици“, Г. Кръстевича, да го подбудятъ да обърне по-голѣмо внимание на „Показалеца“.²

Нешаствна фамилия. — Желанието на Друмева да даде изразъ на вълнуващитѣ го чувства и да облѣче въ образи прѣживѣнитѣ въ отечеството впечатления и нѣкои фамилни спомени, па да изобрази и страданията на народа си отъ кърджалии и еничари, го накарали да напише повѣстѣта „Нешаствная фамилия“, която почналъ да обмисля още въ Шуменъ. Прѣзъ есеньта и зимата на 1858 г. и прѣзъ 1859 год. той употребявалъ частъ отъ свободното си врѣме за нейното писане, но криелъ и отъ надзирателя, и отъ другаритѣ си това, що пишелъ. Еднажъ Раковски дори го смѣрналъ, защо не учи уроцитѣ си, а пише други нѣща, и поискалъ да види, какво пише; но Друмевъ не далъ тетрадката си и му заявилъ, че, щомъ не смуцава другаритѣ си и си е научилъ уроцитѣ, никой нѣма право да се мѣси въ онова, що пише. Въ пролѣтъта на 1860 год. „Нешаствная фамилия“ била свършена, и съ това се турило начало на оригинална българска повѣстъ.

Съдържанието ѝ е слѣдното:

Въ началото на XIX в., въ Шуменъ живѣлъ единъ доста заможенъ българинъ, който ималъ 3-ма синове — Иванъ, Вѣлко и Петъръ.

¹ Свѣдѣнията за обносцитѣ на Раковски по врѣме на надзирателството му сж взети отъ една животописна бѣлѣжка за Д. Благоева, самоковецъ, близъкъ другаръ на Друмева, писана отъ послѣдния, когато билъ вече въ зрѣла възраст.

² „Български книжици“, бр. 20 отъ 1859 г.

Най-малкиятъ отъ тѣхъ — Петъръ, билъ пратенъ на учение въ Цариградъ, а другитѣ двама седѣли при баща си и търгували. По едно време най-голѣмиятъ — Иванъ, се усмѣлилъ да се ожени за една хубава мома, която искалъ да потурчи и да вземе за жена началникътъ на шуменскитѣ еничери, Джамалъ-бей. Затова послѣдниятъ си турилъ на умъ да унищожи цѣлия родъ на своя съперникъ. И наистина, изпратени отъ него разбойници убили бащата, запалили кѣщата, грабнали жената на Ивана, па искали да убиятъ и него; но той сполучилъ да се защити и да избѣга, а грабнатата му жена се самоубила. Вълко, който сѣщо така останалъ живъ, писалъ на Петра да се завърне отъ Цариградъ. Подъ закрилата на шуменския владика, двамата братя наново се замогнали, но Джамалъ-бей не ги оставилъ на мира. Негови хора запалили кѣщата и дюкянитѣ имъ. Полумъртвиятъ Петъръ билъ спасенъ отъ най-голѣмиятъ си братъ, Иванъ, който, слѣдъ като скиталъ по Бѣлградъ и Цетина, билъ се върналъ въ околноститѣ на Шуменъ и живѣлъ въ едно уединено мѣсто, наричано „Самодивско жилище“, гдѣто околното суевѣрно население не смѣло да ходи. Облѣченъ като просекъ, той често влизалъ въ Шуменъ и така можалъ еднажъ да узнае отъ двама еничери, че Джамалъ-бей тъкми да нападне братята му. Той можалъ да помогне на послѣднитѣ, защото билъ си образувалъ дружина отъ 10-на души юнаци изъ с. Драгоево. Петъръ и синъ му Влади били оттървани, но жена му и дъщеря му Петя паднали въ ржцѣтъ на Джамалъ-беевитѣ хора. Жена му била измжчвана да се потурчи, но си останала християнка и слѣдъ нѣколко време била грабната отъ Ивана и отнесена въ Самодивското жилище, гдѣто наскоро умрѣла. По-послѣ умрѣлъ и самиятъ Иванъ, а Петъръ и Влади продължавали да живѣятъ въ сѣщото жилище. — Вториятъ братъ, Вълко, се заселилъ въ Прѣславъ, но Джамалъ-бей продължавалъ да го прѣслѣдва. Изпратени отъ него злодѣи плѣнили двамата му сина и опекли на огънь двѣгодишното му момиченце. Отчаяниятъ баща, слѣдъ като убилъ одного отъ злодѣитѣ, отишълъ въ Самодивското жилище, дано намѣри смъртъта си, но тамъ билъ обнадежденъ отъ прѣоблѣчения и маскиранъ свой братъ Петъръ, когото мислѣлъ за свѣрхестествено сѣщество. Наскоро юначниятъ Влади съ дружината си освободилъ плѣненитѣ си братовчеди. При зарадваното Вълково сѣмейство скоро се прибрали и Джамалъ-беевата жена Стояна, синъ ѝ и Владевата сестра Петя, които успѣли да избѣгатъ отъ кѣщата на своя мжчитель. Но радостта на събралитѣ се била за малко. Избѣгването на домашнитѣ му усилило яростта на Джамалъ-бея, и той рѣшилъ да направи всичко, за да си отмъсти. За тая цѣль той се възползувалъ отъ една орда кърджалии, която ограбила Жеравна, но била отблѣсната отъ Котелъ и се готвѣла да нападне други мѣста. Правителството било обѣщало за главата на нейния главатаръ, Акж-бей, 10 хиляди гроша. За да вземе тия пари и да се покаже вѣренъ на правителството, па да съсипе и своя съперникъ, другъ единъ началникъ на еничери — Караманъ-бей, — Джамалъ-бей прибѣгналъ къмъ коварство: пратилъ свой човѣкъ, ужъ отъ страна на Караманъ-бея, да свѣрже писмено съгласие съ Акж-бея, за да съсипе той

Прѣславъ, а слѣдъ това да нападне Шуменъ. Съ подписаната отъ Акжбея записка той прѣдставилъ своя противникъ за врагъ на правителството: кърджалиитѣ, които нападнали Прѣславъ, изгубили голѣма частъ отъ своитѣ въ борбата съ храбритѣ граждани, прѣдвождани отъ Влади и отъ Вълковитѣ синове. Въ врѣме на сражението, Джамалбеевитѣ еничери запалили Прѣславъ и въ смущението сполучили да плѣнятъ Вълка, жена му и синоветѣ му. Жестокиятъ имъ врагъ заповѣдалъ, Велико и Стоянъ да бждатъ изгорени живи, а родителитѣ имъ, слѣдъ като присѣдствуватъ на мжкитѣ имъ, да бждатъ набити на колове. Но отъ писъцитѣ на мжчениитѣ конятъ на злодѣя се подплашилъ, повлѣклъ го и го разкъсалъ. Влади се хвърлилъ въ запаления Прѣславъ, но дали е загиналъ, останало неизвѣстно.

Повѣстъта била напечатана въ спис. „Български книжици“ (Цариградъ), отъ кн. 13 (юлий) до 22, и възбудила възхищение у читателитѣ. Намъ сега сж явни недостатѣцитѣ на това първиче на нашата белетристика: ние виждаме наивността и неестественостъта на сцени като тая, гдѣто Влади съ сопа въ ржка, придруженъ само отъ кучето си Глогъ, води разговоръ съ закоравѣлия крѣволиецеъ Омаръ, или като оная, гдѣто прѣоблѣчениятъ и маскиранъ Петъръ се явява прѣдъ брата си като свѣрхестествено същество и др.; но читателитѣ отъ 1860 г., особно младежитѣ, не сж обръщали внимание на подобна изкуственостъ. Тѣ плачели върху нещастията на своя народъ, картинно прѣдставени въ повѣстъта и извѣстни тѣмъ и по разкази на бащи и дѣди, а сжщеврѣменно добивали смѣлость да се борятъ като юначния Влади съ потисниците и злосторниците. Добра страна на повѣстъта било и това, че тя не възбуждала подозрѣнието на цензурата и можела да се чете вредъ низъ широката Османска държава. Съ чудна за възрастъта му досѣтливостъ, младиятъ ѝ (едва 18—19 годишенъ) авторъ е сумѣлъ, отчасти въ съгласие съ историята, да постави турското правителство като защитникъ на реда и законността и да стовари цѣлата вина за страданието на българитѣ върху непокорнитѣ нему кърджалии и еничери. Не можело да не обърне внимание само това, гдѣто авторътъ не употребявалъ членове при сжществителнитѣ, а прилагателнитѣ членувалъ по старобългарски („нещастная фамилия“, „величественое майско слънце“ и пр.). Това увличане отъ примѣра на Раковски не хармонирало съ чистия новобългарски езикъ на повѣстъта, въ който се срѣщали и нѣкои провинциялизми, та редакцията на „Български книжици“ била принудена да

посочи противоречието: „Г. В. Д. писалъ безъ членове, а между туй употребявалъ на мѣста правописаніе таквози, какво-то ся изискува, само когато искжтъ да прѣдаджтъ вѣрно живо-то произношеніе на народъ-тъ. Това сж противоположности, които не можтъ лесно да ся примиржтъ.¹ Но архаизмитѣ въ нашата книжнина до 1860 год. сж били нѣщо обикновено, та не можели да намалятъ цѣната на повѣстѣта прѣдъ читателитѣ. Въ 2-то издание на „Нещастна фамилия“, направено въ Русе въ 1873 г., този ѣ недостатъкъ билъ прѣмахнатъ.

Въ нашата книжнина² биде изказано мнѣние, че и „Нещастна фамилия“, като много други сантиментални повѣсти, е правена по готовъ шаблонъ: най-напрѣдъ е билъ създаденъ идеалниятъ герой (Влади), а слѣдъ това, като неговъ контрастъ — отрицателниятъ (Джамалъ-бей), подиръ което е вървѣло усложняването на отношенията имъ чрѣзъ създаване на невѣроятни сцени и ненадѣйни срѣщи, прѣдначинени да поддържатъ интереса къмъ разказа и да извличатъ сълзи. Въ сжщностъ, за шаблонъ не може въ случая да става и дума. Наистина, младиятъ авторъ е билъ увлѣченъ отъ сантименталното направление, къмъ което сж принадлежели повечето четени отъ него въ България прѣводни повѣсти, и е платилъ данкъ на това направление: и неговитѣ херои сж чувствителни, набожни и добродѣтелни, въ противоположность на тѣхнитѣ мжчители еничери и кърджалии; но той не е работилъ по шаблонъ, а е въплотилъ въ образи сѣмейни прѣдания, разкази за истински страдания и блѣнове за борба. Влади, Велико, Стоянъ, тѣхнитѣ бащи, па дори и женитѣ не страдатъ само, а се борятъ и падатъ като юнаци.³ Избраниятъ сюжетъ наистина е въ духа на сантименталния романъ, но не се развива по готовъ шаблонъ, а е изтъканъ, съгласно съ изразената въ него идея, отъ прѣживѣни или чути случки, станали въ споходени отъ Друмева мѣста. Както казва авторътъ въ 2-то издание, повѣстѣта „е излѣзла отъ дълбочината на сърдцето му“, та и слѣдъ 13

¹ Книжката за юлий, стр. 125—6, подл. бѣлѣжка.

² Ст. Минчевъ. Изъ историята на българския романъ, София, 1908, стр. 28—9.

³ Споредъ нѣкои роднини на Друмева, хероитѣ на повѣстѣта сж дѣйствително живѣли лица, и то съ сжщитѣ имена.

години той виждалъ и познавалъ въ нея „онѣзи дѣтски, но чисти и пламенни чувства, които прѣди толкова години сж вълнували сърдцето му“. Подражание, безъ съмнѣние, има; но то се свежда къмъ подсѣщане да се въведатъ нѣки и видѣни мѣста, а не е въ общия строежъ на повѣстѣта. Така, самодивското жилище изглежда да е внушено отъ пещерата на Петрова братъ Боянъ въ Велтмановата повѣстъ „Райна, българска царкыня“.

Докато се печатѣла „Нещастная фамилия“, Друмевъ изпратилъ въ „Български книжици“ два прѣвода: 1) „Нравственны разсжжденія съ невинныя юноши“¹ и 2) „Привидѣнія.“² Въ първия прѣводъ се показватъ лошитѣ страни на лѣнността и роднитѣ ней пороци, на злобата и клеветата и на страха; а въ втория се разказватъ случаи отъ привидѣния — единъ истински а другитѣ — мними. За насъ тѣ, наедно съ разказа „Царица Семирамида“, иматъ само това значение, гдѣто показватъ, че и прѣзъ 2-та половина на 1860 г. влиянието на Раковски върху Друмева не било отслабнало: въ тѣхъ пакъ липсва членъ при сжществителнитѣ имена, прилагателнитѣ се членуватъ по църковнославянски („за пагубныя слѣдствія“, „отъ кои сж добивжтъ най драгоцѣнныя ползы“ и пр.), па се срѣщатъ и доста случаи отъ родит. падежъ („оскърбенъ отъ глупавъ постжпкъкъ своего доктора“, „Неговъ кряскъкъ ся смѣсвалъ съ смѣхъ пирующихъ“ и др.).

Училищнитѣ и книжовнитѣ занимания на Друмева не му попрѣчили да слѣди по вѣстници и частни писма събитията въ своето отечество. Прѣзъ лѣтото на 1861 г., когато заточението на доблестнитѣ архипастири Иларионъ Макариополски и Авксентий Велешки (19 априль 1861 г.) потопило въ скръбъ цѣлия български народъ, Друмевъ далъ изразъ на тази скръбъ и възпѣлъ подвига на страдалцитѣ за народно добро въ стихотворението „Я гледайте, братя мили!“ Скоро това стихотворенне станало училищна пѣсень, която, наедно съ Буботиновитѣ „И слѣдъ тисяща години“, „Подателю на мждростѣта“ и др., продължавала да се пѣе дори до освобождението, а въ Македония и по-късно. Макарь да не билъ свидѣтель на събитието, младиятъ родолюбецъ възпроизвелъ

¹ Кн. II за септемврий 1860 г.

² Кн. I за ноемврий с. г.

доста картинно отплуването на лодките съ архипастиритъ и общенародната скърбъ, загдѣто гръцката злоба възтържествувала надъ българската правда:

Гръцка злоба тамъ надвива
Надъ нашата света правда,
Надъ нашето простодушье,
Надъ искреностъта.
Съсъ коварство тя открадва
Милитъ ни свети отци
И съ радостъ ги изпраща
Въ заточение.

Лодки стоятъ и се готвятъ
Да приематъ въ своитъ пазви
Нашитъ слънца.
И морето вечъ зашумѣ,
Дига вълни и се гордѣй,
Че ще носи всичко мило,
Най-мило за насъ.¹

Но увличането на Друмева отъ Раковски не се ограничило само съ езика, а отишло и по-нататъкъ. Слѣдъ като прѣкаралъ въ Одеса близо двѣ години и проявилъ жива книжовна дѣйностъ, Раковски се застоялъ за още толкова врѣме въ Бѣлградъ, гдѣто наскоро настанали нови условия за политическа дѣйностъ слѣдъ покачването на прѣстола на князь Михаила III Обреновича (14 септемврий (ст. ст.) 1860 г.). Последниятъ наскоро си турилъ за цѣль да отстрани турцитѣ, които, въпрѣки хатишерифа отъ 30 ноемврий 1830 г., още продължавали да живѣятъ въ по-голѣмитъ градове, па да махне и войската, която се намирала въ крѣпоститѣ (Бѣлградъ, Шабацъ, Смедерово и Кладово), та чрѣзъ това да освободи държавата си отъ намѣсването на Турция въвъ вжтрѣшнитѣ ѣ работи. Макаръ Раковски да схващалъ цѣлитѣ на сръбското правителство, все пакъ мислѣлъ, че би могълъ да помогне на отечеството си, ако успѣе да създаде каква да е въоръжена българска сила, затова се възползувалъ отъ насърдението и поддръжката на Михаила и още въ края на 1861 г., а особно прѣзъ пролѣтътъ на 1862 почналъ да урежда особна българска дружина, наречена легия, която трѣбвало да бжде ядка на по-голѣма българска войска. Друмевъ, който, подъ влиянието на Раковски, не се възхищавалъ вече твърдѣ отъ семинарията, не можалъ да остане равнодушенъ къмъ това прѣдприятие. Прѣзъ лѣтото на 1861 г., когато Раковски наново пристигалъ за малко въ

¹ Цѣлото стихотворение е напечатано въ съчинението на М. Радиевъвъ „Врѣме и животъ на тѣрновския митрополитъ Илариона (Макариополски), стр. 183—4, а оттамъ е прѣпечатано и въ „Съчинения на митроп. Климентъ Тѣрновски“, I, 604.

Одеса съ намѣрение на отиде въ Петербургъ, за да дѣйствиува да се спре прѣселването на българитѣ изъ Видинско въ Русия, Друмевъ подновилъ сношенията си съ него и му станалъ така близъкъ, че на 29 юлий сжщата год. му писалъ въ Бѣлградъ, коя била причината за несполуката му прѣдъ руското правителство. Причината била, че Николай Христофоровичъ Палаузовъ билъ прѣдставилъ прѣдъ руското правителство Раковски като противникъ на Русия. Това Друмевъ билъ научилъ отъ Стефана Тошковича. По поводъ мнѣнието на недовѣрчивия къмъ Раковски Палаузовъ, младиятъ Друмевъ възкличава: „О! за тази клеветъ ный ще му отмъстимъ, кога да е!“ Вече въ сжщото писмо¹ той пита Раковски, дали да дойде въ Бѣлградъ, и ако не го свари тамъ, дали редакцията на „Дунавски лебедъ“ ще го приеме. На 22 декемврий 1861 г.² младиятъ семинаристъ, безъ да се обади на хуманния ректоръ отецъ Чимени, който много го обичалъ, тайно напусналъ Одеса и се озовалъ въ Бѣлградъ, но не въ редакцията на спрѣлия вече „Дунавски лебедъ“, а въ легията на Раковски. По такъвъ начинъ той станалъ другаръ по оржие на Вас. Левски, Стефанъ Караджа, Ив. Касабовъ, Киро Стояновъ, Стеф. Рѣповъ, д-ръ Рашко Петровъ, д-ръ Павловичъ и др., а най-много се сближилъ съ Ст. Караджа и Иванчо Брѣговъ, отъ Татаръ-Пазарджикъ, който отпослѣ (1872 г.) издалъ на свои срѣдства драмата му „Иванку“. Легията, която сама по себе-си била твърдѣ малобройна,³ наедно съ четата на дѣда Иля, се готвѣла за борба съ турцитѣ, като се надѣвала, че ще бжде оставена да навлѣзе въ България. Но, докато се чакало да се обяви война на Турция, станало сбиване между българинъ македонецъ и турски войникъ на една чешма вѣнъ отъ крѣпостъта, въ което се намѣсили и други българи, сърби и турци, та се обърнало въ цѣлъ бой. Сърби и българи се възползували отъ тази случка и се нахвърляли върху бѣлградскитѣ граж-

¹ Архивъ на възраждането, № 7228.

² Писмо до Дайнелова отъ тая дата. Отъ това писмо се вижда, че у Друмева се явила омраза срѣщу Русия, загдѣто прѣселвала българи. Той пише: „Преселение-то има хепѣче вляніе на утиване-то ми“ (за Галацъ, а оттамъ за Бѣлградъ).

³ По думитѣ на митроп. Климента, казани на учители отъ Петропавловската семинария (С. Бѣровъ и др.), сжщинската легия, безъ четата на дѣда Иля, била отъ 18 души.

дани турци, за да ги накарат да се приберат въ крѣпостта и да очистятъ града. На 5 юний 1862 г. турцитѣ почнали да обстрѣлватъ Бѣлградъ отъ крѣпостта. Изплашенитѣ граждани сѣрби хукнали да бѣгатъ къмъ Топчи-дере; но българитѣ и сѣрбскитѣ войници се окопали подъ огъня на турцитѣ, заели позиция сѣрѣщу крѣпостта, за да пазятъ града¹, и продължили да го пазятъ около 2 мѣсеца. До сѣриозенъ бой, обаче, не се дошло, защото се намѣсили чуждитѣ прѣдставители. Чакъ прѣзъ августъ се събрала конференция (въ Цариградъ), която рѣшила, турцитѣ да изпразднятъ сѣрбскитѣ градове. Така сѣрбитѣ достигнали чаканото, но надеждитѣ на българитѣ за война съ турцитѣ пропаднали, и българскитѣ четници, които ставали неудобни за правителството, били прѣмѣстени въ Крагуевацъ, а слѣдъ това разпуснати. Докато четницитѣ стоели на позицията и чакали края на дипломатическитѣ прѣговори, станала една случка между Друмева и Раковски, която въ споменитѣ на В. Стояновъ² е вече замѣлена. Случката се състоела въ слѣдното: Раковски билъ издалъ строга заповѣдъ, да се не отива по-нататкъ отъ извѣстна линия къмъ крѣпостта, за да се не прѣдизвикватъ турцитѣ и да се не нарушава свързаното съ тѣхъ примиріе. Единъ день Друмевъ се унесълъ и, безъ да ще, миналъ линията. Хванатъ отъ патрула, той билъ прѣдставенъ на Раковски и сѣденъ за нарушение на строгата заповѣдъ. Той не се и опиталъ да откаже простѣпката си, но се извинявалъ съ унасяне и забравяне. Слѣдъ като прѣседѣлъ затворенъ 3 дня, билъ изправенъ въ двора на помѣщението, гдѣто живѣела легията, за да бѣде застрѣлянъ, съгласно съ заповѣдта, що нарушилъ. Блѣденъ, съ кръстосани на гърди

¹ Димитровъ, Г. Княжество България, ч. II, стр. 201—2. За помощта, дадена отъ българскитѣ доброволци подъ началството на дѣда Иля, споменува доста точно и В. Стояновъ въ една своя бѣлѣжка въ Период. Спис. (София), кн. XXIII—XXIV, стр. 1007. Мнозина, по незнание, говорятъ за нѣкакво ужъ прѣвзимане на Бѣлградската крѣпостъ. И въ „Кървава пѣсень“ на П. П. Славейковъ е направена сжщата грѣшка, като се казва, че юнацитѣ на дѣда Иля се показали на крѣпостта: „Докле да мигне мигъ — ний горе на стените“... (пѣсень първа, стр. 32).

² Вж. изложението ѝ по тия спомени въ брошурата на Ст. Минчевъ „Материали за живота на Василя Друмева (митрополита Климента)“, стр. 10.

ржцѣ, той чакалъ изпълнение на присждата; но другаритѣ му се развълнували, защото намирали, че е глупаво, родолюбивиятъ авторъ на „Нещастна фамилия“, образцовъ по животъ, да загине за една неволна грѣшка. Въ точното изпълнение на заповѣдта тѣ подозрѣли желание на Раковски да сплаши четниците за проявена къмъ него студенина и дори враждебностъ, загдѣто почналъ да се прѣдава на отпуснатъ животъ и да се държи като голѣмецъ. Дали воеводата наистина е ималъ намѣрение да изпълни точно заповѣдта, или, което е по-вѣроятно, е искалъ само да вдѣхне страхъ у четниците, — не се знае; но заповѣдта не била изпълнена поради намѣсата на Стефана Караджа. Когато той видѣлъ, че се готвятъ да стрѣлятъ върху Друмева, грабналъ една тежка цѣпеница, изправилъ се прѣдъ Раковски и извикалъ съ високъ и твърдъ гласъ, че ако бжде застрѣлянъ Василь, той ще го прѣбие съ цѣпеницата. Слѣдъ това се намѣсили и други, особено Левски, и заповѣдта била отменена. Затова Друмевъ отсетнѣ е считалъ Караджата за свой спасителъ и всѣкога е държелъ портрета му въ стаята си.

Откакъ легията била разпусната, Друмевъ, който прѣкаралъ нѣколко врѣме въ Крагуевацъ, упѣтилъ се къмъ Смедерево, за да се върне въ Одеса и да продължи образованието си. Но по пѣтя настиналъ и заболѣлъ отъ тифъ, та щѣлъ да умре, ако да не билъ прибранъ отъ набожни селяни, които го гледали като синъ, докато оздравѣлъ. Това си болѣдуване той е описалъ доста живо въ повѣстѣта „Ученикъ и благодѣтели,“ само че го е отнесълъ къмъ врѣмето, когато за пръвъ пѣтъ напусналъ родното си мѣсто.

Слѣдъ като се спрѣлъ за нѣколко врѣме при брата си Никола въ с. Черна (при Мачинъ), Друмевъ заминалъ за Галацъ; но за по-нататъшно пѣтуване съ пароходъ той нѣмалъ пари, та билъ принуденъ да изходи пѣшъ пѣтя прѣзъ южна Бесарабия. Когато прѣзъ есеньта се върналъ въ Одеса, положението му било плачевно: изпокжсанъ, отпадналъ, отчаянъ, той не приличалъ на едноврѣмешния Василь. Добродушниятъ ректоръ, отецъ Чимени, трогнатъ отъ нещастieto на младия родолюбецъ, скоро му простилъ за своеволното напускане на училището. Той прощавалъ и нему, и на другитѣ семинаристи и по-рано, когато тѣ демонстративно се явявали при него съ оплаквания отъ храната и реда въ пансиона. Но повтор-

ното приемане на бълградския легионеръ въ семинарията, а особно възобновяването на стипендията му зависѣли и отъ Одеското българско настоятелство; а отъ разказаното въ II часть на повѣстѣта „Ученикъ и благодѣтели“ се долава, че послѣдното не така лесно е дало своето съгласие. Друмевъ е билъ принуденъ да ходи при неговитѣ членове, да моли и да дава обяснения. Това е било за него тежко и оскърбително, та е засилило студенината въ отношенията му къмъ тѣзи членове, особно къмъ Николая Христ. Палаузова и Стефана Тошковица. Както се каза вече по-горѣ, първиятъ отъ тѣхъ се отнесълъ по-рано недружелюбно къмъ Раковски, като го прѣпоръчалъ злѣ прѣдъ руското правителство, а сега Друмевъ виждалъ подобна недружелюбностъ и къмъ себе-си. Между семинариститѣ мнѣнието за членоветѣ на настоятелството не било твърдѣ благоприятно; сега то ставало още по-лошо: въ очитѣ на младитѣ тѣ се явявали като гонители на родолюбцитѣ. Друмевъ почналъ да обръща внимание на онова, що се разказвало между неговитѣ другари за тѣзи членове, и да събира материялъ за изобразяване на тѣхнитѣ отношения къмъ ученицитѣ и за начина, по който изпълнявали поетата върху си длѣжностъ да служатъ на народа.

Поради ходенето си въ Бѣлградъ, Друмевъ изгубилъ около едно полугодие учебно врѣме, но успѣлъ да издържи изпитъ на пропуснатия материялъ, стигналъ другаритѣ си и пакъ застаналъ на чело на класа. Още въ края на 1862 год. той, Д. Благоевъ и други тѣхни другари се групирани около родолюбивия и енергичния Павелъ Калянджи и образували дружество подъ название „Книжевно общество“, което си турило за цѣлъ да приготви учебници за българскитѣ училища.¹ Прѣзъ 1863 г. дружеството издало книга „Другаръ за дѣца-та.“ Тя се състои отъ 4 отдѣла, отъ които Друмевъ съставилъ послѣдния — „Родина и отечество.“ Другитѣ отдѣли били съставени отъ П. Калянджи, който едничкъ се е подписалъ подъ статийкитѣ си, отъ Ив. Гюзелевъ, П. Генчевъ, а може би и отъ други. Гюзелевъ отпослѣ си спомнялъ,² че Друмевъ, при съставянето на своя отдѣлъ, използвалъ историята на

¹ За това съобщава единъ адресъ до руския публицистъ Аксаковъ, писанъ въ 1867 г. отъ П. Калянджи, копие отъ който е запазено въ книгата на послѣдния.

² Вж. Ст. Минчевъ, Материали..., стр. 2.

Цанкова, т. е. кратката българска история, която е помѣстена въ „Мѣсецословъ за 1857 г.“ Въ сжщностъ, той е взелъ отъ сжщия Мѣсецесловъ за 1859 г. стихотворението отъ Вас. Н. Поповича „Монологъ или мысли на Владыката Иларіона напрѣдъ да изгори Българскы-тѣ книги отъ книгохранителницата на Търновската Митрополія“; а кратката българска история, която е помѣстилъ въ разглежданата книга, е съставилъ главно по Войниковата „Кратка българска исторія“ (Въ Вѣнж., 1861), нѣкои нѣща пъкъ е прибавилъ и отъ себе-си. Въ историята на Цанкова има католическа тенденция: тамъ е прѣдставено, напр., че „Българія, споредъ както сж били раздѣлени областитѣ още у ветхото врѣме, падала се е на папскитѣ области, а пакъ Фотій ищѣше да остане подъ царограшкіятъ патріархъ“; а Друмевъ пише: „Колко и да ся мжчеха папски-тѣ калугери да ся впъхнѣтъ въ Българіѣ и да земѣтъ въ ржцѣтѣ си нѣкоѣ си длѣжностъ, нѣ Български-тѣ господари, както и духовны-тѣ български началници прѣдвиждахъ сички-тѣ зли сетнины отъ пребываніе-то на папски-тѣ калугери въ Българіѣ, и за то ги гоняхъ отъ сѣкждѣ, къту грабливы звѣрозе.“ Главната цѣль на съставения отъ Друмева отдѣлъ е да възбуди родолюбие у младитѣ читатели и да ги прѣдпази отъ увличане подиръ гърци и папищаши; затова, покрай разказитѣ изъ българска история, помѣстени сж още: описание на Прѣславскитѣ развалини, разсжждение за любовта къмъ отечеството, стихотворения за Катранова и Юрія Венелина, свѣдѣнія за братя Миладинови и пр.

Одеското българско настоятелство, като прѣгледало книгата „Другаръ за дѣца-та“, не намѣрило въ нея нищо лошо, а, напротивъ, одобрило я и откупило отъ сумитѣ, съ които разполагало, 200 екземпляри, къмъ които Ст. Д. Тошковичъ прибавилъ още 20, платени съ негови пари. Откупенитѣ книги били изпратени до Цариградското българско настоятелство, да ги раздаде по българскитѣ училища. Но изглежда, че турската цензура е намѣрила книгата за опасна, защото полученитѣ екземпляри не били изпратени по назначението си, а останали у дякона Акакия при Руското посолство.¹

Както споменахме по-горѣ, отношенията на Друмева къмъ Одеското българско настоятелство, особно слѣдъ новото му

¹ Изъ архивата на Н. Геровъ, I № 2290.

постъпване въ семинарията, се влошили. По-рано той бил доста близък до Николая Мироновичъ Тошковъ и въ 1860 г. посветил двата си прѣвода „Нравственны разсужденія“ и „Привидѣнія“ нему, но къмъ другитѣ още тогава питаелъ омраза, най-вече поради отстранението на Раковски отъ надзирателството въ пансиона. Слѣдъ завръщането си отъ Сърбия, той пакъ правѣлъ разлика между него и другитѣ членове, но вече и на него гледалъ не като по-рано. Прѣзъ пролѣтѣта на 1863 г. въ Одеса дошли калугерици отъ Казанлъкъ и Калоферъ да просятъ помощъ за тѣхнитѣ манастири. Друмевъ се научилъ отъ тѣхъ, че членоветѣ на настоятелството не имъ помогнали съ нищо, а ги посвѣтвали да събиратъ помощи по църквитѣ. Това го възмутило, и той (на 28 май) написалъ доста дълга дописка до цариградския в. „Свѣтникъ“, (редактиранъ отъ Н. Михайловски), която била напечатана въ брой 12 отъ 10 юний. Въ дописката се изказва негодуване, загдѣто З. Княжески, Ал. Екзархъ и др., а слѣдъ тѣхъ и калугерици ходѣли изъ Русия да просятъ и чрѣзъ това унижавали българското име. Особено укорно било това, че и Одеското българско общество свѣтвало калугерицитѣ да ходятъ съ блюдо въ ржка и да просятъ прѣдъ църквитѣ. Дописникътъ пише:

„То ги свѣтува да стојтъ предъ църкви-тѣ и по улици-тѣ съ блюдо въ ржж и да просятъ; То ги свѣтува и да ходятъ при разны лица за помощъ а между това, То само ся занимава съ просѣж и азъ мислѣ, че то има светъ длъжностъ да не позволява другому да проси за български училища и църкви Къту гледа челоуѣкъ на сички-тѣ български просяцы и просякини: къту вижда какъ тѣ се унижаватъ дору изпросѣтъ за двѣ пари милостиня, ще каже, чи Българетѣ сж най-несчастны, чи тѣ не сж въ състояніе не само да възпитавѣтъ дѣтца-та, но не можѣтъ да ся прехранѣтъ отъ собствени-тѣ си трудове. Какво униженіе!

Злѣ засегнатото въ дописката Одеско настоятелство ще да е протестирало за укоритѣ прѣдъ редакцията на вѣстника, защото въ 15 брой на „Свѣтникъ“ е помѣстена бѣлѣжка отъ страна на „Настоятелството на Свѣтника“, въ която се съобщава, че цариградското общество „свършено не сподѣля мнѣнието на дописката въ отношеніе къмъ почтенното Одеско общество, на което народополезнитѣ дѣла сж спечелили и печелятъ ежедневно признателността и уваженіето му.“ — Но и Друмевъ не закъснѣлъ да се защити. Въ

ново писмо до редакцията на „Съвѣтникъ“ отъ 13 юлий 1 г., което, както и дописката, е подписано само съ нача буква Д., но останало непечатано,¹ той, като съжалява за мнѣнията, които е подигнала въ цариградското общество писката му, твърди, че е чуль отъ самитѣ калугерици то що е писалъ за Одеското настоятелство. Въ края на писм се загатва, че обществото ще има по-добъръ случай да из же чувствата си, когато бждатъ описани дѣйствиѣта на Одес то настоятелство: „Ако сж чувства-та на Ц-градско-то Общс дѣйствително таквизи, каквито ги тълкува Настоятелство-то Съвѣтника, то пыта ся: каквы ли ще бжджтъ пѣкъ чувст та на почтенно-то това общество, ако нѣкогашъ ся опишъ такива-то дѣйствиѣ на Одесско-то Общество, предъ коит то само ще ся червени“?

Повѣстѣта „Ученикъ и благодѣтели“. — Едвали мс да има съмнѣние, че съ това загатване Друмевъ е ималь прѣ видъ повѣстѣта си „Ученикъ и благодѣтели, или чуждото с се чуждо“, която ще да е съчиняваль вече по онова врѣм първата часть на която била напечатана въ 1864 г. въ сж в. „Съвѣтникъ“, отъ брой 8 (23 май) до 41. Въ II часть на повѣстъ, която часть е останала ненапечатана, наистина рисуватъ, между друго, и недостатъцитѣ на Одеското нас ятелство, само че силно прѣувеличени. Макаръ че тая вѣстъ съдържа още повече дѣйствително прѣживѣни случ отколкото „Нещастна фамилия“, и тя е прѣтърпѣла влияния четени отъ автора романтични произведения, особно „Тайнитѣ на инквизицията“, отъ В. де Фереаль.

Съдържанието на I часть е слѣдното:

Въ градъ С. живѣель младъ българинъ Стоянъ. Той билъ на женъ и редовно ходѣль въ църква, гдѣто често чуваль грѣцкия е дика да хока и псува свещеницитѣ. Еднажъ добродушниятъ богс лець не можаль да се стѣрпи и забѣлѣзалъ на забравилия се паст че не му прилича да ругае въ църква, гдѣто е мѣсто за молитв поучения. Владиката не забравиль оскѣрблението. Петъ години сл случката, когато на Великдень Стоянъ отиваль въ църква, прѣпѣн се о единъ голъ трупъ, та фенерътъ, що носѣль въ ржка, огаснъ. Подгоненъ отъ пазачитѣ, той, въ страха си, не искаль да спре билъ хванатъ и обвиненъ, че ужъ билъ убилъ прострѣния на ули голъ човѣкъ. Всичко това било скроено отъ владиката; но той се г

¹ Сега се пази въ Нар. библиотекѣ подъ инвент. № 6148 (по-ранш 8563).

сторилъ на Стояновъ доброжелателъ и направилъ да го освободятъ слѣдъ година и половина отъ тъмницата. Старата майка на невинно-пострадалия умрѣла отъ скръбъ наскоро слѣдъ затварянето му. Като нѣмало вече какво да го свързва съ опротивѣлия муградъ С., Стоянъ го напусналъ и се прѣселилъ въ Т., гдѣто полека-лека се успокоилъ, посъбралъ имотъ и се оженилъ за една много добра мома, съ която заживѣлъ щастливо. Родили му се двѣ момчета — Първанъ и Живко и едно момиче — Марийка. Въ продължение на 12 години, Стоянъ за-богатѣлъ и станалъ единъ отъ първенцитѣ на града Т. Еднажъ, по Петровденъ, той отишелъ наедно съ домашнитѣ си на разходка въ едно село, но на връщане билъ нападнатъ отъ двама прѣоблѣчени като дервиши хора на владиката, които убили жена му и по-голѣмия му синъ и грабнали дъщеря му, а него ранили. Слѣдъ това Стоянъ западналъ и прѣхранвалъ себе-си и сина си Живко съ работа по чужди хора. Единъ пжтъ осиромашѣлиятъ нещастникъ позналъ на пазара въ лицето на единъ мнимъ турчинъ, който въ сжщность билъ владиковиятъ дяконъ, човѣка, що убилъ жена му и по-голѣмия му синъ. Съ ударъ на своята сопа, той го направилъ да изтърве ножа си, а слѣдъ това стжпилъ на гжрдитѣ му и го питалъ за дѣцата си; но скоро дошли сеймени, които откарали мнимия турчинъ на конака, а на Стояна ударили нѣколко сопи и го пуснали да си отиде съ обѣщание, че ще дойде на сутринята въ конака. Прѣзъ нощта, обаче, той билъ нападнатъ на двора и убитъ отъ владиката, който билъ се прѣоблѣкълъ на просякъ и заявилъ на умиращата си невинна жертва, че съ това си отмѣстилъ за обидата, която Стоянъ му билъ нанесълъ прѣди години въ църквата на града С. Така Живко останалъ сиракъ.

Още прѣди да бжде убитъ баща му, Живко билъ даденъ да служи у единъ градски първенецъ, съ условие да бжде пращанъ и на училище. Но господарьтъ му излѣзълъ жестокъ и недобросѣвъстенъ човѣкъ, та го биелъ и измѣчвалъ, особно слѣдъ бащината му смъртъ, макаръ че Живко му слугувалъ усърдно. Лошитѣ обноски на Живкова господаръ се длѣжели не само на вродената му жестокость, но и на желанието му да го прѣдстави прѣдъ съсѣди и познати за лошъ, та да го не праща на училище, понеже не можелъ да гледа, че се учи по-добрѣ отъ сина му. Най-послѣ той прѣстаналъ да го праща на училище и все повече го наказвалъ. Живко ходѣлъ сегизъ-тогизъ при учителя си, който го обичалъ, и тамъ се виждалъ съ нераздѣлния си другаръ Богданъ. Една вечеръ (отъ тука захваща повѣстята) Живко ходилъ на разходка наедно съ учителя и приятеля си, та закѣснѣлъ. На улицата господарьтъ му го нападналъ ненадѣйно и почналъ да го бие, а той, като не го позналъ въ тъмното, блѣсналъ го и го повалилъ на земята, за което билъ жестоко битъ слѣдъ връщането си въ кжици. Тази случка заставила учителя да прибере Живка при себе-си. При тѣхъ често идвалъ и Богданъ. Така двамата другари продължавали да се занимаватъ подъ ржководството на учителя си и да обсжждатъ разни въроси. — Между друго, учительтъ имъ внушилъ мисль, да отидатъ въ чужбина да продължатъ образованието си. Богдановътъ баща обѣщалъ на сина си да го прати въ Виена, а Живко

билъ придуманъ да се обърне съ писмо къмъ родолюбеца Д., за да ходатайствува да го приематъ въ нѣкое чуждестранно училище. Слѣдъ 2 мѣсеца Д. съобщилъ, че има надежда. Живко да бжде приетъ въ гр. Приморскъ. Като нѣмалъ пари да отиде до тоя градъ, учителятъ го посвѣтвалъ да се обърне за помощъ съ писма до нѣкои богати граждани. Той писалъ до двама чорбаджии (отъ общинаритѣ — „оникилиитѣ“); но тѣ само оскърбили него и паметъта на баща ту. Обиденъ и оскърбенъ, той се отказалъ отъ всѣкаква помощъ и, дори безъ да се обади на учителя си, за когото се боелъ, че може да отиде да проси вмѣсто него, заминалъ пѣшъ за С., съ намѣрение да замине оттамъ за Приморскъ, безъ да знае и самъ какъ. Но по пѣтя го навалѣлъ дъждъ, и той заболѣлъ отъ тифъ, та щѣлъ да умре, ако да не билъ го прибралъ единъ старецъ у дома си и да не билъ го гледалъ прѣзъ врѣме на болестъта му. Въ гр. С. Живко случайно билъ срѣщнатъ отъ единъ младежъ — Иванчо, на когото учителятъ билъ писалъ, да го намѣри и да му помогне. Новиятъ му познайникъ наистина му услужилъ; но, понеже тескерето му, поради болестъта, било просрочено, единъ отъ чорбаджиитѣ, който мразѣлъ Иванча, загдѣто му противорѣчилъ, направилъ да затворятъ за нѣколко врѣме и двамата. Слѣдъ освобождението си, Иванчо събралъ отъ приятели 10-на минца и убѣдилъ Живка да ги вземе. Но, когато послѣдниятъ пѣтувалъ съ парохода, единъ младъ крадецъ, който се показвалъ за студентъ, открадналъ изъ торбичката на неопитния пѣтникъ паритѣ му наедно съ дрешкитѣ и тескерето.

Приведеното съдържание, което ни запознава съ главнитѣ случки, разказани въ I часть на повѣстъта, дава възможность да разберемъ, че постѣпкитѣ на отрицателнитѣ характери въ много случаи сж недобрѣ мотивирани. Личи си, че тия характери не сж наблюдавани въ живота, а сж въведени, колкото да създадатъ нещастно положение на главния херой. Така, владиката безъ видима причина е прѣдставенъ чудовищно лошъ: за едно справедливо изобличение, той причинява на Стояна най-тежки страдания, които прѣкъсва врѣменно, за да даде възможность на жертвата си да се съвземе, та да ѝ причини нови нещастия. За да изкара лошия владика убиецъ на прѣмного вече пострадалия невиненъ българинъ, авторътъ създава невѣроятна случка: Стоянъ познава прѣоблечения като турчинъ владиковъ дяконъ и го поваля на земята, а сейменитѣ, които го сварватъ въ това положение, закарватъ въ коняка не него, а поваления мнимъ турчинъ, него пѣкъ пуцатъ, слѣдъ като му удрятъ нѣколко сопи, съ задѣлжение, да се яви на сутринъта въ конака. Явно е, че невѣроятното пуцане на Стояна е направено, колкото да се даде на владиката удобенъ случай да убие

врага си. Не е мъчно да се види, че, докато при рисуването на положителните характери (Живко, Богданъ, учителътъ, отчасти чорбаджиитъ) Друмевъ възпроизвежда, разбира се, съ известни промѣни, истински лица (себе си, В. Стояновъ, С. Доброплодни и др.), при създаването на владиката и неговитъ хора той подражава на романа „Тайнитъ на инквизицията“, чийто прѣводъ билъ челя още въ Шуменъ въ ръкописъ. А всичко това показва, че прѣзъ първитъ години отъ своето ученичество въ Одеса Друмевъ още не е билъ отблизо запознатъ съ реалистичната руска литература, която по врѣмето, когато е писана I частъ отъ повѣстъта „Ученикъ и благодѣтели“, вече бѣ отгледала такива блѣскави представители като Гоголя, Тургенева и отчасти Гончарова и Л. Толстоя. Тогава той още продължавалъ да се увлича отъ романтични произведения като „Тайнитъ на инквизицията“, „Еничаритъ“ и др. — Но ние бихме се излъгали, ако сждимъ за I частъ на резглежданата повѣстъ само по недобрата мотивировка на случитъ. Покрай недостатъцитъ, въ нея има и достоинства. Както се каза, тя рисува, вѣрно живота на положителните характери. Много случки иматъ биографиченъ характеръ, а нѣкои отъ тѣхъ сж възпроизвеждани по съеврѣменно правени бѣлѣжки, затова, напр., къмъ заглавието на глава XII „Кой знае“¹ е прибавено: „частъ отъ Живковитъ записки“. Редица описания рисуватъ истински картини, каквито сж: разговарящитъ вечеръ прѣдъ портитъ си старци (главата „Разходка“), раздѣлата на Живка отъ роднинитъ му, пътуването му за С. (глава XII), ограбването му въ парохода и пр. Читателитъ на повѣстъта, които били навикнали да четатъ сантиментални прѣведени и побългарени повѣсти, сж се възхищавали най-много отъ ония нейни мѣста, въ които се прѣдаватъ чувствата на Живка и на неговитъ близки. Въ много отъ тѣхъ блика истински лиризъмъ. Такива сж: споменътъ на Живка за сестра му („Разходка“), посрѣщането на Великдень („Той

¹ Макарь краятъ на I частъ да е съчиненъ слѣдъ връщането на Друмева отъ Сърбия, което връщане е описано тамъ, има основание да се допусне, че създаването ѝ въ общи чѣрти се е захванало още прѣди отиването му въ легията и отчасти прѣзъ врѣме на четничеството. Братовчедътъ му Петъръ съобщава, че когато се захласналъ, та прѣминалъ опрѣдѣлената отъ Раковски линия, Друмевъ обмислялъ нѣкакво произведение.

бѣше българинъ“), скръбта за родното мѣсто („Едно ако се случи, друго нѣма“) и пр. Какъ е дѣйствувалъ елегичниятъ характеръ на повѣстѣта върху поставенитѣ въ тежки условия за животъ младежи, посочва ни споменътъ на Ив. Вазовъ, който казва, че чакалъ съ най-голѣмо нетърпѣние вѣстникъ „Свѣтникъ“, за да слѣди теглилата на Живка.

Втората частъ на „Ученикъ и благодѣтели“, която не само не е била напечатана, но не е била и довършена, е важна главно като материялъ, за да се проучатъ по-основно творчеството на Друмева, отношенията му къмъ Одеското настоятелство, живота на семинариститѣ въ Одеса и др. подобни. Тя е запазена въ 2 редакции, отъ които попълната има слѣдното съдържание:

Пароходътъ докаралъ Живка до Г. Отгамъ до Приморскъ той трѣбвало да пѣтува пѣшъ, като си купувалъ храна съ паритѣ, които му далъ добриятъ капитанинъ на парохода; ала близо до послѣдния градъ изгубилъ сили прѣзъ една бурна нощъ, падналъ на земята подъ ударитѣ на лапавицата и щѣлъ да замръзне, ако да го не намѣрили и спасили двама каруцари, които пѣтували за Приморскъ. Слѣдъ като го свѣстили въ една кръчма, тѣ го откарали въ града и го настанили да прѣспи въ една бѣдна гостилница; но прѣзъ нощта му била открадната торбичката съ ризитѣ. Слѣдъ като се луталъ безуспѣшно низъ града да търси Млѣскова, за когото билъ чувалъ, че може да го настани въ училище, и слѣдъ като билъ излѣганъ на два пѣти отъ безсвѣстни гърчета да отиде въ единъ домъ съ развалени моми, — той случайно срѣщналъ двама ученици отъ училището, въ което се надѣвалъ да постъпи, и тѣ го завели въ пансиона. Още на другия день Живко споходилъ членоветѣ на „Приморското българско общество“, което се грижело да настанява бѣдни българчета въ руски училища и събирало пари за тѣхната издрѣжка. Но надеждата му да бжде прѣпоръчанъ отъ обществото за „благодѣяние“ излѣзла суетна: и 4-та членове го посрѣщнали студено и безучастно, понеже той нѣмалъ прѣпорѣжка отъ нѣкое богато и влиятелно лице, а и външността му не вдѣхваха довѣрие, защото билъ облѣченъ съвсѣмъ просто и билъ се изпокѣсалъ по пѣтя. Живко се принудилъ да седи нѣколко врѣме при ученицитѣ и се сближилъ най-много съ одного отъ тѣхъ — Петъръ, който, макаръ да проявявалъ понѣкога странности и да се показвалъ като пиянъ, въ сжщностъ билъ добъръ, само че нещастенъ. И новитѣ молби прѣдъ членоветѣ на „Обществото“ не помогнали нищо. Млѣсковъ, който отначало далъ малка надежда, слѣдъ 4—5 посѣщение, направо му обявилъ, че не иска повече да го вижда. Главната причина на това била, че единъ роднина на Млѣскова, Димитъръ, момъкъ не безъ срѣдства и съ лошъ характеръ, искалъ „благодѣянieto“, което чакалъ Живко. За да отстрани послѣдния, Млѣсковъ дори почналъ да го клевети, че, ужъ, билъ развратенъ. „Благодѣянieto“ било

дадено на Димитра. По едно време, за голѣмо очудване на Живка, членоветѣ на „Обществото“ станали привѣтливи къмъ него и дори го канили на обѣдъ. Причината на това била, че се случило, министърътъ на просвѣщеніето да дойде въ Приморскъ, и Живко му подалъ просба, на която той обърналъ внимание. Ала слѣдъ заминуването на министра, който оставилъ Живковото „благодѣяние“ да се уреди отъ „Обществото“, послѣдното пакъ го отритнало.

Откакъ билъ изпжденъ отъ пансиона, Живко ходилъ на нѣколко мѣста да търси работа, но не можалъ да намѣри. Той би умрѣлъ отъ гладъ, ако да го не прибралъ за нѣколко време единъ българинъ халваджия. По съвѣта на послѣдния, Живко отишълъ наново при Гордева, единъ отъ членоветѣ на „Обществото“, и го молилъ, не вече да му издѣйствува „благодѣяние“, а да го прибере за слуга. Когато Гордевъ му казалъ, че нѣма нужда отъ такъвъ, при него се случилъ единъ почетенъ старецъ, който се възмутилъ и заявилъ, че той ще му намѣри благодѣтелъ. За да не стане явно, че „Обществото на приморскитѣ българи“ не помага на бѣдни българчета, Гордевъ се съгласилъ да приеме Живка у дома си; но, вмѣсто у дома си, той го настанилъ въ една съвсѣмъ влажна стая, която съсипвала здравето му. Слѣдъ като живѣлъ въ нея нѣколко време, той почналъ да отпада и да кашля сухо. Еднажъ нещастниятъ момъкъ се опиталъ да моли Гордева да го избави отъ тази стая, но той го подигралъ. Въ отчаяніето си, той билъ честитъ да получи писмо отъ едновремешния си учителъ и отъ приятеля си Богдана, които му възвърнали надеждата. Най-послѣ Гордевъ се съгласилъ да прибере Живка въ кжщата си при своитѣ слуги съ условие да издръжи изпитъ въ училището; но и тука животътъ му билъ несносенъ, защото не можелъ да се занимава отъ постоянно влизаніи и излизаніи слуги, които при това дигали шумъ и го задѣвали. Нахоканъ еднажъ отъ слугитѣ, той излѣзълъ по града и заскиталъ по крайнитѣ улици. Въ една отъ тѣхъ станалъ неволенъ зритель на насилие: 3-ма злосторници нападнали една дѣвица, ограбили ѝ скжпоцѣнноститѣ и дори единъ отъ тѣхъ се готвѣлъ да я отвлѣче. Като разбралъ, какви хора сж отпрѣдѣ му, Живко почналъ да вика караула и ударилъ едното отъ тѣхъ съ тоягата си. Тѣ избѣгали, но единъ сварилъ да го удари по главата и да му нанесе доста тежка рана. При все това, Живко успѣлъ да отведе момата до стаята на надзирателя на училищния пансионъ, защото разбралъ отъ нея, че го познава. Надзирателътъ привързалъ главата му, а дѣвицата отвелъ у дома ѝ. Слѣдъ 2 недѣли Живко оздравѣлъ; но, понеже Гордевъ чулъ, че той билъ ходилъ въ стаята на надзирателя наедно съ дѣвица, а послѣдниятъ за да не изложи дѣвицата и баща ѝ, не искалъ да се знае, коя е тя,— работата се свършила съ изгонването на Живка отъ кжщата на Гордева и съ уволняването на надзирателя. Слѣдъ нѣколко време, спасената отъ Живка дѣвица го срѣщнала на булеварда, когато се разхождала съсъ свои дружки, взела го подъ ржка, безъ да се срамува отъ скжсанитѣ му дрехи, и го отвела у тѣхъ, та го прѣдставила на баща си (продължение липсва).

Отъ приведеното съдържание може да се види, че II частъ на „Ученикъ и благодѣтели“, доколкото е запазена, се занимава главно съ живота на ученицитѣ въ Приморскъ (Одеса) и съ отношенията на Одеското българско настоятелство къмъ тѣхъ. Нѣма съмнение, че нѣкои подробности въ нея ще да сж измѣнени за по-силенъ ефектъ, а нѣкои ще да сж изцѣло измислени; но повечето отъ случкитѣ сж истински и сж разказвани на автора отъ ученици въ семинарията, особно отъ самоковецъ Благоевъ, сетнѣшенъ извѣстенъ педагогъ, който, поради наивността и външната си неугледностъ по врѣмето, когато пристигналъ въ Одеса, е билъ изложенъ на разни патила. Въ разказитѣ на огорченигѣ бѣдни семинаристи, които не сж можели да добиятъ стипендии („благодѣяние“) изеднажъ, членоветѣ на Одеското българско настоятелство сж бивали прѣдставяни въ неблагоприятна свѣтлина; и Друмевъ, който още въ 1860 г. билъ силно настроенъ срѣщу тѣхъ,¹ а слѣдъ завръщането си отъ Сърбия, както се каза, ще да е билъ посрѣщнатъ съ прѣдпазливостъ и недовѣрие, не само не е смекчилъ разказитѣ на другаритѣ си, а е сгжстилъ още повече тъмнитѣ бои. По тази причина II частъ е излѣзла твърдѣ тенденциозна, а това е намалило литературната ѝ цѣна. Но въ ония мѣста, гдѣто не се проявява казаната тенденция, елегичниятъ и сантименталенъ тонъ на I частъ пакъ се явява. Такова е, напр., мѣстото, гдѣто се рисуватъ копчезитѣ на семинаристѣ за отечеството имъ въ тѣхнитѣ вечерни разговори:

„Но понѣкогашъ тѣ, като се събирахъ наедно, забирахъ потихичко да си приказвжтъ за онова, кое имъ бѣше най-мило, най-драго, т. е. за отечеството си, отъ кое тѣ бѣхъ доста далеко. Този разговоръ бѣше интересенъ за сички. Сѣки единъ припомнѣше си нѣщо за у тѣхъ и, ако другъ пжтъ не го е разказвалъ, разказваше го сега. И колко да бѣше това незанмателно, колко да бѣше смѣшно, сички слушаха, никой не земаше на смѣхъ оногава, който разказваше или

¹ Въ писмата си до Дайнелова отъ тая год., Друмевъ често кори членоветѣ на Одеското настоятелство. Така, на 25 юний той пише: „Жаль чи Г-нъ Палаузовъ никакъ не ся признава за виновенъ, дѣто Б. Книжицы ся забавихъ тѣй дълго. Той казва, че употребилъ сички усилия за да ги земи отъ цензура, та едвамъ сега ги зель! За чудени нѣщо! Приказчикъ му още предъ мѣсецъ ми каза, че давно има отъ какъ нѣколко № сж зети отъ цензоръ; а почтенный Палаузовъ — лъжи.“

онова, което разказваше. Въ друго време, при други разговори, сѣки единъ гледаше за най-малко да раскритикува другаря си; сѣка една неосторожна или неудачна дума зимаше ся на смѣхъ; сѣко едно незанимателно разказване отхвъргаше ся съ присмиване и укори; но сега сѣки слушаше друго и самъ разказваше, когато додеше редъ. Такива разговори не бивахъ на често, но когато се наченяхъ продължавахъ се дълго, дълго, даже по цѣли ноци и сѣкога ся свършвахъ съ еднъ отъ тѣзи пѣсни: „Далечъ отъ мойтъ бащинъ“ или „Вѣтре буйный, полунощный“ или пъкъ „Зора ся сипва, слънце изгрѣва“... Тѣзи пѣсни ся изпѣвахъ тихичко, и на оногова, който първи пѣтъ присѣстова на тѣзи разговори и слуша пѣсни-тъ, правяхъ такова впечатление, що той му се иска да плаче, безъ да знае защо“.

Както се каза вече, II часть на разглежданата повѣсть е останала недовършена. Вече покойниятъ Ст. Минчевъ, който най-напрѣдъ бѣ прочелъ тая часть по запазения у роднинитѣ на Друмева ръкопись, се бѣ досѣтилъ, че една отъ причинитѣ за това ще трѣбва да се търси въ промѣната, която е настѣпила въ мнѣнието на автора за членоветѣ на Одеското българско настоятелство. Минчевъ пише:¹ „Струва ни се, че авторътъ не е напечаталъ втората часть на повѣстѣта, понеже е прѣдставилъ въ много карикатурна форма членоветѣ на българското настоятелство въ Приморскъ (Одеса), безъ тѣ да заслужаватъ това“. И наистина, когато Друмевъ се е запозналъ по-отблизо съ работитѣ на настоятелството и съ мжчнотиитѣ, всрѣдъ които то е работило, той не е могълъ да не разбере, че много постѣпки на неговитѣ членове, особено на Христофоровича Палаузова (Гордевъ), които изглеждали, че се диктуватъ отъ жестокосърдие и незаинтересуваностъ, въ сжщностъ сж се дължели на прѣдпазливостъ и служебна коректностъ. Той ще да е разбралъ, че ученицитѣ сж били несправедливи къмъ тия членове, когато сж ги прѣдставяли за безсърдечни и дори за глупави (напр., въ случая, когато Млѣсковъ (Тошковичъ) пита едного отъ ученицитѣ, той ли, или братъ му е прѣдъ него), докато тѣ, незастявани отъ никого и безъ личенъ интересъ сж работили за общо добро и сж принасяли услуги на народа си, па сж жертвували и пари.² Впрочемъ, Друмевъ е оставилъ и други недовършени трудове, та причината за недовършването на

¹ Материали ... стр. 14.

² Вѣст. „Свѣтъникъ“ отъ 1863 г., бр. 4 отъ 15 априль съобщава, че Николай Мироновичъ Тошковъ подарилъ 50 турски лири за фонда в. „Свѣтъникъ“.

„Ученикът и благодѣтели“ не бива да се търси само въ отношенията му къмъ Одеското бѣлг. настоятелство. Не е невъзможно, тя да има връзка и съ спирането на в. „Свѣтъникъ“, гдѣто е напечатана първата частъ, както прѣдполага Г. Пашевъ.¹

СТУДЕНТСТВО ВЪ КИЕВЪ.

Прѣзъ м. юний 1865 год. Друмевъ свършилъ съ отличенъ успѣхъ Одеската семинария и прѣзъ августъ сжщата година постѣпилъ, пакъ като стипендиянтъ, въ Киевската духовна академия. По онова врѣме рускитѣ духовни академии още не се дѣлѣли на факултети, а прѣдставяли нѣщо по-единно, въ което липсата на дълбока специализация се замѣствала съ извѣстна окръжленостъ на знанията и съ широчина на възгледитѣ. За Друмева и за неговата бждна дѣйностъ най-важно било това, че студентството му минало прѣзъ епохата на великитѣ реформи въ Русия, свързани съ царуването на Царя Освободителя Александъръ II, когато освобождението на крѣпостнитѣ селяни и даването на поширока лична и обществена свобода родили дълбока вѣра въ човѣшкия напрѣдѣкъ и въ тържеството на доброто и когато гражданството поело културната работа отъ ръцѣтъ на дворянството и съ увлѣчение се прѣдало на народополезна работа. Друмевъ, който и така си билъ настроенъ идеалистично, попадналъ въ най-благоприятни условия за развитие на своето родолюбие и на благороднитѣ пориви на душата си.

Макаръ че и при Академията имало пансионъ, В. Друмевъ и други бѣлгари студенти живѣли въ частни квартири, гдѣто били по-свободни. Наистина, стипендията била малка (200 рубли годишно); но животътъ въ Киевъ билъ извънредно евтинъ, а Друмевъ и Благоевъ, които живѣли наедно, по съобщение на д-ра Мирковъ, тогавашенъ студентъ въ Киевския университетъ, получавали малки помощи и отдругадѣ — Друмевъ изъ Одеса, а Благоевъ изъ Самоковъ. Но все пакъ, поради оскуденостъ на срѣдства, тѣ не можели да наематъ добра квартира и често я мѣнявали, при което

¹ Съчинения . . . стр. 105.

Друмевъ и негови другари студенти въ Киевъ.

Седнали: В. Друмевъ (отлѣво) и Д. Благоевъ (отдѣсно),
прави: Д. Енчевъ (отлѣво) и Йос. Ковачевъ (отдѣсно).

грижата лежела обикновено върху Благоева, защото Друмевъ се задоволявалъ, съ каквато квартира намѣри послѣдниятъ.

Откакъ почналъ да посѣщава бившия униятски български архиепископъ Йосифъ Соколски, който още слѣдъ избѣгването си отъ Цариградъ въ 1861 г. билъ настаненъ да живѣе въ Киево-печерската лавра, Друмевъ получавалъ дребни помощи и отъ него. Отношенията на младия академикъ къмъ стария български родолюбецъ скоро станали сърдечни и добили обществено значение. Стариятъ Йосифъ, макаръ да билъ снабденъ съ всичко потрѣбно,¹ тжгувалъ за България, а особно за милия му манастиръ Соколъ при Габрово и се сърдѣлъ на рускитѣ власти, загдѣто тѣ, отъ угода къмъ цариградския патриархъ и отчасти отъ неоправдани страхове прѣдъ засилване на унията, не го пушали да се върне въ отечеството си. Той ималъ нужда да пише понѣкога писма до познати лица въ България, за да смегчи нетърпимата болка, що му причинявала невъзможността да се върне въ отечеството си, а като простъ и въ прѣклонна възраст човѣкъ, не можелъ да върши това самъ, та затова по онова врѣме прибѣгвалъ къмъ услугитѣ на бившия си дяконъ Т. Икономовъ и на роднината си Р. Каролевъ, и двамата настанени отъ него за ученици въ Киевската семинария, но най-вече на Друмева, съ когото се сближилъ чрѣзъ тѣхъ.² Дѣдо Йосифъ обикналъ младия академикъ за негова кроткъ нравъ и за сериозността и ума му, и той скоро му станалъ довѣрено лице наравно съ архитекта на Лаврата, иеромонахъ Евкарий, който му пишелъ писмата до рускитѣ църковни власти и изобщо му служелъ като съвѣтникъ. Отъ обнародванитѣ досега 2 писма отъ дѣда Йосифа до дѣятелния и родолюбивъ, но още недостатъчно оцѣненъ дѣецъ по църковния въпросъ, търновски учителъ Никола П. В. Златарски, които писма сж писани съ ржката на Друмева, се вижда, че послѣдниятъ, макаръ да е пишелъ писмата подъ диктовката

¹ Вж. статията на Йорд. п. Георгиевъ „Архиепископъ Йосифъ Соколски въ Русия“, печатана въ Спис. на Бѣлг. Акад. на наукитѣ, кн. VIII, стр. 112—115.

² Откакъ тѣ свършили академията, писмата на дѣда Йосифа слѣдъ 1875 г. пишелъ Ст. Станимировъ, който му станалъ много довѣренъ. Вж. „Споменитѣ ми за архиеп. Йосифа Соколски“ въ „Известия на Историч. дружество въ София“, кн. V, стр. 125—154.

на стареца, сумѣвалъ е да имъ даде потрѣбната гладкостъ и правилностъ на израза, за да ги направи хубави, като запази и чувствата, що сж вълнували родолюбивия и нещастенъ тѣхенъ изпращачъ:

„Брате, жалко ми става, кѣту зема да приказвамъ за пріатели-тѣ си, а па сжмъ тжй далеко отъ тѣхъ. Искане ми ся и твърде ми ся иска да ся виджъ съ пріатели-тѣ си, съ познайници и роднини; но не мога. Ехъ, какъ тжжж азъ за отечество-то си! . . . Тукъ ми е добръ отъ сѣкж еднж странж; можи даже въ отечество-то си да не намѣрж такавж добротж, но азъ тжжж за отечество-то и желяж да си идж. Молиж ся, брате, не ме забравейте! Ехъ, да можеше пріатели-тѣ да ми пишжтъ по нѣкогашъ баримъ по два реда — тогава щѣхъ да бждж много по-весель . . .“ (писмо отъ 23 май 1867 г.)¹

Но Друмевъ не е игралъ спрѣмо дѣда Йосифа само подчинената роля на съчинителъ на писма: той му е служилъ, есобно прѣзъ послѣднитѣ двѣ години отъ студентството си въ Академията, още като съвѣтникъ и подбудителъ за народополезни начинания. Това се вижда най-добръ отъ една негова статийка подъ заглавие „Дѣдо Іосифъ Соколскій“, помѣстена въ в. „Дунавска зора“ (Браила), брой 51 отъ 24 декемврий 1869 г. и подписана съ началната буква Д. Въ нея, като се даватъ кратки свѣдѣния за живота на стария родолюбецъ въ Киево-печерската лавра и се споменуватъ добринитѣ, правени отъ него на много бѣдни българи, които сждбата е отвела въ далечната страна, гдѣто е билъ той, изтъкватъ се по-особено двѣ негови начинания: 1) той настоявалъ да се купи въ Одеса нѣкой домъ, въ който да намиратъ поне на първо врѣме „пристанище онѣзи сиромаси българи, които, по разни обстоятелства, оставятъ отечеството си и отиватъ да си търсятъ хлѣба по пространната Россія“ и 2) отпрѣди 2 и повече години дѣйствува да се въздигне въ принадлежащата нему градина при Лаврата църква на името на славянскитѣ първоучители Св. Кирила и Методия, за да се запълни една празнота въ свещения за руситѣ градъ, гдѣто имало толкова много светини, а нѣмало нито една, която да е свързана съ свещената паметъ на великитѣ първоучители. Ст. Станимировъ, който слѣдъ 1875 г., като ученикъ въ Киевската семинария и далеченъ неговъ роднина, е ходилъ

¹ Юбилеенъ сборникъ „Христо Груевъ Дановъ“. Пловдивъ, 1905. ч. II, стр. 119.

при дѣда Йосифа, постоянно е разговарялъ съ него, писалъ му е писма и въ юлий 1876 г. го е придружилъ въ Одеса, гдѣто е правилъ морски бани,¹ не споменува нищо за тѣзи проекти на стареца; а ходенето въ Одеса е било сгодено врѣме да се заговори и заработи за изпълнението на единъ отъ тѣхъ. И Йор. п. Георгиевъ, който прѣвъ обнародва по-подробни и достовѣрни свѣдѣния за живота на дѣда Йосифа въ Лаврата, възъ основа на подадки, черпени отъ архивата на последната,² сжщо така не казва нито дума за споменатитѣ проекти на стария родолюбецъ. А това показва, че тия проекти сж му били внушени отъ самия Друмевъ и че старецътъ се е занимавалъ съ тѣхъ, догдѣто той е билъ при него и нѣколко врѣме слѣдъ това, а послѣ ги е изоставилъ и забравилъ, та, вмѣсто да мисли за нуждитѣ на българитѣ въ Одеса и за рускитѣ богомолци въ Киевъ, насочилъ е грижитѣ си пакъ къмъ милото му Габрово, като е извикалъ въ Киевъ още въ 1869 г. изъ основания отъ него габровски дѣвически манастиръ монахинитѣ учителки Зиновия и Елисавета, да се учатъ на ржкодѣлие и нотно пѣние, за да прѣподаватъ тия прѣдмети на дѣвицитѣ въ Габрово³.

А че проектътъ за български народенъ домъ въ Одеса, за единъ видъ мирско „подворие“, е билъ на Друмева, показва ни това, гдѣто страданията и лутаницитѣ на неопитни българчета, дошли въ Одеса да се учатъ или да търсятъ работа, сж били привлѣкли вниманието му, още докато е билъ въ семинарията и сж намѣрили мѣсто въ повѣстѣта му „Ученикъ и благодѣтели“. Като е цѣнѣлъ заслугитѣ на дѣда Йосифа, Друмевъ е ималъ намѣрение да му напише и биография. Той дори захваналъ да пише такава, но, види се, поради липса на достатъчно свѣдѣния, не можалъ да я довърши. Написаното се намира между останалитѣ слѣдъ смъртъта му книжа.

И въ Академията, както и по-рано въ семинарията, Друмевъ билъ прѣвъ между другаритѣ си. Знаменитиятъ професоръ на Академията К. Пѣвчицки, който прѣподавалъ Хомилетика и обща словеснотъ, отпослѣ често повтарялъ, че Друмевъ и Стояновъ (Бурмовъ) били най-добритѣ студенти,

¹ Искѣстия на Историч. друж. въ София, кн V стр. 145.

² Списание на Бѣлг. Акад. на наукитѣ кн. III, стр. 109-117.

³ Пакъ тамъ, стр. 116.

които той помни.¹ Отъ по-сетнѣшнитѣ му книжовни трудове се вижда, че той се е занимавалъ по-специално съ педагогия и философия. Но къмъ края на курса младиятъ ученъ се заловилъ сериозно съ единъ важенъ въпросъ изъ църковната и политическа история прѣзъ първитѣ вѣкове на християнството, именно съ въпроса за отношенията на свѣтската власть къмъ църквата и къмъ изникналитѣ въ нея ереси. За него е било интересно най-вече да си разясни, доколко свѣтската власть е имала право да се мѣси въ работитѣ на църквата. Този интересъ се е дължелъ до голѣма степенъ на постепенно уясняващата се нужда, българскиятъ църковенъ въпросъ, при заинтересуваната неостъпчивостъ на Цариградската патриаршия, да бѣде рѣшенъ отъ самото турско правителство. Плодъ отъ издирванията му въ свръзка съ този въпросъ била неговата дисертация, която му доставила научната степенъ „кандидатъ“, подъ заглавие „Греко-римскіе законы о преступленіяхъ противъ вѣры и церкви“ (1869 год.)² Но въ дисертацията въпросътъ за правото на свѣтската власть да се мѣси въ държавнитѣ работи не е поставенъ въ обща форма: въ нея се разглеждатъ само мѣрkitѣ, които тази власть е взимала срѣщу ереситѣ и нехристиянитѣ; съ нѣкои допълнения, нейното встъпление е било обнародвано по-късно въ статията, печатена въ Пер. Списание (Браила), кн. XI—XII, подъ заглавие „Намисванието не свѣтската власть въ черковнитѣ работи.“ Въвв встъплението и заключението на дисертацията се прокарва мисълъ, че, макаръ римско-византийскитѣ императори да сж издавали строги закони срѣщу еретицитѣ и нехристиянитѣ, тѣ пакъ не сж паднали въ противорѣчие съ принципа за свободата на съвѣстѣта, защото, съ малки изключения, сж издавали свѣтитѣ закони едва тогава, когато се произнасялъ общиятъ гласъ на църквата. Доказателствата на казаната мисълъ се явяватъ доста натегнати; но сжщността на съчинението е не въ тая мисълъ, а въ историческото освѣтление на самитѣ закони, съ които римско-

¹ Пашевъ Г. Ст. „Василь Друмевъ“. Сис. „Развитіе“, София 1919 г. кн. II и III, стр. 56. За проф. Пѣвницки вж. сис. „Православенъ проповѣдникъ“, редактирано отъ П. Доброплодни, год. IX (1901), кн. IX.

² Дисертацията е доста обемисто съчинение отъ 253 ржкописни страници голѣмъ форматъ. Тя се състои отъ въведение (43 стр.), изложение (206 стр.) и заключение (4 стр.).

византийскитѣ императори сж наказвали прѣстѣпленията противъ вѣрата и църквата, затова то би могло да се озаглави по-точно така: исторически прѣгледъ на грѣко-римскитѣ закони за прѣстѣпленията противъ вѣрата и църквата. Нѣкои отъ професоритѣ, които сж оцѣнявали дисертацията, като сж се водили по недосущъ точното ѣ заглавие и по встѣпление, чакали сж да намѣрятъ въ нея догматично изложение на законитѣ, а не историческо, и понеже не сж намѣрили първото, счели сж това за недостатѣкъ на съчинението. Поради това недоразумѣние, тѣ сж оцѣнили дисертацията само като удовлетворителна, когато тя би трѣбвало да се оцѣни много по-високо. Освободена отъ набързо съставеното си встѣпление, тя и сега си остава цѣнно историческо съчинение, което, ако се напечати, би се явило како цѣненъ влогъ въ нашата бѣдна историческа книжнина.

Прѣдаденъ на научни занимания въ Академията, Друне е могълъ да взима дѣйно участие въ българската книжнина, но все пакъ не прѣставалъ да я слѣди най-внимателно. И наистина, прѣзъ врѣме на студентството си той напечатилъ (1868 г.) доста дълга статия подъ заглавие „Нѣщо за нашѣтѣ любовъ и за наше-то уваженіе къмъ Духовенството ни въобще“¹. Редакцията на „Духовны книжки“, гдѣто е напечатена тази статия, като съобщава, че тя е написана отъ „едно българче, възпитаникъ на Киевскѣ-тѣ Д. Академія“, прѣпорѣчва я най-горещо на своитѣ читатели, които и сами ще могатъ да оцѣнятъ важното ѣ съдържание.

Статията е написана съ доста голѣма вѣщина. Като посочва важната роля на духовенството за народа, особено като успокоителъ на съвѣстѣта и като утѣшителъ въ врѣме на нещастия, авторътъ съ съжаление констатира не само по непосредствени наблюдения, а и по народнитѣ пѣсни, приказки и поговорки, че нашиятъ народъ не храни потрѣбната обичъ и уважение къмъ своето духовенство. Причината на това той намира не у народа, който е разбранъ и благочестивъ, а у самото духовенство. Калугеритѣ, които сж длѣжни да живѣятъ строгъ подвижнически животъ, не бива да пренебрѣгватъ и нуждитѣ на народа, а трѣбва всѣкога, когато вѣрата и народността се намиратъ въ опасностъ, да напушатъ монастиритѣ и да се разпрѣсватъ между народа, за да прѣмахватъ опасността, па да бждатъ и пазачи на просвѣщеніето; а тѣ не вършатъ, както трѣбва нито едното, нито другото, па и

¹ Въ издаваното отъ Р. И. Блѣсковъ списание „Духовны книжки, Черковно-литературно и любословно списаніе, издавано по мѣсячно, Болградъ, 18 8 г., кн. 7, 8, 10 и 12.

животът им никакъ не е постнически. Народът е принуденъ да води борба съ гърци, иезуити и протестанти за защита на вѣрата си, а въ тази тежка борба срѣщу врагове богати и образовани той не се вижда подкрѣпенъ отъ своитѣ калугери, които въ просвѣтно отношение сж останали по-назадъ и отъ мирянитѣ. И поповетѣ, макаръ да сж всѣкога между народа, не живѣятъ така, че да привлѣкатъ обичта и уважението му, а се занимаватъ съ празни приказки и съ пиене, а по-нѣкога водятъ и хорото. — Но, като посочва недостатѣцитѣ на духовенството, авторътъ не забравя да изтъкне причинитѣ, на които се дължатъ тѣ. И калугери, и попове сж невѣжки, но вината за това невѣжество се крие не въ самитѣ тѣхъ, а въвъ високото грѣцко духовенство, което е имало интересъ да държи българското духовенство въ невѣжество. При това, макаръ и духовенството ни изобщо да е невѣжо, все пакъ първитѣ борци срѣщу патриаршията сж излѣзли изъ неговата срѣда: и отецъ Неофитъ Бозвели, и отецъ Максимъ, и други първи будители сж били калугери. И поповетѣ, макаръ и прости и зависими отъ грѣцки владци не сж се отдѣляли отъ народа и сж изхвърлили името на патриарха отъ богослужението. На калугери и попове се дължатъ първитѣ ни училища; сжитѣ сж спасили и много стари рѣкописи, па сж внесли и лѣтописни бѣлѣжки по тѣхъ. Въ заключение, авторътъ изказва надежда, че при новитѣ условия, които наставатъ, духовенството ще се залови посърдно за просвѣтата и ще гледа да заслужи уважението на народа.

Покрай научнитѣ занимания и слѣденето на църковната борба въ България, Друмевъ не забравилъ съвсѣмъ и поезията, макаръ дане можелъ да ѝ отдѣля много врѣме. Въ слѣдсмъртнитѣ му книжа сж запазени нѣколко захванати, но не разработени произведения, които изглежда да сж писани по врѣме на студентството му. Такива сж: 1) начало на повѣсть изъ руския животъ безъ заглавие, писана на руски; 2) начало на разказъ изъ живота на българитѣ въ Русия; 3) начало на разказъ изъ одеския животъ. Обстоятелството, че споменатитѣ произведения само сж започнати, безъ да сж скицирани изцѣло поне въ общи черти, показва, че Друмевъ, когато му сж дохождали на умъ, е бързалъ да ги захване, колкото да ги не забрави, а не е ималъ врѣме да се спиращо-годѣ дълго на тѣхъ. Изключение прави само драмата „Иванку“, която, както свидѣтельствува интимниятъ приятелъ на автора В. Д. Стояновъ и нѣкои негови (авторови) роднини, е била достатѣчно разработена още въ Киевъ. Въ свръзка съ послѣдната, той челъ и произведения на знаменити драматурзи, особено на Шекспира, когото по-сетнѣ въ една своя рецензия изтъква като образецъ прѣдъ нашитѣ съчинители на драми (Пер. Спис., Браила, кн. 9-10, стр. 189).

Понеже въ Киевъ Друмевъ не живѣлъ въ пансионъ, той ималъ възможность да влиза въ нѣкои сѣмейства и да се срѣща и разговаря съ дѣвици. Къмъ една отъ тия дѣвици, на която не се знае нито името, нито народността, той почувствувалъ дълбока привързаностъ; но тя починала, още прѣди той да свърши Академията, и ние нѣмаше да знаемъ нищо за любовта му къмъ нея, ако между слѣдсмъртнитѣ му книжа да не се намираше споменъ, писанъ слѣдъ напушането на Киевъ, за който споменъ ние вече имаме случай да говоримъ. Въ него четемъ:

И се унесохъ азъ, и стана то, което сърце ми тъй много го желаше: въ нашето голѣмо и старо лозе въ Ш., отъ което се виждахъ хубавитѣ баири и черкви на градъ К., който бѣше тъй далеко отъ Ш., бѣхъ събрани моята майка, братя, сестри и роднини, заедно съ чуждитѣ, но милитѣ за мене лица — и приказвахъ, играяхъ, смѣяхъ се . . . И какво ми бѣше пріятно, сладко! Какъ се чувствувахъ за честитъ, когато гледахъ азъ онѣзи, на която всѣцѣло принадлежеше сърцето ми, но която вече лѣжеше далеко-далеко въ студениятъ гробъ, — заедно съ милата ми сестра Марійка да тича подиръ пеперудитѣ и весело-весело да се смѣе . . .

Б. КНИЖОВНА И ОБЩЕСТВЕНА ДЪЙНОСТ ВЪ БРАИЛА.

Прѣзъ лѣтото на 1869 г. Друмевъ свършилъ Киевската духовна Академия съ успѣхъ и съ учена степенъ „кандидатъ по богословие“. Има основание да се допусне, че той се е върналъ за малко въ Шуменъ,¹ но не останалъ тамъ, а заминалъ за Галацъ при своя другаръ отъ дѣтинство В. Стояновъ, за да вземе участие въ основаването на проектираното Книжовно дружество, за което българскитѣ родолюбци блѣнували още отъ 1852 г. и което трѣбвало да групира нашитѣ книжовници, та да работятъ по-успѣшно за повдигането на народа. Пъргавиятъ Стояновъ вече отпрѣди 6 мѣсеца тичалъ по Виена, Букурещъ, Одеса, Бѣлградъ, Браила, Галацъ и др. градове да подбужда българитѣ за осъществение на „великата идея на българитѣ“, както нарича той проекта за основанието на дружеството.² Съ настойчивостъ на заемодавецъ, той успѣвалъ да накара стиснатитѣ българи търговци да запишатъ помощи за дружеството и вече въ май 1869 г. билъ приготвилъ съ съгласието на одескитѣ и други българи уставъ за него, който трѣбвало да се разгледа отъ общо събрание на подписалитѣ помощи наедно съ другъ единъ проектъ, съставенъ отъ букурещкитѣ български търговци. Чрѣзъ писма, Друмевъ билъ посветенъ отъ Стоянова въ проекта за Книжовно дружество още прѣзъ 1868 г., па билъ прѣпоржчанъ отъ В. Калянджи и др. и на нѣкои отъ търговцитѣ. Единъ отъ тѣхъ, калоферецътъ Георги В. Шоповъ въ Исмаилъ, отъ своя страна, билъ го прѣпоржчалъ на букурещкитѣ български първенци, които мислѣли, проектираното Книжовно дружество да бжде въ тѣхния градъ, като се слѣе съ тамошното читалище, па кроели да отворятъ и училище. Споредъ както проектирали букурещкитѣ пър-

¹ Това може да се твърди възъ основа на спомена „Въ родния градъ“, намѣренъ между книгата му. Вж. Съчинения, I, 670—1 стр.

² „Дунавска зора“, 1869, брой 59.

венци, Друмевъ трѣбвало да стане главенъ учителъ на училището и редакторъ на вѣстникъ „Отечество“, а сжщеврѣменно де бжде и членъ на Книжовното дружество.¹ Но учрѣдителното събрание на дружеството, първото заседание на което станало въ Галацъ (25. IX. 1869 г.), а по-подирнитѣ — въ Браила (26—29 септемвр.), отхвърлило проекта на букурещкитѣ първенци. За седалище на дружеството билъ избранъ гр. Браила. За да запознае обществото съ развитието на въпроса за Книжовното дружество, Друмевъ написалъ въ навечерието на събранието статья, която излѣзла въ в. „Дунавска зора“ (бр. 42) въ самия день на първото заседание (25 септемвр.) и за която редакцията на вѣстника бѣлѣжи, че била отъ единъ младъ ученъ, „на когото отъ душевнитѣ плодове нашій народъ и татковина има вече пълна надежда да дочака велики славни добрини за своята честита бжднина“. Нѣколко такива статии той написалъ въ сжщия вѣстникъ и слѣдъ основаването на дружеството. Въ самото събрание Друмевъ произвелъ най-добро впечатлѣние и билъ избранъ за дѣйствителенъ членъ на Книжовното дружество наедно съ Мар. Дриновъ и В. Стояновъ; а понеже избраниятъ за прѣдседателъ Дриновъ нѣмало да живѣе въ седалището на дружеството — Браила, Друмевъ билъ натоваренъ да изпълнява неговата длъжностъ. По такъвъ начинъ сжщински прѣдседателъ на Книжовното дружество станалъ той, а В. Стояновъ станалъ дѣловодителъ. Изглежда, че, докато да се рѣши въпросътъ за седалището и уредбата на дружеството, Друмевъ се е поврекълъ на букурещкитѣ първенци да отиде въ града имъ, та тѣ дори му изпратили пари за пжтъ²; но слѣдъ

¹ Вж. писмата на Хр. Георгиевъ до Найдена Геровъ отъ 3 май и 21 ноемврий 1859 г. „Изъ архивата на Найдена Геровъ“, I, № № 470 и 484.

² Като е смѣсилъ извѣстието на Хр. Георгиевъ за пращане пжтни пари на Друмева съ друго негово съобщение, че Л. Каравеловъ билъ се обвързалъ съ контрактъ да бжде редакторъ на в. „Отечество“ и получилъ авансъ отъ 25 австрийски минца, а послѣ се отказалъ отъ това, безъ да върне паритѣ, — Н. Геровъ въ едно свое писмо до Караконовски отъ 19. IV. 1872 г. пише: „Азъ имъ рекомендовахъ Икономова, който бѣ нѣколко врѣме редакторъ на „Турциж“, и тии бихж го прияли, нъ азъ не познавамъ, какъвъ чловѣкъ е той, та трѣбва да ся испита по-напрѣдъ, за да не бы да стане работа-та като съ Друмева и Каравелова, на които дали пары пешинъ ужъ да ся приготвятъ

решението на въпроса, той останалъ въ Браила и съ това причинилъ голѣма неприятностъ на казанитѣ първенци, които, като се отхвърлили проекта имъ, не помагали съ нищо на Книжовното дружество и го считали за дѣло на несериозни хора (Изъ архивата на Н. Геровъ, I, № 484).

Отъ 1 октомврий 1869 г. Друмевъ се считалъ на служба при Българското книжовно дружество въ Браила. Той се заловилъ да приготвя материялъ за неговото Периодическо списание и до януарий 1870 г. приготвилъ двѣ обширни статии — „За отхраната“ и „Животописание на Стойко Владиславовъ Софроний“, които по-послѣ били напечатани въ книжка I, II, III, V и VI на това списание. Но, за да се почне печатането на послѣдното, потребни били, прѣди всичко, материални срѣдства, а такива липсвали. Записанитѣ суми не постѣпвали. Една отъ причинитѣ било въздържането и дори противодѣйствието на букурещкитѣ първенци, които не били доволни отъ начина, по който билъ рѣшенъ въпросътъ за дружеството. При това, въ Браила нѣмало и подходяща печатница за списанието, защото малката печатница на дѣда Паничкова не била сгодна за неговото печатане. По необходимостъ, излизането на списанието закъснѣло съ повече отъ половина година: вмѣсто въ края на 1869 год., първата му книжка излѣзла въ втората половина на 1870 г. Докато това да стане, дѣйствиетнитѣ членове на дружеството В. Друмевъ и В. Стояновъ, дописниятъ членъ В. Поповичъ, редакторътъ на „Дунавска зора“ и директоръ на българското училище Д. Войниковъ и нѣкои други родолюбци се заловили да подигнатъ развитието на гражданитѣ и да ги подбудягъ къмъ сплотеностъ и родолюбие. Наистина, браилскитѣ българи не били малко: единъ съврѣменникъ (вѣроятно, самиятъ Друмевъ), може би, малко прѣувеличено, изкарва тѣхното число

за тѣхъ службъ, а тии ги употребили за срѣдства да ся намѣстятъ другадѣ, па сега корятъ и псуватъ оныя, които имъ давали пары“ (Изъ архивата на Найдень Геровъ, I, № 1290). Въ писмото на Хр. Георгиевъ до Герова отъ 21 ноемвр. 1869 г. се казва само това, че на Друмева били пратени пари за пжтъ, безъ да се съобщава, дали му сж били прѣдадени тия пари, а за приготвяне къмъ работа не става и дума. Само за Л. Каравеловъ е писано (ib. № 475), че не върналъ изпратенитѣ му 25 минца: „язкъ за 25 # дѣто ни изеди“. Явно е, че Геровъ е смѣсилъ писаното за Каравелова съ онова за Друмева, като е отнесълъ и къмъ двамата онова, що му било писано само за първия.

на 10 хил. сѣмейства,¹ и търговията на града била повечето въ тѣхни рѣцѣ и въ рѣцѣтъ на гърци и други нерумѣни; но тѣ нѣмали онова будно народностно съзнание, което можело да направи града имѣ истински културенъ центъръ на българската емиграция и рѣководителъ на българската научна мисль чрѣзъ новооснованото дружество. Прѣзъ зимата на 1869—1870 г. споменатитѣ лица държели редица сказки въ читалището на града, гдѣто се помѣщавало и дружеството; а понеже салонътъ на читалището билъ тѣсенъ, наредено било да се даватъ отдѣлни сказки за женитѣ. Друмевъ държалъ 7 сказки, отъ които 1-вата (на 21.XII) била за любовта, 2-та — 5-та (въ втората половина на януарий и началото на февр.) — за отхраната и 6-та и 7-та (на 13 и 20 февр. 1870 год.) — за значението, което иматъ животописитѣ на нѣкои наши отлични мѣже и за живота, теглата и заслугитѣ на Софрония Врачански. Въ тия сказки той изложилъ прѣдъ гражданитѣ въ достѣпна форма съдържанието на 2-тѣ приготвени за списанието на Книжовното дружество статии. Особно впечатлѣние произвели сказкитѣ за отхраната; слушателитѣ изказвали задоволството си отъ тѣхъ съ продължителни рѣжкоплескания.²

Между това, българскиятъ църковенъ въпросъ, който Друмевъ слѣдѣлъ съ най-голѣмо внимание, отивалъ къмъ своя край. На 28 февруарий 1870 г. излѣзълъ знаменитиятъ султански ферманъ, съ който се учрѣдявала българска Екзархия въ Цариградъ. Когато въ Браила се получилъ текстътъ на фермана, гражданитѣ българи били свикани въ читалището, за да се запознаятъ съ неговото съдържание. В. Стояновъ държалъ отъ страна на Книжовното дружество рѣчь, въ която разяснилъ фермана и прочѣлъ по-важнитѣ му членове. По рѣшение на събранитѣ граждани, изпратена била отъ страна на българската колония благодарствена телеграма до султана за направеното отъ него благодѣяние на българския народъ. На тая телеграма се получилъ отъ великия везиръ Али-паша отговоръ, адресиранъ до Книжовното дружество. Гражданитѣ се изпровървѣли до читалището, гдѣто се помѣщавало послѣдното, да видятъ и прочетатъ отговора.

¹ Вѣстн. „Турция“ (Цариградъ), год. VIII (1872), брой 44.

² „Дунавска зора“, брой 52 отъ 29 мартъ 1870 г.

който свидетелствувалъ за зачитането на народа ни отъ страна на турското правителство и за доброто мнѣние, което имало послѣдното за Книжовното дружество.¹ Съ тая телеграма, за която нѣкои наши революционери въвъ Влашко нагадали членоветъ на дружеството, че били издайници и дори шпиони,² се подчертавалъ мирниятъ и чисто просвѣтенъ характеръ на дружеството и се отваряли границитъ на Турция за неговитъ издания. И наистина, докато по-рано цариградскитъ българи дори не се рѣшавали да отговорятъ на писмата на дружеството, слѣдъ това разбрали, че турското правителство ще да на послѣдното съ добро око, и съобщили, че ще бжде възможно, уставътъ на дружеството да се потвърди и отъ него (правителството). За да се осигури разпространението на списанието, слѣдъ като излѣзли първитъ му 4 книжки, Друмевъ обиколилъ въ 1872 г. нѣкои градове въ сѣв.-източна България, а слѣдъ него В. Стояновъ ходилъ въ Цариградъ и южна България. На нападкитъ на революционеритъ въ Влашко Друмевъ не обръщаль внимание: той билъ плащилъ вече данъкъ на увлѣченията за въоръжена борба съ турцитъ още въ юношеството си, когато, както видѣхме, служилъ въ легията на Раковски, и вече всецѣло билъ на страната на ония, който мислѣли, че, прѣди да се дигатъ възстания срѣщу турцитъ, народътъ трѣбва да се просвѣти. Въ една дописка до в. „Турция“ (брой 9 отъ 18 априлъ 1870 г.), той, като прави прѣгледъ на българскитъ вѣстници въ Влашко, намира, че Каравеловата „Свобода“ отговаряла на народната поговорка „конь духа, вѣтъръ вѣй“: редакторътъ ѝ видѣлъ, че хората издаватъ революционни вѣстници, и той заваналъ да издава, безъ да прѣмисли, че, ако биволътъ се ове, жабата на може.

Докато дѣйствителнитъ членове на Книжното дружество и тѣхнитъ другари въ Браила правѣли всичко възможно да подигнатъ народния духъ у гражданитъ и да приготвятъ отрѣбното, за да се почне напечатането на Периодическо

¹ Вж. дописката отъ Браила, писана на 23 априлъ 1870 г., въ в. „Турция“, год. VI, брой 13. За благодарността на браилскитъ и болгарскитъ българи къмъ великия везиръ по случай фермана се съобщава и въ в. „Право“ отъ 1870, бр. 4, 7 и 8, въ „Македония“. бр. 9 и 41 и др.

² Вж. Пер. Сп. (Софийско), кн. XXIII—XXIV, стр. 991.

списание, животът на браилчани станалъ причина, Друмевъ да изгъзе по-скоро на драматическото поле и да заеме първо мѣсто въ него. Както се каза по-горѣ, още докато билъ студентъ, той почналъ да пише драмата „Иванку, убиецътъ на Асѣня“, но другитъ му занимания го отвлѣкли отъ нея. Животътъ въ Браила, обаче, го подбудилъ да се залови отново за сжщата драма и да я довърши и прѣработи. Поводъ за това далъ Д. Войниковъ съ новата си драма „Велислава“. Последната била напечатана въ началото на 1870 г. и още прѣзъ пролѣтътъ била прѣдставена отъ любители въ Браила. И тя, подобно на другитъ Войникови драми („Райна княгиня“, „Покръщеніе на Прѣславскій дворъ“ и др.) била монотонна, лишена отъ движение, изобилвала съ недобрѣ мотивирани постѣпки и пр.; но това не ѝ прѣчило да възбужда патриотизмъ у непретенциознитъ си зрители. Друмевъ, който самъ работѣтъ историческа драма, слѣдѣлъ прѣдставянето на „Велислава“ съ най-голѣмо внимание и не можелъ да не забѣлѣжи недостатѣцитъ ѝ. Още слѣдъ първото прѣдставление, той счелъ за своя длѣжностъ да даде отзивъ за него, между друго, за да похвали любителскитъ актриси г-жа Аника Костовичъ и г-ца Е. М. Василева, които играели тѣй сполучливо, че разплакали зрителитъ. Особено първата играла много изкусно, та чужденцитъ, които присѣдствували на прѣдставлението, не вѣрвали, че тя не е професионална актриса и че е българка. Отзивътъ си Друмевъ направилъ прѣзъ априлъ въ една дописка до в. „Турція“, въ Цариградъ (брой 13 отъ 16 май 1870 г.). Въ него той засегналъ и самата драма, за която изказалъ неблагоприятно мнѣние, па си позволилъ да даде и нѣкои съвѣти на автора ѝ:

„Колкото за вътрешното достоинство на саматъ пиесъ, то за да не кажа прекалено, ще река само това, че отъ къмъ артистична страна тя е твърдѣ слаба. Азъ не ще са впускамъ тукъ въ подробнъ критикъ, защото врѣмето и мѣстото не ми позволяватъ да го направя. Само това ще кажа тукъ, че въ нея има доста, особено на мѣста, твърдѣ очевидни психически противорѣчія; освѣнъ това има въ нея и май длѣжки монологи и неумѣстни философствованія, които никакъ не могатъ да са помирятъ съ театралното искусство. Истина е това, че Г. Д. П. Войниковъ е положилъ начало на българското драматическо искусство; но ако послуша пріятелскитъ ми съвѣтъ, господствува трѣбва да бжди по-внимателенъ при писаніето на пиесити си. Ако Г. Войниковъ иска не само да си запази, нъ да си увѣковѣчи доброто имя, което по право му са пада, като основателъ и разпространителъ

на българското театрално изкуство, той трябва да се постарее: 1, да поизучи историята на изкуството въобще, а особено на театралното изкуство; 2, при съставянето на коя-годъ пиесж първо трябва добръ да изучава прѣдмета, а послѣ добръ да примисля съставянето, планътъ на пиесжтж; 3, да пази за кого прави тѣзи работи, и 4, сичко това да си постави за цѣль, къмъ която да са стреми отъ сичко сърдце и душж. И тогава нѣка бжди увѣренъ господствому че ще заслужи благодарностъ отъ българското потомство за услугити, които той прави въ храма на българскити музи. Ако сега „Велислава“ излѣзе великолепно на сценатж, Г. Войниковъ трябва да благодари преимущественно на добросъвѣстнжтж игра на акторитѣ дилетанти, а най-повече на Г-жя Аника М. Костовичъ, искусната игра на която прикри важни недостатки на пиесжтж“.

Отъ споменитѣ на В. Стояновъ се вижда, че горѣприведениятъ отзивъ за Войниковитѣ драми ускорилъ написването на „Иванку, убиецътъ на Асѣня I“ и развалилъ добритѣ отношения между Друмева и Войникова. Това станало така. Слѣдъ прочитане на написаното въ „Турція“ за неговитѣ драми, Войниковъ се почувствувалъ много обиденъ. Околнитѣ му забѣлѣзали това. Най-напрѣдъ се помжчила да смегчи неприятно впечатление г-жа Костовичъ, която въ една дописка до „Турція“ отхвърляла отъ себе-си заслугата за сполучливостта на прѣдставлението и я приписвала на самия авторъ на драмата. Но това не успокоило Войникова, и той търсѣлъ случай да влѣзе въ обяснения съ В. Стояновъ, за когото мислѣлъ, че е авторъ на отзива. Подиръ нѣколко врѣме, той наистина срѣщналъ послѣдния наедно съ Друмева въ кафенето на Рали, гдѣто се давали и самитѣ театрални прѣдставления, и помежду имъ произлѣзли обяснения. Но начинътъ, по който сж станали тѣ, се прѣдава отъ Стоянова съ подробности, що показватъ, че той помнѣлъ случката само въ общи чѣрти. И наистина, въ единъ отъ своитѣ спомени¹ той казва, че самъ Войниковъ се обърналъ къмъ него съ укоръ; а въ другъ² споменъ разправя, че обяснения за дописката поискалъ единъ отъ другаритѣ на Войникова. Друмевъ заявилъ, че дописката е негова. Тогава самъ Войниковъ му казалъ: „Господине, ако си по-вѣщъ отъ мене въ драматическото изкуство, излѣзъ и напиши нѣщо по-добро и докажи ни съ дѣло, че си такъвъ, а не тѣй само да ме

¹ Ст. Минчевъ. Материали, стр. 11.

² Вѣстн. „Дневникъ“ отъ 1906 г., брой 1605.

критикувашъ и закачашъ“. Друмевъ спокойно му отговорилъ : „Бае Войниковъ, азъ никакъ не те нападамъ, защото критиката ми е съвсѣмъ справедлива, даже и прѣмного снисходителна; знай още, че мене никакъ не ми е по характеръ да нападамъ и докачамъ когото и да е, та грѣшишъ, като мислишъ, че съмъ те нападналъ съ тази си рецензия“ ; а слѣдъ това добавилъ : „Впрочемъ, бжди спокоенъ, г. Войниковъ, азъ скоро ще ти докажа, че разбирамъ колко-годѣ отъ такава работа.“ И слѣдъ 4—5 мѣсеца драмата „Иванку“ била готова и напечатана. Както може да се види отъ приведения споменъ, В. Стояновъ е вѣрвалъ, че Друмевъ е побързалъ да довърши по-скоро драмата си, за да докаже на Войникова, че може не само да критикува, а и да твори. Въ това нѣма нищо невъзможно. Роднинитѣ на поета дори казватъ, да сж слушали отъ него за нѣкакво обзалагане съ приятели, че ще може да имъ прѣдстави готова драма на опрѣдѣленъ срѣкъ. Погрѣшно би било само да се мисли, че съчиняването на драмата е било захванато едва слѣдъ обясненията съ Войникова. Има сигурни основания да се приеме, че тя е била работена по-дълго врѣме, отколкото посочва В. Стояновъ, и то не само слѣдъ срѣдната на Войникова, а и по-рано отъ нея. Едно основание ни дава споменътъ на Друмевата братовчедка г-жа Мария Петкова, която е била наедно съ баба си Керуша, майката на поета, когато послѣдната отишла въ Браила да види сина си. Наедно съ тѣхъ билъ и покойниятъ Митѣо (синъ на най-стария му братъ, Костадинъ), който посетилъ живѣеше при чича си. Г-жа Петкова помни добръ, че, когато отишли най-напрѣдъ при Друмева, нѣмало възможностъ да спятъ въ стаята му, защото тя не била пригодна за това, та спали двѣ нощи въ квартирата на Войникова, съ когото Друмевъ билъ въ най-добри отношения. Слѣдъ това той наелъ двѣ стаи и се понаредилъ. Квартирата на Войникова не приличала на бѣдната стая на Друмева и дори направила на гоститѣ впечатлѣние съ мебелитѣ си. А тя била мобилирана добръ, защото наскоро прѣди това той билъ се оженилъ. Тѣй като женидбата му е станала въ 1870 г.¹, явно е, че посѣщението на баба Керуша и на нейнитѣ внучета е било въ тая година, и то прѣди срѣдната на Войникова, защото не може да се допусне, че слѣдъ спрѣчкването Друмевъ би завелъ майка си да спи въ квартирата му. Когато гоститѣ

¹ Спис. „Учитель“, год. V (1898), кн. X, стр. 791.

били въ Брзила, Друмевъ усилено работилъ драмата си. При съчиняването на монолитъ, ходѣлъ изъ стаята и ги произнасялъ, а слѣдъ това ги записвалъ. Хванала го и треска. Майка му, като го гледала да ходи и бърбори, почнала да се бои за ума му. Това той самъ разказвалъ отпослѣ на близкитѣ си. За споменъ на гоститѣ си, Друмевъ нарекулъ Асѣнъвата дъщеря Мария, а бавачката ѝ — баба Кера. Друго нѣщо, което ни показва, че драмата „Иванку“ е работена много по-дълго врѣме, отколкото излиза по спомениѣ на В. Стоячовъ, е това, че тази драма е запазена въ двѣ редакции, доста различни една отъ друга. А че и двѣтѣ сж работени все въ Браила, показва ни това, гдѣто и въ двѣтѣ, по Дриновата азбука, вм. **щ** се употребява **шт**, докато въ ржкописитѣ, писани въ Русия, срѣщаме **щ**.¹ Както се спомена вече, драмата ще да е била написана и донѣгдѣ скицирана още въ Киевъ. Слѣди отъ първото ѝ нахвърляне намираме въ нѣкои русизми, прѣминали въ 1-вата отъ двѣтѣ запазени редакции (ржкописната).² Такива сж: но што ли е това за писмо? (дѣйств. I, сц. II, явл. 5, стр. 27), *по* гробъ негови (д. II, явл. I, стр. 41). Ами ако Мария пожертвува даже и *съсѣ* татка си. . . (д. I, сц. II, явл. 2, стр. 13), за тѣхъ е сѣ *равно* кой би да билъ тѣхенъ царъ (д. IV, сц. I, стр. 105) и др. Най-късно въ пролѣтъта на 1871 г. драмата вече била окончателно готова.³

Съдържанието ѝ е слѣдното:

Между бояритѣ на царъ Асѣня I, освободителя на България отъ гърцитѣ, най-личенъ и храбъръ е войводата му Иванко. Въ него е влюбена дъщерята на царя — Мария, а самъ той горещо обича гъркинята Тодорка, дъщеря на заробения въ боя при Сѣръ севастократъ Исакъ. И Асѣнъ е разположенъ къмъ Иванка, гордѣе се съ него и го обсипва съ милости; но това не задоволява честолюбивия войвода, който вече мечтае за царска корона. Тайното му желание да стане царъ не избѣгва отъ вниманието на плѣнения грѣкъ, който още повече го разпалва.

¹ Вж., напр., писмата на Йосифа Соколски, писани отъ Друмева, въ Юбилеенъ сборникъ за Хр. Г. Дановъ, стр. 119—120.

² Въ „Съчинения на митрополитъ Климентъ Търновски“ (стр. 403—9) г-нъ Г. Пашевъ счита ржкописната редакция за по-сетнѣшна, но това, както ще се постареемъ да докажемъ другадѣ, е погрѣшно.

³ Това се вижда отъ края на кн. III отъ Пер. спис., отпечатана слѣдъ 5 май 1871 г., гдѣто се казва, че материялтъ за слѣднитѣ книжки, въ който е спомената и драмата „Иванку“, билъ приготвенъ още „отъ зимасъ“ и „по-отколѣ“.

Между друго, Исакъ връчва на Иванка писмо отъ византийския императоръ Алексий, съ което последниятъ му обещава помощъ. Коварния грѣкъ блазни мисль, дъщеря му да стане българска царица; но главното му желание е — да стане междуособие въ България, за да могатъ пакъ да я завладѣятъ гърците, а той да си отмъсти за робството. Въ скоро врѣме Иванко почва да събира съучастници за своя заговоръ срѣщу Асѣня и да отстранява противниците си. Най-сериозна прѣчка на негова кроежъ съставя царевътъ братъ Петъръ. За да го отстранятъ, съзаклетниците си послужватъ съ подправено отъ Исака писмо, съ което Петъръ, ужъ, иска помощъ отъ императора Алексия срѣщу брата си. Царьтъ изобличава Петра и го праща на заточение; а обидениятъ братъ не приема да се оправдава и напуща Търново. Въ сжщото врѣме Тодорка отрѣзва най-вѣрния на царя боляринъ Симо, който се досѣща за заговора. Къмъ съзаклетниците прѣминава и храбриятъ Милко, който обича царкинята Мария, но вижда, че и тя, и царьтъ не обръщатъ внимание на него. Въ числото на сжщитѣ е и братътъ на Иванка Драгомиръ, който съ съвѣтитѣ си насочва Асѣня къмъ мѣрки, противни на неговитѣ интереси. Макаръ да е рѣшенъ да убие царя, Иванко не може издѣнажъ да стори това, защото го бори съвѣстѣта му; но наскоро въ Търново дохожда отъ Цариградъ отецъ Иванъ, изповѣдникътъ на Асѣня, който узналъ за кроежитѣ на съзаклетниците и за сношенията имъ съ грѣцкия императоръ и дошълъ да прѣдупрѣди Асѣня. Страхътъ отъ отца Ивана накарва Иванка да дѣйствува по-рѣшително. За да влѣзе въ покоитѣ на царя, той излѣгва Мария да му даде ключа отъ тайнитѣ врата, за да се спаси, ужъ, отъ прѣслѣждане. Нещастната мома скоро се досѣща, че Иванко има лоши намѣрения спрѣмо баща ѝ, и го моли де не извршва убийство; но той не я послушва, и тя подиръ малко се побърква. Между това, отецъ Иванъ се вмѣква прѣзъ една тайна врата при Асѣня и му открива съзаклетието; ала, докато да се взематъ по-трѣбнитѣ мѣрки, Иванко влиза въ стаята на царя и му съобщава, че иде за короната му. Асѣнь се защитава, но чува гласа на Мария, за която Иванко излѣгва, че, ужъ, била противъ баща си, и обезсърденъ падналъ подъ ударитѣ на невѣрния войвода.

Иванко става царъ, а на народа се извѣстява, че, ужъ, Асѣнь билъ убитъ отъ брата си. Но българската корона се оказва тежка за убиеца: споменътъ за добрия царъ не му дава мира, и той става замисленъ и неспокоенъ. При това, истината за убийството полака-лека се разкрива. Най-напрѣдъ почва да я разпространява баба Кера, дойката на Мария, а слѣдъ нея — калугерътъ, който пазѣлъ полудѣлата царкиня, както и всички, които се случвало да чуятъ несвързанитѣ ѝ думи, въ които се споменувало за убийството. Най-дѣятелно работи срѣщу Иванка и неговитѣ поддръжници отъ Иванъ, който се крие наедно съ Петра въ околноститѣ на Търново, най-вече изъ манастиритѣ. Самиятъ Петъръ дѣйствува нерѣшително: той е готовъ да се откаже отъ прѣстола, само за да не става междуособие. На съзаклетниците вѣди и терорътъ, който тѣ сж принудени да въведатъ, за да се запазятъ, защото народътъ неволно сравнява царуването на Иванка съ Асѣньовото. Хората на новия царъ търсятъ навсѣкждѣ отца Ивана; но, когато той, прѣоблѣченъ като пѣ-

вещъ, ги изобличава и имъ прѣдставя Мария изъ едни тайни врата, тѣ сѣ слисватъ и не успѣватъ да му направятъ нищо. За да се избавятъ отъ бързо засилващата се партия на Петра, съзаклетниците поискватъ войска отъ грѣцкия императоръ, като му обѣщаватъ половината отъ държавата. Но това става причина да ги напусне Милко, който не иска, грѣцки войски да влизатъ въ България. Най-силна поддръжка даватъ на Петра и отца Ивана многобройнитѣ калугери въ Търново и околността. Най-послѣ противникитѣ на Иванка се вмѣкватъ въ крѣпостта, войската повечето минава въ тѣхна страна; а Иванко, Исакъ и Тодорка избѣгватъ, за да отидатъ при грѣцитѣ.

Драмата „Иванку“, която стояла около една година въ редакцията на Периодическо списание и чакала редъ да бжде издадена, била напечатана въ 1872 година съ срѣдства на търговеца Иванъ Брѣговъ, другаръ на Друмева отъ бѣлградската легия. Публиката я посрѣщнала съ голѣмо възхищение. Почти всички съврѣменници, които я споменуватъ, се отзоваватъ за нея съ похвали. Дори Л. Каравеловъ, който не хвалѣлъ почти никого отъ тогавашнитѣ ни писатели и въ много отношения билъ противникъ по убѣждения на Друмева, писалъ, че съ „Иванку“ се туря основа на българската драма и че, макаръ тази пиеса да загуби значението си слѣдъ 50 години, все пакъ ще се прочете отъ много читатели¹. Той я нарекълъ „първо дѣло, т. е. първо появление въ българската литература“.² Само Войниковъ, чиито драми слѣдъ появата на „Иванку“ оставали засѣнчени, се отнесълъ къмъ произведението на Друмева отрицателно. Въ една своя рецензия,³ той намира въ драмата важни недостатѣци, както въ техниката, така и въ развитието на дѣйствието, па и въ създаването на характеритѣ и дори въ езика. Между друго, той намира, че драмата страда отъ прѣтрупаностъ, често смѣняване на сценитѣ и раздвоеностъ: въ едната частъ (до убийството на Асѣня) херой билъ Исакъ, а въ другата — отецъ Иванъ. Въ противоположностъ на Войникова, П. Р. Славейковъ намира, че характеритѣ въ „Иванку“ „сж одържани съ поразителна вѣрностъ“ и че както въ мислитѣ, така и въ думитѣ нѣма нищо неестествено. Споредъ него, въ драмата нѣма никаква раздвоеностъ, защото цѣлѣта на автора „не е била да прѣстави какъ е станжло убиваніето Асеново, и да свърши

¹ Вѣстн. „Независимостъ“ (Букурещъ), год. III (1873), брой 29.

² „Независимостъ“, брой 28 отъ 31. III.

³ „Читалище“ (Цариградъ), год. III, кн. 7 и 8.

тамъ, но да покаже какъвъ исходъ е имала борбата между Исака и Отца Ивана, които сж истиннитѣ герои на драмѣта и които олицетворяватъ генитѣ на двата народа, гръцкыйтъ и българскыйтъ“. Нѣкои по-сегнѣшни критици (Ил. Миларовъ¹, Т. Атанасовъ², Ст. Минчевъ³ и др.), подобно на Войникова, посочватъ важни недостатѣци въ разглежданата драма. Най-далечъ въ посочването на такива отиватъ Ил. Миларовъ и Т. Атанасовъ. Последниятъ намира, че „само Войниковъ единственъ отъ всички е далъ най-правилна оцѣнка върху художествената цѣна на Друмевата пиеса“. Ил. Миларовъ пъкъ се произнася, че „Иванку“ била пиеса „безъ художественно построено дѣйствие, безъ жизнени и мотивирани характери, а само редъ отъ распрѣснати сцени“ (стр. 367). Тукъ не е мѣсто да разглеждаме, доколко тая оцѣнка отговаря на истината. Че въ нея има прѣувеличеностъ, показвани, напр., мнѣнието на проф. А. Теодоровъ, който намира, че „интересно заплетениятъ сюжетъ е майсторски разпрѣдѣленъ между дѣйствиата“,⁴ както и онова на Б. Ангеловъ, споредъ което „дѣйствието въ пиесата е построено съ дълбоко разбиране и е развито съ голѣмо драматично напрежение. Лицата сж добрѣ мотивирани съ най-тънки индивидуални чѣрти“.⁵ Но, макаръ да не можемъ да влизаме въ голѣми подробности, все пакъ, като излагаме живота на писателя, считаме се длѣжни да хвърлимъ поне малко свѣтлина хърху мислитѣ, които сж легнали въ основата на драмата, и да обяснимъ, защо характеритѣ на Асѣня и Иванка не сж съгласувани съ историческитѣ свѣдѣния. Една отъ основнитѣ мисли несъмнѣно е тая, че власть, основана върху насилие, не може да бжде трайна, дори когато се поддържа отъ хора способни и лукави. Иванко заграбва властта съ помощта на хора хитри и прѣдпазливи като Исака, дъщеря му Тодорка и негова братъ Драгомиръ; противникитѣ му (Асѣнь, Петъръ) сж довѣрчиви и простодушни и сж готови да изпуснатъ властта, само да не става междуособица. При все това, дѣлото на заговорникитѣ не може да бжде трайно, защото е нечисто, та по-

¹ Сп. „Мисль“, год. VI (1896), кн. V, 356—369.

² Пер. сп., кн. LXX, св. 5—6, стр. 407—409.

³ Сборникъ въ чѣстъ на проф. Л. Милетичъ, стр. 202—239.

⁴ А. Теодоровъ. Българска литература. Пловдивъ, 1897, стр. 229.

⁵ Б. Ангеловъ. Българска литература. ч. II (София, 1924), стр. 185.

вдига срѣщу себе-си лица, за които отначало не се и прѣд-полага, че могат да сторятъ нѣщо (калугеритѣ, особено от. Иванъ и баба Кера). Тази мисль често се срѣща въ статиитѣ и рѣчитѣ на автора. Така, въ статията „Намѣсванието на свѣтската власть въ черковнитѣ работи“, за която ще се спомене по-долу, се казва: „Въ човѣческиятъ животъ, всичко, което е станало съ неправда, не е трайно и влѣче подиря си злочестини. Тържеството, придобито съ неправда, никогашъ не може да бжде трайно и полезно“.¹ Най-подробно е раз-вита тя въ статията „Законътъ на Божията правда“, писана по-късно.²— Друга основна мисль въ драмата е — че вжтрѣш-нитѣ междусобици въ България, които сж подкопавали цар-ството и сж ставали причина за неговото падане, сж се дъл-жели главно на византийско влияние. Мисльта, че славя-нитѣ по природа сж били благодушни, но сж се заразили огъ лошитѣ прояви на съседитѣ — на западъ нѣмци, а у насъ — гърци, не е чужда и на историци славянофили у чехитѣ и руситѣ; сжщата сподѣля и Друмевъ, който въ статията си „За отхраната“, като споменува, че, подъ влияние на исто-рическитѣ условия, „ний сме станали нѣкакъ жестоко сърди, завистливи, злопаметни, егоисти“, бѣлѣжи, че „тая нехарна черта у насъ“, която може да се нарече исторически неджгъ, не се дължи на нашата природа. Този неджгъ, споредъ него, „се е вмѣкнѣлъ по между ни по разни исторически обстоятел-ства и по други причини, особено заштото отъ много вѣка насамъ съседствуваме и непосредствено имаме сношение съ Византийцитѣ-Гърци, които, както е извѣстно, съ нищо друго не сж се прославили въ историята толкова много, колкото съ без-мѣрната си нравственна деморализация, която е могла, малко или много, да се отрази твърдѣ лесно и на най-крѣпкитѣ и уварденитѣ народи, съседствуващи съ Византия“.³ Подъ влия-ние на тази мисль, Иванко, който въ първата редакция на драмата (ржкописната) се явява доста енергиченъ и разпоре-дителенъ, въ втората — (печатената) е направенъ много съвѣстливъ човѣкъ, когото споменътъ за добрия Асѣнь прави нерѣшителенъ и постоянно замисленъ. Трета мисль, която лежи въ основата на драмата, особено въ втората ѣ часть,

¹ Пер. спис. (Браила), кн. XI—XII, стр. 26.

² Спис. „Духовенъ прочитъ“ (Търново), кн. VI и VII, стр. 24—45.

³ Пер. спис. (Браила), кн. I, стр. 62.

е тая, че духовенството трѣбва да бжде истински стражъ на народнитѣ сѣдбини и да се грижи главно за благо на народа. Тая мисль е изказана вече въ статията му, писана въ Академията, за която статия се говори по-горѣ: „Нѣщо за нашъ-тѣ любовь и за наше-то уважение къмъ Духовенство-то ни въобще“. Тамъ четемъ: „Тѣ (калугеритѣ) сѣ длѣжни въ манастири-тѣ далечъ отъ свѣтъ-тѣ и сички негови суетни удоволствія, — да веджтъ строго подвижнически животъ, а когато стани нужда, когато, както казахми, вѣра-та и народность-та ни ся намиратъ въ опасность, калугери-тѣ трѣба да излизжтъ отъ мѣнастиритѣ и пустини-тѣ си, да ся распрѣсвжтъ между народа и да унищожаватъ опасность-тѣ“¹. Сжщата мисль е изказана и въ статията „Животописание“, дообработена по врѣмето, когато е писана и драмата². Въ съгласие съ нея, от. Иванъ се явява въ драмата най-буденъ и енергиченъ защитникъ на царството, а калугеритѣ се сражаватъ съ войницитѣ на сѣзаклетницитѣ.

Колкото за това, защо характерътъ на Асѣня не е добръ съгласуванъ съ историческитѣ свѣдѣния за него, трѣбва да кажемъ, че, когато Друмевъ е писалъ своята драма, свѣдѣнията му за царуването на Асѣня I не сѣ били достатѣчни. Както видѣхме, при писането на кратката българска история, помѣстена въ „Другаръ за дѣца-та“, той се е ползувалъ най-много отъ Войниковата „Кратка българска история“. Отъ сжщата се е ползувалъ той и при съставянато на драмата си; а въ тази история, въ съгласие съ историята на Паисия, се изтъква, че „Асѣнь е струвалъ и много добродѣтелни и богоугодни дѣла: той въздигналъ много черкви, училища и манастиры, както въ държавжтѣ си, тѣй и въ св. Горж: опрѣдѣлилъ да ся дава на бѣдныты мылостинѣ изъ царскыты сѣкровища“ (стр. 135). Тия думи показватъ, че по-старитѣ ни историци — Паисий, Раковски, Войниковъ, а слѣдъ тѣхъ и Друмевъ сѣ смѣсвали характера на Асѣня I съ онзи на Асѣня II, а Асѣнь II, както е извѣстно, се прѣдставя отъ сѣврѣмненитѣ си за добросърдеченъ царъ, който се отнасялъ великодушно дори съ гърцитѣ. Че Друмевъ не е ималъ напълно вѣрни свѣдѣния за царуването на Асѣня I, вижда се и отъ

¹ „Духовни книжкы“, кн. VII, стр. 225.

² Вж. Пер. спис. (Браила), кн. 3. стр. 30—31.

туй, гдѣто Иванковитѣ другари въ драмата говорятъ за вино, което, ужъ, пили въ Одринъ, който въ сжщностъ е билъ за- владѣнъ не отъ Асѣня I, а отъ сина му.¹

Но, макаръ че още прѣзъ първата година отъ своето живѣние въ Браила Друмевъ извършилъ едно отъ най-важ- нитѣ дѣла въ своя животъ, като създалъ най-добрата и досега драма въ нашата литература, той извършилъ това нѣ- какъ мимоходомъ. Главната задача на оставянето му въ този градъ било редактирането на Периодическо списание на Кни- жовното дружество, на което, както видѣхме, той билъ фак- тически прѣдседателъ. А пъкъ срѣдствата на дружеството си останали оскѣдни: вмѣсто 200 хил. франка, които били за- писани отначало, въ касата му постѣпили едва 38 хил., чиито лихви не стигали да се издържа дори канцеларията.² Наисти- на, имало особно настоятелство, което трѣбвало да се грижи за материалната страна на дружеството, но всѣки гледалъ своята работа, и двамата дѣйствителни членове трѣбвало да ходятъ при лицата, които били подписали помощи, за да ги молятъ и подканятъ да внесатъ подписаното. Това вършелъ главно В. Стояновъ, а Друмевъ не само взималъ участие въ редактирането на списанието, но и корегиралъ всичкитѣ му книжки, водѣлъ прѣписката и смѣткитѣ, държелъ архивата и уреждалъ библиотеката и каталозитѣ ѝ.³ За да може да жи- вѣе, той, слѣдъ като Д. Войниковъ, дотогавашенъ главенъ

¹ Добринъ. Наистина казвамъ, виното е сжштото онова. Мил- к у. Што-то го пихме въ Одринъ слѣдъ битката ни. (дѣйств. II, сц. I, явл. 2, стр. 39). Не е извѣстно само, по коя история се е водилъ Дру- мевъ, като е прѣдставилъ, че, ужъ, Иванко се показвалъ като любов- никъ на Асѣнъовата дъщеря, колкото да може по-лесно да дѣйствува срѣщу баща ѝ. Въ никоя отъ българскитѣ истории въ негово врѣме такова свѣдѣние нѣма, а Друмевъ го е поставилъ не само въ драмата си, а и въ кратката българска история, що е помѣстилъ още въ 1863 год. въ издадената отъ П. Калянджи книжка „Другаръ за дѣца-та“. Тамъ той пише: „Но за да може по-лесно да изпълни свой ужасный умыселъ, Иванко ся пристори, чи любви Асеновж-тж дышириж, излѣга ѣж, чи ще ѣж направи царица и ѣж склони да му помага въ предпріятіе-то. Нѣма съмнѣніе, чи Иванко е неказвалъ истинско-то си намѣреніе предъ Асеновж-тж дышириж, защото въ противенъ случай тя не бы ся съгла- сила да ся ожени за убійць-тъ на татка си.“

² Пер. Спис. (Браила), кн. XI—XII, стр. 223.

³ Вж. писмото му до митроп. Григория (изъ Разградъ) отъ 18.III. 1874 г. въ „Общъ подеъмъ“, год. I, кн. 18, стр. 857.

учителъ на Браилското училище; отишълъ въ Гюргево, билъ назначенъ въ 1871 г. за директоръ на това училище и, покрай работата си въ Книжовното дружество, изпълнявалъ тази длъжностъ двѣ години (до края на учебната 1872—3 г.). И нея той изпълнявалъ съ присърдце и, между друго, се мъчилъ да прѣмахне апатията на браилскитѣ българи къмъ работитѣ на едничкото имъ училище: събиралъ ги, говорилъ имъ, убѣждавалъ, подканялъ, па не забравялъ да върши това и чрѣзъ дописки въ в. „Турція“. Въ края на учебната 1871—1872 год. той прочелъ дълъгъ отчетъ за състоянието на училището, който билъ напечатанъ въ отдѣлна брошура подъ заглавие „Изложение, направено отъ Настоятелството на браилското българско училище при даване на годишната училищна равнсмѣтка за 1871—1872 год.“ И съ него Друмевъ гонѣлъ сжщата цѣль, но постигнатото не го задоволявало, и той въ една неподписана дописка въ казания вѣстникъ съ огорчение пише: „Много пжти сме слушали да ни увѣряватъ, че браилци сж отличавали по родолюбіето си отъ другитѣ румунски българе; нека ни позволятъ тѣзи хора да имъ кажемъ, че ся лъжжтъ. Който нѣма присърдце доброто състояние на едничкото училище за толкози българе, той може ли да бжде родолюбивъ?“¹

Въ редакцията на Книжовното дружество Друмевъ прѣкаралъ близо 4 години — отъ 1 октомврий 1869 г. до 14 юний 1873; но и слѣдъ напушането на Браила, той не прѣкъсналъ връзкитѣ си съ списанието му дори до послѣднитѣ му XI—XII книжки. Понеже за една година, по нѣмане сръдства, излизали не 12 книжки, както се прѣдполагало отначало, а сръдно само 2, той можалъ да напечати, покрай споменатитѣ си двѣ статии — „За отхраната“ (кн. I—III и V—VI) и „Животописание“ (кн. I—III), които изнесълъ прѣдъ браилскитѣ българи най-напрѣдъ въ форма на сказки, още само прѣговоръ на „Мати Болгария“ отъ Неофита Бозвели и една прѣведена статия: „Историческата наредба на черквата“, въ която статия се разглежда важниятъ слѣдъ учрѣждаването на Екзархията въпросъ за черковната уредба. Тя била обнародвана подъ псевдонимъ И. Тоневъ. Чакъ слѣдъ 3 години отъ напушането на Браила Друмевъ напечаталъ въ кн. XI и XII на Период. спис.

¹ „Турція“, год. VIII (1872), брой 52.

важната за онова време статия „Намисванието на свѣтската властъ въ церковнитѣ работи“, въ която влѣзла по-големата частъ отъ въведението къмъ дисертацията му въ Киевската духовна Академия. И двѣтѣ му първи статии — „За отхраната“ и „Животописание“, които си оставатъ главнитѣ му научни трудове прѣзъ 4-тѣ години, що прѣживѣлъ въ Браила, съдържатъ цѣнни мисли. Въ втората, като се разясняватъ тритѣ условия, които той, въ съгласие съ А. Рюдигера, приема като необходими, за да има единъ народъ право на отдѣлно съществуване, именно достатъчна многочисленостъ, духовна независимостъ и важни за човѣчеството дѣла, — посочва се, че послѣдното условие — важни за човѣчеството дѣла — се създава отъ отдѣлни заслужили лица между народа, които служатъ за примѣръ на другитѣ:

... „главното за единъ народъ е — членоветѣ, отъ които се състои този народъ, да бѣдѣтъ колкото е възможно по съ голѣми способности, съ по голѣма енергия, трудолюбие и честностъ — свойства, при които само е възможно да се усвои науката както и да се извлече отъ нея всичко, което може да ублагочести народитѣ въ сѣко едно отношение. За да бѣдѣтъ, обаче, по число такива членове по-вече, необходимо е, по-слабитѣ да иматъ примѣръ и насърчавание въ други по-силни. Ето дѣ си иматъ пълното значение за единъ народъ тъй нареченитѣ велики хора. Сѣки единъ отъ великитѣ и честни дѣятели не може да не има на около си по нѣколко по-слаби, които непрѣменно ще подлежатъ на неговото благотворно влияние (кн. I стр. 28).

Тая статия е трѣбвало да служи за въведение на редица животописи, отъ които самъ Друмевъ приготвилъ тоя на Софрония, като обнародвалъ и неговото „Житие и страдание грѣшнаго Софрония“, ¹ а М. Дриновъ написалъ оня на Паисия, като разяснилъ за прѣвъ пжтъ значението на неговата история и далъ свѣдѣния за нея. ² Слѣдъ тия два животописа трѣбвало да слѣдватъ и други, отъ които, както се вижда отъ прѣдговора на „Мати Болгария“, на първо мѣсто стоелъ готвениятъ отъ Друмева животописъ на Неофита Бозвели. Тази гласена редица отъ свѣдѣния за български заслужили дѣйци показва, че Друмевъ сполучливо е схваналъ, коя отъ задачитѣ на Период. списание най-добрѣ е отговаряла на неговата подготовка и неговитѣ способности. По гражданска история

¹ Вж. статията „Отецъ Паисий, неговото време, неговата история и ученицитѣ му“ въ кн. IV, стр 3-26.

² Период. списание (Браилско), кн. 5—5, стр. 3—137.

той не е билъ специалистъ. Тя е оставала за М. Дринова. Затова пъкъ той ималъ здрава подготовка по история на старохристиянската църква и бързо се подготвялъ по българска църковна история, особено слѣдъ излизането на Дриновия „Исторически прегледъ на българската църква.“ А понеже и него, подобно на по-старитѣ дѣйци отъ врѣмето па възраждането, историята е интересувала главно като срѣдство за свѣстяване на народа и за възбуждане неговото родолюбие, — той не е могълъ да не схване, че нему се налага длъжностъ да изнесе прѣдъ обществото заслугитѣ на нашитѣ дѣйци, особено измежду духовенството, на което, както се каза, той е придавалъ голѣмо значение.

Статията „За отхраната“ съдържа цѣла теория на възпитанието. Слѣдъ едно доста дълго въведение, въ нея се излага учение за физическото възпитание, а отъ душевното е изложено само домашното възпитание, слѣдъ което е трѣбвало да слѣдва училищното, но не е послѣдвало, защото статията е останала недовършена. Авторътъ напълно е схваналъ значението на домашното възпитание и великата роля на майкитѣ. Рѣдко е имало у насъ педагогъ, който да е изтъквалъ съ по-голѣма настойчивосгъ извънредната важностъ на домашната отхрана. Тя е основата на добрия характеръ, най-цѣнното нѣщо у човѣка. Макаръ той постоянно да напомня великото значение на науката, все пакъ подчъртава, че тя не може да замѣни добрата отхрана:

„Единъ ученъ, но злобенъ човѣкъ прави днесъ много по-страшни, но покрити злини, отъ колкото неучениятъ злодѣецъ. Науката е сжшто като ножътъ. Ножътъ, въ ръцѣтъ на добриятъ човѣкъ, не прави ништо друго, освѣнъ — помага му въ нуждитѣ; но въ ръцѣтъ на злиятъ той струва безбройни убийства. Сама по себе-си науката е чиста, света, но въ главата на единъ съ развалено сърце човѣкъ, — тя е страшна, и не може да послужи за достиганieto на честито и спокойно живѣние, което е тѣй желателно . . . за добротестината на човѣкътъ, освѣнъ науката, трѣбва оште с ъ р ц е , х а р а к т е р ъ. Но тѣзи добрини не може да ги даде науката, макаръ тя и да се счита иначе за всемогъща. Тя, заедно съ опитътъ, може само да ги освѣтли за насъ и да покаже пътятъ, средствата, по които можемъ да ги получимъ“ (кн. I, стр. 56-8). Особно потрѣбна е отхраната за насъ: „По много неприятни исторически и други обстоятелства, образувалъ се е характеръ некакси лошевъ въ една значителна частъ отъ насъ. Ний сме станали нѣкакъ жестокоосърдни, завистливи, злопаметни, егоисти: готови по-скоро да накажемъ, отъ колкото да простимъ; готови да прибѣгнемъ къмъ най черни лъжи и клевети, само и само да си отмѣстимъ; готови сме за

и натъгът си да развалимъ най-светата и полезна работа" (стр. 62). И въ тая статия, и навсѣкждѣ, гдѣто падне случай, Друмевъ не забравя да изтъкне голѣмото значение на нравствената сила въ обществото. Така, въ статията „Намисванието на свѣтската властъ въ черковнитѣ работи“, той посочва, че една отъ главнитѣ причини, по които нашиятъ църковенъ въпросъ можа да се разрѣши благополучно за народа ни сж нравственитѣ качества, които послѣдниятъ е проявилъ въ борбата:.. „Народътъ ни възтържествува въ тая упорита и неравна борба, зашото постжпи съгласно съ вѣчната и неизмѣнна правда. Той положи усилия за своето умствено и нравствено развитие; той съедини силитѣ си за запазването на общото добро, като принасяше въ жертва на това общо добро частнитѣ си интереси“.¹

Доста важенъ недостатѣкъ на Друмевитѣ статии е тѣхната разтегнатостъ и непрѣгледностъ. Като мнозина други, които мислятъ, че не е потрѣбно въ една научна статия да се турятъ достатѣчно подзаглавия, той е оставилъ своитѣ статии безъ такива, та човѣкъ трѣбва да употреби доста трудъ, за да схване въпроситѣ, които се разглеждатъ въ тѣхъ, макаръ самото разглеждане да не е тъмно и отвлѣчено. Така, въ „За отхраната“, на 140 голѣми страници е поставено само едно подзаглавие „За домашната отхрана“ (кн. II, стр. 70).

Критики. — Покрай статиитѣ, Друмевъ е помѣстилъ въ Браилското Пер. спис. и доста критики. За писането на такива той е ималъ особно подаденѣ, както поради разнообразната подготовка, която билъ получилъ въ Академията, така и поради публицистическата си похватностъ и поради способността си да схваща бързо сжщественото и да го подлага на оцѣнка. Понеже Период. списание било прѣдвидѣло специаленъ отдѣлъ за критика, Друмевъ трѣбвало да работи за тоя отдѣлъ доста усърдно, макаръ че въ редакцията постжпвали критически статии и отъ други лица: по история, филология и етнография отъ Дринова и отчасти отъ В. Стояновъ, а за поетически произведения отъ Н. Бончевъ и В. Поповичъ. Съ литературна критика той почти не се занимавалъ: всичко на всичко написалъ една рецензия на И. С. Владикиновитѣ „Позоришни дѣла“, т. е. на драмитѣ „Владиславъ краль“ и „Велики князь Борисъ“,² и то безъ какъвъ да е разборъ, а само съ посочване, че не струватъ. Въ тая си рецензия той,

¹ Пер. спис. (Браилско), кн. XI-XII, стр. 34-5.

² Кн. V и VI, стр. 136—340.

види се, съ огледъ и на Войникова, споменува за „бездарни писатели, които викатъ: „Господине! толкосъ можихме, толкосъ направихме: направи ти по-добро!“ или „Господине! ами дѣ сж твойтъ по-хубави списания? Излѣзъ да те видимъ!“ На такива той бѣлѣжи, че сърдитията имъ показва само, доколко тѣ отбиратъ отъ работата, за която сж се заловили. „Всѣко нѣшто си иска майсторътъ. Който не знае да прави чизми, той, ако се залуви за тая работа, не ште направи друго, ами само ште изхаби стоката. Простено ли е да му се премълчава и да се оставя и за напредъ да разваля стоката и напусто да губи времето?“¹ — Отбѣгването отъ литературни критики се дължи не само на това, че Нешо Бончевъ, ревностенъ послѣдователъ и подражателъ на руския критикъ Бѣлински, билъ поелъ върху си грижата да прави такива, но и на обстоятелството, че Друмевъ не давалъ голѣма важность на правилата въ поезията. Въ своята рецензия върху „Ржководство за словесность“ отъ Д. П. Войникова, която съставя и единъ видъ отговоръ на критиката на послѣдния върху „Иванку“, той пише:

„Прочее какво е помогнало на г. Войникова точното знание на всичкитѣ правила? Ништо друго, освѣнъ да го приведе въ едно самооболштение и да го накара да напише толкова много нѣшто — за доказателство на това, че бездарността при най-подробното и точно знание на правилата остана си сѣ бездарность, че човѣкъ, когато нѣма истинска дарба, когато нѣма истинско чувство и въодушевление, той сѣ неможе да напише нѣшто хубаво и за предъ хора, макаръ и да знае най-добръ да пише по правилата. Та и естествено нѣшто е това. Тие, които сж писали хубаво и съ произведенията на които се наслаждава, та и чуди всичкия образованъ свѣтъ, писали сж така добръ, не зашото сж знаили изискуемитѣ правила, но зашото сж имали естественни дарби, имали сж сърце, чувство, душа, имали сж въодушевление. Когато сж работили, не сж гледали работата имъ да излѣзе съгласно съ правилата, не сж си предпоставяли извѣстни цѣли, не сж имали предъ видъ извѣстни „сценически иллюзии“ или „драматически ефекти“, ами сж писали съ чисто и свято въодушевление“. . . Като посочва на Шекспира и Гоголя, които не сж припознавали съществуващитѣ въ тѣхно време литературни правила, Друмевъ продължава: „Въобщте правилата относительно литературнитѣ произведения не сж се евили по-напредъ сътнѣ на основание на тѣхъ да сж си писали хората гениялинтѣ произведения, а напротивъ, гениятъ свободно си създаде произведения, а послѣ сж гледали хората отъ тия произведения да извадятъ нѣкои

¹ Кн. V и VI, стр. 338—9.

обшти закони за творчество въобще. Обаче само неспособността или посредствеността се ръководи отъ тия правила, тогава когато истинният гений не се ръководи отъ тяхъ, не си затваря пороизведението въ тяхнитъ граници". . .¹

Най-много рецензии Друмевъ написалъ върху учебни книги по катихизисъ, църковна история,² българска история³, етика⁴ и български ез.⁵ Въ тяхъ той е проявилъ знание на предмета и дълбоко разбиране природата на дѣцата. Нѣкои отъ изказанитъ мисли заслужаватъ да бждатъ подчертани и днесъ, когато мнозина мислятъ, че нравственостъ и вѣра могатъ да се насаждатъ съ разсждения и полемики, и когато въ опрѣдѣления за „християнизирание“ дѣцата се четатъ философски сказки, въ които се оборватъ безбожницитъ и се сипятъ укори на родители и учители, вмѣсто да имъ се разкажатъ нагледни примѣри отъ милосърдие и обичъ къмъ хората. За нравствеността Друмевъ пише:

„Човѣкъ чрѣзъ науката или учебницитъ може да научи какво нѣшто е нравственностъ, какви длѣжности трѣба да има той къмъ Бога и къмъ ближнитъ си и какъ да изпълнява тия си длѣжности, но пакъ да не ги изпълнява, пакъ да не бжде нравственъ. Ако е нашето младо поколѣние въ опасностъ отъ къмъ нравствена страна и ако е необходимо злото да се прѣдвари и унищожи, ште ли се достигне тази света и висока цѣль, ако само научимъ младежитъ си какво нѣшто е нравственностъ, а не се погрижиме да вкоренимъ въ сърцата имъ надлежната нравственностъ? Разумѣва се, че — не. Друго е да знае човѣкъ какво нѣшто е нравственностъ и кой е нравственъ човѣкъ, а друго е да бжде нравственъ . . . за да се даде на човѣка нравственостъ, т. е. да се направи така, штото той да бжде дѣйствително нравственъ, трѣба да се дѣйствува по-първо и прѣимущественно на сърцето на човѣка, на чувството му. А на сърце не се дѣйствува съ голи думи и сухи разсждения: на сърце се дѣйствува съ живи примѣри, съ живи въодушевленни и съчувствени думи, които да допиратъ до сърцето, до чувствителността; дѣйствува се съ живо картинно представление на онова, което искаме да внушимъ на човѣка, на което искаме да го научимъ.“⁶ За опровергаваня на противни на вѣрата учения прѣдъ дѣцата Друмевъ пише: „За възрастень и доста развитъ човѣкъ таквъзъ едно разеснение може би ште бжде полезно, но за дѣте или младъ ученикъ таквъзъ способъ на разеснение и доказване не само не ште да бжде полезенъ, ами оште — вредителенъ. Нашитъ положителни доказателства то, по своята неразвитостъ, не

¹ Кн. IX и X, стр. 188—9.

² Ib. стр. 177—183 ³ Ib. 105—133. ⁴ Кн. V и VI, стр. 307—324. ⁵ Кн. IX и X, стр. 158—175 и 197—9.

⁶ Кн. V и VI, стр. 312—3.

ште може да разбере, така сжшто дѣтето не ште може да разбере нашитѣ опровергавания на разнитѣ противорѣчиви и лъжовни мнѣния върху разесняемиятъ въпросъ, а между това, то ште види, възможни сж и дѣйствително сжществуватъ съмнѣния въ истиност на онова, което се преподава нему.¹

Покрай критикитѣ на учебници, Друмевъ е написалъ рецензия на Каролевата студия „За богомилството“, печата въ списанието на дружеството, кн. III—VIII. Въ тази си рецензия тсй изказва недоумѣнията, които възбуждатъ у внимателния читателъ както това, така и други издирвания на богомилството, а сжщо така и противорѣчията, които се забѣлѣзватъ въ тѣхъ. Самъ той не се мжчи да използва и вѣститѣ за разглежданата ересь, доколкото ги има въ наша стара литература, а само слѣди изложението на Каролева изтъква противорѣчията и непълнотитѣ му. Посочва, нап. противорѣчието, въ което се пада, като, отъ една страна се твърди, че богомилството въ продължение на 5 вѣка вънувало народната душа и дълбоко заседнало въ нея, а отъ друга — свършва се съ това, че въ 18 вѣкъ богомили станали католици, безъ да се обяснява, какъ е могло да стане туй прѣвръщане на ересъта въ най-противното ней учение, което не търпи никакво „не покоряти сѧ властемъ своимъ“. На Каролева се вмѣнява за грѣшка и това, гдѣто „малотрудъ си е далъ, понѣ колко годѣ да разграничи развитие на догматическото учение у нашитѣ богомили и у западнитѣ така штото нѣма възможность да се каже положително, ткова сжшто ли е било това учение у нашитѣ Богомили, и, такова развитие е получило то у западнитѣ сретници.“² Не забѣлѣжимъ, че посоченитѣ грѣшки продължаватъ да правятъ при излагането на богомилството и доднесъ.

Като недостатѣкъ на Друмевата критика може да се вземе това, че тя е твърдѣ строга, макаръ не е чакъ толкова рѣзка, колкото оная на Н. Бончев или на Л. Каравелова. А въ критиката на Войниковото „Ръководство за словесность“ той се е поддалъ на увлѣчениета, макаръ да е изказалъ цѣлни мисли, не се е ограничилъ само съ Ржководството, а е засегналъ и поетическиятъ тр

¹ Пер. спис. (Браилско), кн. V—VI, стр. 269.

² Пер. сп. кн. IX—X, стр. 156—7.

дове на автора му, които сж посочени като плодъ на бездарность. И историята по Войникова, отъ която, както видѣхме, Друмевъ се е ползувалъ при написването на своята кратка история въ „Другаръ за дѣцата“, е прѣдставена като по-несполучлива отъ Цанковата, и на автора се вмѣнява за грѣшка, гдѣто не е споменалъ, че се е ползувалъ отъ послѣдната.¹ Затова Войниковъ, въ спис. „Училище“, анонимно упрѣква редакцията на Периодическо спис., че нейниятъ критикъ, каквото и да пише, все ще подметне Д. П. Войникова и Шишкова.²

¹ Период. спис. кн. V и VI, 328.

² „Училище“, год. IV, бр. 17—18 (10. I, 1875).

II.

**КЛИМЕНТЪ — ЕПИСКОПЪ БРАНИЦКИ,
МИТРОПОЛИТЪ ТЪРНОВСКИ**

1873 — 1901 г.

В. ПРИЕМАНЕ ДУХОВЕНЪ САНЪ: КЛИМЕНТЪ БРАНИЦКИ.

Въ послѣднитѣ години на робството.

Макаръ да продължавалъ да работи въ Книжовното дружество до половината на юний 1873 г., Климентъ още отъ зимата на 1872—3 г. почналъ да мисли да се прибере отсамъ Дунава, гдѣто, слѣдъ рѣшението на църковния въпросъ, се отваряло широко поле за работа. Окончателното отдѣляне на българската църква отъ гръцката, особно слѣдъ прогласяването ѝ за схизматическа отъ страна на послѣдната, налагало нейното по-скорошно уреждане. Способни и подготвени духовни лица, па и нѣкои миряни приели епископски санъ. Прѣзъ сжщата 1872 г., когато за екзархъ билъ избранъ Антимъ I, ржкоположени били за епископи Григорий Доростоло-червенски, Натанаилъ Охридски, Симеонъ Прѣславски, Доситей Самоковски и др.; а юристътъ отъ Парижкия университетъ Лазаръ Йовчевъ билъ ржкоположенъ за свещеникъ подъ име Йосифъ, за да може слѣдъ това да стане сжщо така епископъ. Друмевъ съзнавалъ, па и приятели и родолюбци¹ го подсѣщали, че е неговъ дългъ да влѣзе между ак-

¹ Отъ едно писмо на тулченския икономъ попъ Енчо до митрополита Григория съ дата 22.I. 1873 г. се вижда, че Григорий желаелъ, Друмевъ да приеме духовенъ санъ, и на първо врѣме дѣйствувалъ за това чрѣзъ приятеля му Т. Икономовъ. Послѣдниятъ ималъ писмо отъ Друмева, съ което съобщавалъ, че не може да се откъсне отъ Браила, защото В. Стояновъ още не билъ се завърналъ, а други лица, канени за редактори на Период. спис., не приемали да станатъ такива, понеже си имали друга работа, но че щѣлъ да гледа да дойде въ България. На 28 февруарий Друмевъ писалъ на П. Калянджи, че е рѣшилъ вече да стане владика и че, макаръ да го канятъ отъ Солунъ, прѣдпочита да отиде въ Тулча: „Предлагахъ ми за Велесъ, но защото вече тамъ иматъ владика — прѣдлагатъ ми за въ Солунъ, а отъ нѣколко врѣме насамъ тулченци налягатъ за да стана у тѣхъ епископъ, дѣто подъ ржководството на митрополита Григория—Доростоло-Червенскаго мож да се испекж въ административната сфера. Да ти кажа право — мене ми аресва Тулча“.

тивнитѣ дѣйци на българската църква, които имали най-голяма възможност да помагат и на просвѣтното дѣло. Но приемането на духовенъ санъ отъ негова страна не можело да стане безъ колѣбания и толкова скоро. Прѣзъ великденскитѣ празници на 1873 г., той дошълъ въ Шуменъ да споходи домашнитѣ си и, вѣроятно, да проучи по-отблизо положението на работитѣ въ Турция, въ която му прѣдстоело да дѣйствува. Тука той ималъ сгоденъ случай да види, доколко единъ уменъ и дѣятеленъ владика може да бжде полезенъ и за учебното дѣло. Като директоръ на Браилското училище и извѣстенъ вече педагогъ и книжовникъ, Друмевъ билъ поканенъ отъ Варненско-прѣславския митрополитъ Симеонъ да участвува въ учителския съборъ, който билъ свиканъ, по рѣшение на епархийския съвѣтъ, на 12 априлъ. Слѣдъ откриването на събора, той билъ избранъ за неговъ секретаръ и, като такъвъ, саморочно писалъ протоколитѣ му, които се пазятъ и днесъ въ архивата на Варненската митрополия. Съборътъ изработилъ уставъ за селскитѣ и програми за селскитѣ и градски училища въ епархията, разпрѣдѣлилъ учебното врѣме прѣзъ годината и избралъ учебници за селскитѣ училища.¹

На 14 юний 1873 г., слѣдъ като попривѣршилъ работата си въ училището, Друмевъ напусналъ Браила и отишълъ въ Тулча, гдѣто по онова врѣме се намиралъ митрополитъ Григорий. Още на 16 юний послѣдниятъ го ржкоположилъ (въ с. Башъ-къой) за иеродияконъ съ име Климентъ, а слѣдъ това на 24 сжщия мѣсець — за иеромонахъ (въ манастире Чиликъ) и на 18 юлий — за архимандритъ. Прѣзъ втората половина на октомврий сжщата година (може би на 20-и) младиятъ архимандритъ Климентъ билъ назначенъ за прото-сингелъ на Доростоло-червенската митрополия въ Русе.² Като такъвъ, той ималъ възможностъ, подъ ржководството на опитния митрополитъ Григорий, да вникне добрѣ въ управлението на епархиялнитѣ работи и въ нуждитѣ на църквата. Отпослѣ дѣдо Григорий обичалъ да спомня потресното впе-

¹ Спис. „Училище“, год. III (1873), притурки 4 и 5. Протоколитѣ на събора сж напечатани най-напрѣдъ въ „Ржководитель на основното учение“, притурка къмъ „Читалище“ за 1874 г., брой 18.

² Вж. спис. „Общъ подеъмъ“, г. I, кн. 18, стр. 856-7: „Една автобиографична бѣлѣжка на В. Друмева“, отъ С. Чилингировъ.

чатлъние, което първитъ опѣла надъ мъртъвци, извършвани отъ него и отъ Климента, произвеждали върху милостивия младъ архимандритъ. Еднажъ, когато Климентъ се връщаль натъженъ отъ гробищата, Григорий усмихнатъ му забѣлъ-запъ, да не взима толкова присърдце прѣвратноститъ на този суетенъ свѣтъ, чийто редъ тѣ могатъ да измѣнятъ толкова, колкото и турскитъ ходжи, които турятъ памукъ въ ушитъ на умрѣлитъ мухамедани.

На 21 априлъ 1874 год. архимандритъ Климентъ билъ ржкоположенъ за епископъ съ титла „Браницки“, макаръ че споменуваната въ I грамота на Василя Българоубица епархия Браница (*Branița*), т. е. Браничевска, не е имала нищо общо съ Добруджа, загдѣто се прѣдназначаваль Климентъ, а е лежела въ днешна Сърбия, на изтокъ отъ Българската епархия. Ржкополагането било извършено отъ митрополититъ Григорий, Симеонъ и Дионисий (Ловченски), въ присѣтствието на консулското тѣло въ Русе и при стечение на много народъ. Младиятъ епископъ се прѣдназначаваль за помощникъ (викарий) на митрополита въ управлението на епархията и отначало седѣлъ въ Русе, но наскоро се прѣмѣстилъ въ Тулча като управител на добруджанския дѣлъ отъ Доростоло-червенската епархия. Градътъ Тулча и прѣди учрѣдяването на българската Екзархия, и слѣдъ това спадалъ къмъ Силистренската (Доростолската) епархия. На тулченци се искало, тѣхниятъ градъ да бжде седалище на самостоятна епархия; но това не можело да се постигне, понеже въ султанския ферманъ такава епархия не се прѣдвигдала. А понеже народниятъ съборъ въ Цариградъ прѣзъ 1871 г. съединилъ тази епархия съ Червенската (Русенската) съ седалище въ гр. Русе, добруджанскиятъ край оставаль много далечъ отъ седалищния градъ. По тази причина, както и за да задоволи донѣгдѣ тулченци, народниятъ съборъ, въ заседанието си отъ 14 май 1871 г., рѣшилъ, митрополитътъ на съединената Доростоло-червенска епархия да има редовно свой хорепископъ¹ съ седалище въ Тулча. Въ сжщностъ, Климентъ станаль не „хорепископъ“ въ староврѣмското значение на тази дума (епископъ на паланка), а истински епископъ на важния градъ Тулча.

¹ Протоколи на Българския-тъ Народенъ Съборъ въ Цариградъ прѣзъ 1871 г. София, 1911, стр. 140.

Едва минали 10-на деня слѣдъ ржкополагането му за епископъ, и Климентъ билъ натоваренъ отъ търновския митрополитъ, многозаслужилия на народа и църквата иерархъ Иларионъ (Макариополски), да отиде въ Търново и тамъ наедно съ архидякона Василия да отвори и уреди новооснованото тогава духовно училище въ Лѣсковския манастиръ св. Петъръ и Павелъ. По онова врѣме дѣдо Иларионъ се намиралъ, като синодаленъ членъ, въ Цариградъ, та нѣмалъ възможность да отвори училището самъ; освѣнъ това, той намиралъ, че потрѣбниятъ за наредбата на това училище правилникъ („уставъ“) ще може да бжде изработенъ най-добръ отъ младия, но ученъ и опитенъ въ училищнитѣ работи епископъ. Въ писмото си до прѣдседателя на Търновския Епархияленъ съвѣтъ отъ 30 априль 1874 г., той пише:

... ный като се намѣрваме далечъ отъ възлюбленнитѣ наши духовни чада поради въпиющата нужда на нашата свята църква ... о:рѣдоточихмы вниманіето си въ учрежденіето на познатото Вамъ Богословско училище, и за правилното негово нареждане, послѣдствие на което изпращамы днесъ нарочито тамъ Негово Боголюбіе Браницкы Господина Климента, познатыйтъ този мжжъ за високото си духовно образование, придруженъ и отъ Архидіаконътъ на нашата свята Митрополія Г-на Василия, за да изучатъ отъ близо всичко, което се отнася до това заведение и да направятъ потрѣбното за правилното му учреждение. Прочее като молитствуваме всички вамъ отеческы, и Вы благославямы Архіерейскы, подканваме Вы да имъ спомогнете, щото да получи удовлетворителенъ конецъ тѣхното посланіе, да се състави потрѣбныйтъ уставъ и подписанъ отъ членоветѣ на Епархіалныйтъ нашъ съвѣтъ съ особито доношеніе да се подложи на наше разглеждане и и одобреніе“.¹ Митрополитъ Иларионъ ималъ на умъ, да възложи по-нататкъ на еп. Климента да прѣгледа и другитѣ училища изъ епархията, за да проучи по-отблизо нуждитѣ имъ — което, разбира се, не могло да стане, защото училищата на Доростоло-червенската епархия

¹ Ст. Санимировъ. Изъ историята на Търновското Епарх. Богословско училище. Архивъ на Минист. на Нар. просвѣщение, год. I, кн. I (Мартъ), неофиц. отд., стр. 102.

имали още по-голяма нужда от негова надзоръ и упътване. Епископъ Климентъ, подпомогнатъ отъ архид. Василия, изпълнилъ сполучливо възложената нему отъ дѣда Илариона задача, като съставилъ „Уставъ на Богословското училище при Лѣсковския манастиръ „Святи апостоли Петъръ и Павелъ“ и като открилъ тържествено училището на 12 май 1874¹ г. По случай откриването, той държалъ поучителна рѣчь, дълго помнена отъ ученицитѣ, на които произвела дълбоко впечатлѣние.² Въ „Уставътъ“ се посочвали източниците за издръжката на училището, за чието управление се прѣдвиждало особно настоятелство отъ членове на епархиялния съвѣтъ, узаконявалъ се реда въ пансиона и въ класовѣтъ, уреждали се отношенията между управлението на училището и учителитѣ и т. н.³ Слѣдъ като свършилъ възложената му задача въ Петро-павловското дух. училище, еп. Климентъ побързалъ да се върне въ Доростоло-червенската епархия и се прѣдалъ по-специално на църковно-просвѣтната уредба на Тулченския окръгъ.

Градъ Тулча билъ единъ отъ най-събуденитѣ и родолюбиви български градове по врѣме на църковната борба. Неговата община слѣдѣла зорко вървежа на тази борба и ту подкрѣпяла народнитѣ водители, ту издавала тревожни викове на прѣдупрѣждение, когато ѝ се виждало, че тѣ се показватъ склонни на отстъпки. Така постъпила тя, напримѣръ, въ 1871 г., когато ѝ се сторило, че се тъкмятъ отстъпки на патриаршията. Силното желание на тулченци да не губятъ значението си, придобито по врѣме на църковната борба, станало причина, въ тѣхния градъ да се устрои съ съгласието на митрополита Григория и на Екзархията особенъ епархияленъ съвѣтъ, макаръ че, както се каза, тѣхниятъ край да не е съставлялъ особна епархия, поради което и епископътъ имъ продължавалъ да се нарича не Тулченски, а съ присвоеното му прозвище „Бранички“. Така Климентъ се

¹ За датата вж. статията „Недѣо Жековъ при уредбата на учебното дѣло въ Лѣсковецъ и богословското училище въ Петро-павловския манастиръ“, въ „Учил. прегледъ“, год. XXV (1925), кн. 5—6, стр. 793-4.

² Вж. споменитѣ на Ив. П. Церовъ въ „Учил. прегледъ“, год. VIII (1903), кн. XII (декемвр.), стр. 861.

³ Пакъ тамъ, стр. 866—876. Сжщо: горѣпосочената кн. отъ Архивъ на Мин. на Нар. Просв., стр. 103—112.

явилъ епископъ на особна, негласно учрѣдена, епархия съ отдѣленъ епархияленъ съвѣтъ, който изпращалъ отъ свое име официални писма и до митрополита Григория, и до Екзархията. Родолубивиятъ градъ намѣрилъ свой достоенъ епископъ и продължавалъ да се интересува отъ църковно-народнитѣ работи.

Още слѣдъ първитѣ си обиколки низъ епархията, Клименъ придобилъ обичѣта на населението. Благиятъ му характеръ, външната му прѣдставителностъ, сладкодумнитѣ и умнитѣ мурѣчи — всичко въ новия владика привличало българитѣ, които били навикнали да виждатъ въ грѣцкитѣ духовници експлотатори и грубияни. Името му гръмнало. Селянитѣ, особено въ Бабадашко, го сръщали съ небивало тържество. Първенцитѣ на епархията, щомъ се запознали по-отблизо съ новия си архипастиръ, побързали да сърадватъ митрополита Григория съ сполучливия му изборъ; а дѣдо Григорий, който показвалъ особна разположеностъ къмъ своя избранникъ, билъ доволенъ и гордъ. Който не знае, би могълъ да помисли, че благоприятното впечатлѣние, произведено върху паството отъ младия епископъ, се е дължело на това, че въ епархията за пръвъ пѣтъ дошълъ да споходи селата българинъ владика. Наистина, митрополитъ Григорий, който заемалъ чина си отъ прѣди двѣ години, нѣмалъ възможностъ да обиколи Добруджанския край, та българитѣ трѣбвало да правятъ сравнение не съ него, а съ силистренския грѣцки митрополитъ, който обикновено живѣлъ въ Тулча; но само това, че, вмѣсто грѣцки владика, идѣлъ българинъ не стигало. На по-интелегентнитѣ българи и тогава било мжчно да се угоди; владичитѣ пъкъ не можели да имъ угодятъ повече и отъ сега, защото тѣмъ се възлагали голѣми и мжчно сбждвани надежди. А че е било така — показватъ ни многобройнитѣ случаи отъ недоволство, съ което били посрѣщнати въ епархиитѣ си новитѣ владици българи: на българското паство не могли да угодятъ и Аверкий Врачански, и Дамаскинъ Велешки, и Кирилъ Скопски, и Милетий Софийски, и Партений Пиротски¹. Епископъ Климентъ, обаче, задоволилъ епархията си, защото ималъ блѣскави лични качества и дългогодишна книжовна, педагогическа и обществена дѣйностъ, па билъ ми-

¹ Вж. С. Н. Миларовъ. История на българския народъ. Пловдивъ, 1885, стр. 263-4.

наль и добра практическа школа при дѣда Григория. На 27 октомврий 1874 г., по нареждане на Екзархията, митроп, Григорий свикалъ въ Русе учителски съборъ, въ който участвували градскитѣ учители отъ Русе, Силистра, Разградъ и Тутраканъ. Съборътъ билъ откритъ отъ митрополита, а се прѣдседателствувалъ отъ епископа Климента. Въ продължение на 3 дни били разгледани въпроситѣ за отваряне на нови училища, гдѣто липсватъ такива, за уредбата и учебницитѣ на сѣществующитѣ и за начина, по който най-добрѣ могатъ да се подготвятъ учители¹.

Разбира се, че Климентъ не би могълъ да дѣйствува успѣшно, ако би се намѣрилъ при недобросъвѣстни и егоистични първенци; за щастие, той имало да работи наедно съ родолюбивитѣ и събудени тулченски първенци и въ заможенъ край. Така можемъ да обяснимъ, защо вече слѣдъ двѣгодишна дѣйность се почувствувало благотворното му влияние върху училищното дѣло. Въ 1876 г. епархиялниятъ съвѣтъ въ Тулча писалъ на митрополита Григория, че Климентъ „усърдно са е занимавалъ съ урежданіето на училищата и вече е докаралъ тая работа до единъ добъръ край“.²

Но, като уреждалъ църковно-училищното дѣло въ Добруджа, епископъ Климентъ не прѣставалъ да слѣди вървежа на общенародното екзархийско дѣло, както и да праща трудове въ Период. списание на Българското книжовно Дружество. Когато на 2 май 1875 г. нѣкои отъ Цариградскитѣ първенци („партията на единайсеттѣ“) свикали въ метоха събрание отъ 53 души, които, подъ видъ на прошение, изказали протестъ до Екзарха Антима за недобрия, споредъ тѣхъ, вървежъ на народнитѣ работи, — тулченскиятъ епархияленъ съвѣтъ, на чело съ епископа Климента, изпратилъ енергиченъ протестъ прѣотивъ това подриване авторитета на Екзархията. Въ протеста личи опитното перо на даровития писателъ и родолюбието и синовната почитъ къмъ църквата на младия епископъ, който се плашелъ отъ опасния, но свойственъ намъ духъ на непокорность и разединение. Между друго, въ него се казва:

¹ Спис. „Училище“, бр. 13 отъ 18 ноемврий 1874 г.

² С. Чилингировъ. Добруджа и нашето възраждане. София, 1917, стр. 75.

„Ный сме били и ще бждемъ вѣрни на Екзархіята. Ный и тозъ пжтъ бърземе да ѝ подложимъ смиренно своята синовна любовь и послушность и да ѝ обявимъ, че освѣнъ събраніа-та въ нея и съ нейно позволеніе сѣко друго събраніе за насъ е едно голѣмо беззаконіе, каквото и да бжджтъ причины-тъ, които сж го извикали. Редъ и законъ искаме ный, а не заявленія отъ произволъ, каприци и частны цѣли. Екзархія-та и работы-тъ ѝ не сж достояніе на една шепа цариградски българе, за да са позволява на тѣзи хора да си играятъ съ тѣхъ и да ги искатъ по вкуса и угодата си“.¹

Връзкитѣ на Климента съ Книжовното дружество слѣдъ заминуването му отъ Браила се проявили не толкова въ статии, колкото въ рецензии. Между 1874 и 1876 г. въ Период. списание сж напечатани двѣ негови статии — „Прѣдговоръ на „Мати Болгария“ (кн. IX и X, 1874 г.) и „Намисванието на свѣтската власть въ черковнитѣ работи (по поводъ на нашия черковенъ въпросъ“ (кн. XI и XII, 1876 г.); но изглежда, че тия статии сж били написани, още прѣди той да напусне Браила. Колкото за рецензиитѣ му, напечатани въ кн. IX—X (1874 г.), тѣ несъмнѣно сж били писани, когато той вече билъ приелъ духовенъ санъ, защото нѣкои отъ рецензиранитѣ книги („История на православната черква“, отъ Д. Т. Душановъ, „Ржководство за Словесность“, отъ Д. П. Войниковъ, и „Читанка за приготвяніе къмъ граматиката“, отъ Т. Икономовъ) сж излѣзли отъ печатъ прѣзъ 1874 г., слѣдов., слѣдъ като Климентъ напусналъ Браила. Най-важенъ отъ разглежданитѣ трудове е статията „Намисванието на свѣтската власть въ черковнитѣ работи“. Тази статия, както се спомена вече, съставя допълненъ прѣводъ на встѣплението къмъ дисертацията му „Греко-римскіе законы о прѣступленіяхъ противъ вѣры и церкви“ (1869 г.). Нейното обнародване се е налагало поради това, че българскитѣ църковенъ въпросъ е билъ рѣшенъ отъ свѣтската власть, именно отъ султана. Въ нея се доказва, че турското правителство е имало право да рѣши българския църковенъ въпросъ; но доказателствата сж много общи: основани сж върху принципа за свободата на съвѣстѣта. Авторътъ изкусно е посочилъ, че, ако свѣтската власть въ старо врѣме да не е взимала мѣрки срѣщу еретицитѣ, послѣднитѣ, въ своя фанатизмъ, биха се стремили да се наложатъ на мнозинството и чрѣзъ това още повече биха смутили реда и спокойствието на държавата;

¹ Пакъ тамъ, стр. 34.

но правото на иновърната турска власт да рѣшава българския църковен въпрос останало не добръ доказано: вмѣсто да се посочи, че самата тази власт по-рано е унищожила самостоятелността на българската църквата, затова сжщата е имала право да я възстанови, привождат се примѣръ, какъ римската езическа власт се намѣсила да защити църквата срѣщу Павла Самосатски, по молбата на III антиохийски съборъ. Изобщо въпросътъ за отношенията между свѣтската власт и църквата въ ново врѣме останалъ неразагледанъ въ статията на Климента.

И като младъ епископъ, Климентъ не прѣнебрѣгналъ съвсѣмъ поезията. Между 1874—1876 г. ще да е писана запазената въ незавършенъ видъ повѣсть „Богданъ и Златка“,¹ на която началото е било прѣработено по-послѣ, вѣроятно, въ Търново.² Съдържанието на тази повѣсть е слѣдното:

„Единъ младъ българинъ, Слави, родомъ отъ Пловдивско, който билъ се състарилъ отъ трудъ и неволя, продавалъ халва въ влашкия крайдунавски градъ Б. Той билъ благодушенъ и търпѣливъ, та прѣнасялъ безропотно закачкитъ на другитъ продавачи. Въ единъ студенъ зименъ день, когато Слави продавалъ прѣдъ църква халвата си, дошълъ да се вѣнчава Манолаки, който се женѣлъ за дъщерята на единъ богатъ боеринъ. Щомъ видѣлъ послѣдния, спомени развълну-

¹ Роднинитъ на автора казватъ, че отпослѣ тази повѣсть била свършена, но се изгубила по врѣме на нападението върху митрополията на 15 февруарий 1893 год.

² Че първата часть, въ която се разказва за убийството на Манолаки и за осжждането на Слави, е писана слѣдъ освобождението, вижда се отъ тия фрази: „Длъжността на прокурорина въ Влашко въ тѣхъ врѣмена бѣше не до тамъ такава, каквато е сега навсѣкждѣ, та и у насъ“ (Съчинения, I, стр. 620); „Въ него врѣме модата и салтанатътъ доста бѣха усилены въ Влашко, и за то богатитъ хора считаха — както това се прави сега и у насъ — за особенъ салтанатъ да се вѣнчаватъ не утрѣна слѣдъ Божествена служба, а прѣвечеръ“ (ст. 609). Извѣстно е, че обичаятъ да се вѣнчаватъ прѣвечеръ се въведе у насъ слѣдъ освобождението. — Колкото за 2-та часть, тя ще да е писана въ турско врѣме, защото съдържа слѣднитъ фрази: „Поражда се съперничество между момцитъ, което съперничество се свършва съ вражда и даже съ бой, а понѣкагажъ въ седянкитъ зематъ участие и турскитъ момци и отъ това ставатъ кражби на моми, потурчвания и пр.“ (Съчинения, I 638); „По градищата нѣма сѣдянки, но нима градскитъ моми — въ Русчукъ на примѣръ — могатъ се похвали всички съ запазването на дѣвственността си!“ А тия фрази сж взети отъ мѣсто, гдѣто авторътъ говори отъ свое лице.

вали духа му, и той, безъ да знае какъ, рѣшилъ да го убие. При излизането на младоженцитѣ отъ църква, Слави проболъ Манолака съ халваджийския си ножъ и безъ съпротивение се прѣдалъ на стражаритѣ. Причината на убийството останала тайна и за полицията, и за сѣда, прѣдъ който билъ изправенъ да отговаря убиецътъ: при всичкитѣ мъки, Слави не я разкрилъ и билъ осъденъ на доживотна каторжна работа въ окната (солния рудникъ). Тамъ, по молбата на другитѣ осъдени, той разказалъ своя пѣленъ съ патила животъ. Въ тоя разказъ хероятъ носи име Богданъ. Той билъ синъ на юначенъ българинъ, когото турцитѣ намразили, загдѣто се показалъ по-рѣшителенъ и юначенъ отъ тѣхъ. Прѣзъ една война, Богдановътъ баща изчезналъ, и майка му останала сетня сиромашкина, та, като поостарасло момчето, цѣнило се селско говедарче. Когато станалъ момъкъ за женене, Богданъ отишълъ еднажъ на седѣнка, но не можалъ да изтрае закачкитѣ и присмѣхитѣ на младитѣ, та я напусналъ отчаянъ. Ала хубавата и умна мома Златка влѣзла въ положението му, отишла подирѣ му, утѣшила го и му дала китката си. Той се залюбилъ въ нея (Тука повѣстѣта се прѣкъсва).

ПРѢЗ ОСВОБОДИТЕЛНАТА ВОЙНА И РУСКАТА ОКУПАЦИЯ.

Освободителната руско-турска война въ 1877–8 год. повикала епископа Климента къмъ нова родолюбива и самоотвържена дѣйностъ. Още въ началото на 1877 г., митроп. Григорий трѣбвало да отиде въ Цариградъ, за да участвува, като синодаленъ членъ, въ работитѣ на Екзархията. Тия работи поглъщали цѣлото внимание и на синода, и на другитѣ народни водители въ столицата на разклатената отъ бъркотии турска империя. Слѣдъ сръдногорското въстание и българскитѣ кланета, станало нужда, положението въ Турция да се обсъди отъ особна конференция, съставена отъ прѣдставителитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ. Когато заседавала конференцията (декемврий 1876), пратеницитѣ на българския народъ — Д. Цанковъ и М. Балабановъ обикаляли столицитѣ на великитѣ сили да молятъ, да се облегчи положението на българския народъ. Турското правителство, отъ което не могло да се скрие, че тия пратеници дѣйствуватъ съсъ съгласието на Екзархията, се наежило силно срѣщу Екзарха Антима I и търсѣло сгоденъ моментъ да го свали, като го обвинявало, че билъ причина за бунтоветѣ. Въ това тежко врѣме, синодалнитѣ старци не можели да не бждатъ въ Цариградъ. Еп. Климентъ трѣбвало да замѣстя митр. Григория въ управлението на цѣлата Доростоло-червенска епархия, и той се при-

бралъ въ Русе. Тука го и заварила войната. Слѣдъ като руситѣ прѣминали Дунава при Мачинъ (10 юний) и Свищовъ (14-15 юний), руското настѣпление се насочило къмъ Търново и Шипка; а четирежгълникътъ съ крѣпоститѣ Русе, Шуменъ, Варна и Силистра билъ заслоненъ отъ особна армия, подъ началството на руския прѣстолонаслѣдникъ („отрядъ Цесаревича“), която армия пазѣла, турската войска отъ този четирежгълникъ да не отива да напада настѣпащитѣ руси. Но, докато това да стане, Русе, като крайграниченъ градъ, рано попадналъ подъ огъня на руситѣ. Още отъ втората половина на май той билъ обстрѣлванъ сегизъ-тогизъ откъмъ Гюргево, а отъ 26 май до прѣминаването на руситѣ прѣзъ Дунава при Свищовъ срѣщу него се стрѣляло почти всѣки день. Много здания били разрушени, и много видни граждани избѣгали по други градове. Еписк. Климентъ съвѣтвалъ българското население да не бѣга, защото знаелъ, че, щомъ то напусне кѣщицѣ си, турцитѣ ще ги разграбятъ и съсипятъ. Ахмедъ паша го повикалъ и му заповѣдалъ да каже на българитѣ да изпразнятъ града; но той, макаръ да обявилъ пашовата заповѣдъ, внушилъ на населението, чрѣзъ свещеницитѣ, да не се изселва. Когато Ахмедъ паша насилствено изпждилъ населението, и турцитѣ почнали да грабятъ, Климентъ се обърналъ къмъ италианския консулъ Губернатисъ и чрѣзъ него прѣдизвикалъ намѣсата на Хасанъ-наша, командантъ на арабската войска, та населението получило позволение да се върне. Грабежътъ билъ прѣкъснатъ.¹ Но съ това теглилата на послѣдното не се свършвали, а само захващали. Русе, както и другитѣ заслонени отъ рускитѣ войски градове, останало въ ржцѣтъ на турцитѣ дори до свършването на войната. Наеженитѣ турци, особно ония, които напускали жилищата си и бѣгали къмъ по-малко застрашени мѣста, вършели голѣми жестокости и неправди надъ беззащитнитѣ българи. Стигало и най-малко подозрѣние, за да бжде прикаченъ кой да е българинъ отъ самитѣ власти на вжжето. Климентъ, въ тия тежки дни, показалъ такава неустрашимостъ, каквато показалъ на врѣмето въ окопитѣ срѣщу Бѣлградската крѣпостъ. И въ днитѣ на бомбардировката, и по-сетнѣ прѣзъ цѣлото

¹ Г. Димитровъ. Страданията на българитѣ и освобождението на България прѣзъ 1877—78 год. София, 1899, стр. 314—5 стр.

траене на войната, той ходѣлъ между населението, придруженъ отъ русенския моавининъ Иванчо хаджи Петровъ, ободрявалъ, помагалъ и се застъпвалъ за подозрѣни и осждени. Еднажъ сполучилъ да спаси трима млади българи, които чакали вече да бждатъ окачени на бѣсилкитѣ. Въ своята човѣколюбива дѣйность, той ималъ подкрѣпата на нѣкси отъ чуждестраннитѣ консули, които цѣнили високитѣ му качества, особено на италианския Губернатисъ.

Тука е мѣсто да споменемъ за едно окръжно отъ митрополита Григория къмъ неговото паство, въ което вѣе туркофилски духъ, злѣ хармониращъ съ теглата на това паство. Въ окръжното, писано въ навечерието на руското прѣминуване прѣзъ Дунава, се казвало, че турската държава се застрашава отъ неприятель, който подъ маската на великодушие се стремѣлъ да унищожи благитѣ начинания на султана и да съсипе империята му и нейнитѣ подданици, но че Богъ нѣмало да допусне да се потѣпче справедливостъта. На българитѣ се налагала свещена обязаность, да се сплотятъ около прѣстола на своя господарь, който по справедливостъ и благоволение всѣкога билъ изпълнявалъ законитѣ имъ искания, и да се молятъ въ църквитѣ и домоветѣ си за неговото здравие и за храброто му войнство. Въ нашия печатъ се изказа мнѣние,¹ че това странно за насъ окръжно, макаръ да е носѣло подписа на митрополита Григория, било е писано отъ Климента. Въ сжщность, окръжното е било писано не въ Русе, а въ Цариградъ, както се вижда отъ обстоятелството, че вече на 11 юний то се появило на френски въ тамошния вѣстникъ *La Turquie*, а Русе, както се каза, вече отъ 8 май се обстрѣлвало отъ рускитѣ бомби, та еп. Климентъ не е ималъ врѣме да мисли за окръжно и за в. *La Turquie*. Да прави политика съ турцитѣ и да гледа да ги не дразни, докато мине опасностьта, е било по-свойствено на дѣда Григория, отколкото на Климента. Политика на смегчаване турската ярость се принудилъ да поведе и самъ Екзархъ Йосифъ, който издалъ окръжно, паканилъ българския народъ да остане вѣренъ на султана и да посрѣщне враждебно руситѣ.² Впрочемъ ония, които слѣдъ

¹ Лѣтописъ на Бѣлг, книж друж. за 1900—1901 г., София, 1902, стр. 92.

² Вж. Армалуевъ. „Екзарх. Йосифъ и Ст. Стамболовъ“, въ спис. „Проломъ“, год. II (1923), кн. I, стр. 4.

освобождението сж нападали митр. Григория за това окръжно, не сж взимали въ внимание тежкото положение на българското население, изложено на ударитѣ на башибозуцитѣ, и нуждата да се запази то.

На 27 януарий 1878 г. турската войска и турското население напуснали Русе и заминали за Шуменъ, а на 8 февруарий руситѣ на чело съ генер. Тотлебана заели града. Тогава на еп. Климента се отворило ново поле за работа. Съ красноръчието и другитѣ си качества и съ знанието на руския езикъ, той скоро придобилъ обичѣта на рускитѣ военни началници и си създалъ влияние между тѣхъ. Въ кжсо врѣме наредилъ, доколкото било възможно, разстроениитѣ дѣла на епархията и пакъ се заловилъ за обществени въпроси.

Още въ първата половина на мартъ изпъкналъ въпросъ за общенародна благодарностъ къмъ Царя Освободителя Александра II и къмъ главнокомандувация рускитѣ войски великъ князь Николай Николаевичъ, а въ тѣхно лице и къмъ братския руски народъ за великото имъ благодарѣние къмъ българитѣ — освобождението отъ петвѣковното робство, което се свършвало съ сан-стефанския договоръ отъ 19 февруарий (ст. ст.) 1878 г. Тая обща благодарностъ трѣбвало да допълни благодарността на отдѣлни градове и корпорации, изказвана прѣдъ военачалници и войници при освобождението имъ и при праздненства. Отъ разни мѣста и лица почти едноврѣменно се появила мисълъ, да се поднесе на Царя благодарителенъ адресъ и нѣкакъвъ външенъ изразъ на безпрѣдѣлната благодарностъ на народа. На 15 мартъ извѣстниятъ нашъ общественъ дѣецъ Марко Д. Балабановъ, който по онова време билъ вице-губернаторъ въ Свищовъ, писалъ на еп. Климента, да иска мнѣнието му по подигнатия въпросъ. Той му отговорилъ (17. III), че би било за прѣдпочитане, адресътъ да се поднесе по-късно, за да могатъ да взематъ участие въ обсъждането и съставянето му прѣдставители и отъ ония краища, които още не били очистени отъ турскитѣ войски (Шуменско, Ново-пазарско, Провадийско и пр.), а особено да вземе участие Екзархията, която въ дадения моментъ била изолирана наедно съ синодалнитѣ архиереи въ Цариградъ; обаче, прѣдъ видъ на това, че въпросътъ е вече повдигнатъ, и той намиралъ отлагането

му за невъзможно¹ Къмъ края на мартъ, прѣдставителитѣ : поднасяне на адреса били вече избрани. Отъ Доростолъ червенската епархия билъ избранъ еп. Климентъ и едно мирскѣ лице. Избраницитѣ се събрали най-напрѣдъ въ Одринъ, гдѣтѣ разгледали приготвения отъ М. Дринова адресъ. Както билъ чувалъ по-сетнѣ високопрѣосвещенный варненско-прѣславскѣ Симеонъ, нѣкои отъ прѣдставителитѣ намѣрили недостатъци въ редакцията на адреса; но, когато еп. Климентъ го прочелъ съ потрѣбната изразителностъ, всички го одобрили — толкозъ повече, че нѣмало кога да се съставя и подписва другъ. Въ началото на априлъ, депутацията стигнала въ Санъ-Стефанъ и на 10 сѣщия мѣс. се прѣдставила прѣдъ Великия Князь Николай Николаевичъ, комуто поднесла особенъ благодарителенъ адресъ. Въ нея (депутацията), между други, влиза Софийскиятъ митрополитъ Мелетий, А. Маноловъ (отъ Г. брово), Ст. Стамболовъ и др. Князътъ похвалилъ българскѣ народъ и му прѣпоръчалъ да докаже чрѣзъ мъдро поведение, че заслужва принесенитѣ за него жертви.² Къмъ Климента той показалъ особено внимание: питалъ за него когато му билъ прѣдставенъ, водилъ дълъгъ разговоръ. Депутацията избрала измежду си 12 души, именно 4-ма духовни — еп. Климента и 3-ма архимандрити, и 8 миряни, които на чело съ еп. Климента, трѣбвало да заминатъ за Петербургъ за да поднесатъ приготвения адресъ на Царя. Наедно съ адреса, тъкмѣло се да се поднесе на сѣщия и една хубава икона Св. Кирилъ и Методий, а освѣнъ това, да се ходатайствува, да се одобри проектътъ за учрѣждаването на особа крѣсть въ паметъ на освобождението.³ Иконата била изрѣжана, приготвенъ билъ и проектъ за крѣста, но разрешение за заминаване на депутацията не дошло, защото Императорътъ вече знаелъ, какво готви западната дипломация България на проектирания берлинскѣ конгресъ, та не иска да получи благодарностъ за едно дѣло, което скоро щѣ да се разстрои. Докато се чакало разрѣшението, Климен

¹ Пер. Спис. (Соф.), кн. 63 (1937 г.) св. 9—10, сто. 756.

² Вѣстн. „Марица“, 1878 г., брой 17 отъ 22 септември и бр. отъ 6 октомвр.

³ Н. Барсовъ. Матеріали для исторіи освобожденія Болгаріи. Приложение къмъ книгата „Тридцатилѣтіе дѣятельности Одесскаго Епархискаго настоятельства“, стр. 70—71.

поради спечеленото доверие у високитѣ руски кржгове и поради отличното владѣние на руски ез., служелъ като съединителна връзка между тия кржгове и българскитѣ прѣдставители. Така, чрезъ него синодалнитѣ митрополити издѣйствуваха отъ руското главно командване позволение и съдѣствие да се върнатъ въ епархиитѣ си.

УРЕДНИКЪ НА ТЪРНОВСКАТА ЕПАРХИЯ. ПОЛИТИЧЕСКА И НОВА ПЕДАГОГИЧЕСКА ДѢЙНОСТЪ.

Понеже знаелъ, че по Санъ-стефанския договоръ Добружда се отстъпвала на Румѣния въ замѣна на Бесарабия и понеже не билъ ходилъ тамъ отъ година и половина, еп. Климентъ заминалъ отъ Санъ-Стефано за Тулча, за да уреди нѣкои неотложни работи и да утѣши приятелитѣ си за чакащето ги нещастие — да бждатъ откъснати отъ общата майка, България. Въ тоя градъ той се бавилъ около 3 мѣсеца и се прибралъ въ Русе при дѣда Григория. Но въ началото на учебната 1878—79 год. М. Дриновъ, който управлявалъ Отдѣла на Народното Просвѣщение, рѣшилъ да отвори Петропавловското духовно училище при Лѣсковецъ, и рускиятъ комисаръ Князь Черкасски се отнесълъ съ писмо (22.IX 1878) до Екзархията, да разрѣши на еп. Климента да стане ректоръ на това училище. Съгласието на Екзархията било получено много скоро, и вече на 28 септемврий еп. Климентъ билъ назначенъ за ректоръ съ мѣсечна заплата 500 л. и съ едноврѣменна помощ за обзавеждане отъ 500 златни рубли. Не е мжно да се разбере, че съ назначаването на всеобщо извѣстния и почитанъ епископъ за ректоръ на духовното училище въ Петропавловския манастиръ въ едно врѣме, когато църквата е имала най-голяма нужда отъ неговитѣ способности и енергия, се е гонила и по-друга цѣль, именно — да се изпрати той въ Търновската епархия, за да му се възложи нейното управление. Както е извѣстно, многозаслужилиятъ митрополитъ Иларионъ починалъ още на 4 юний 1875 г. въ Цариградъ. За врѣмененъ управител на епархията билъ назначенъ отъ Синода русенскиятъ митроп. Григорий; но той, като синодаленъ членъ, билъ принуденъ, както се каза вече, да стои повече въ Цариградъ, та нѣмалъ възможностъ да се грижи усърдно дори за своята епархия, а не да управлява обширната Търновска епархия. Ала отъ 1 юний 1878 г. Екзархъ

Йосифъ напусналъ Цариградъ и се прѣчѣстилъ въ Пловдивъ. При него нѣмало синодъ, па и положението на самата Екзархия било съвсѣмъ неопредѣлено, та за замѣстване на блаженопочиналия Илариона съ канониченъ пастиръ на епархията не можело и да се мисли. Трѣбвало да се намѣри лице, на което да се възложи врѣмното ѳ управление, защото архим. Стефанъ, който водѣлъ дѣлата, макаръ да билъ опитенъ администраторъ, не се отличавалъ съ духовни дарования. И наистина, слѣдъ като еп. Климентъ отишѣлъ въ Търново като ректоръ на духовното училище, нему било възложено още на 26 октомврий да управлява и епархията.

Благодарение на репутацията, която ималъ и прѣдъ Отдѣла на Нар. Просвѣщение, и прѣдъ Княза Черкаски като опитенъ педагогъ и извѣстенъ писателъ, еп. Климентъ получилъ неограничени права, да нареди училището, както намѣри за добръ — да направи потрѣбнитѣ промѣни въ програмата и правилника, да прѣподава, който прѣдметъ иска, и, ако има нужда, да нареди особенъ стопански („хозяйственъ“) комитетъ. Слѣдъ като се разпоредилъ да се направятъ най-необходимитѣ поправки въ зданията на Петро-павловския манастиръ и намѣрилъ само единъ учителъ (Илия Христовичъ), който можелъ съ репутацията си да помогне за привличането на ученици, макаръ да ималъ слабостъ да попийва, — новиятъ ректоръ се рѣшилъ да отвори училището въ началото на декемврий само съ този учителъ. Понеже записалитѣ се ученици били съвсѣмъ неподготвени, отворенъ билъ пригответеленъ класъ. Самиятъ Климентъ билъ принуденъ да поеме прѣподаването на 3 прѣдмета — катихизисъ, св. история и аритметика,¹ затова трѣбвало да живѣе въ училището; а това правѣло управлението на епархията отъ него почти невъзможно. По тази причина, на 3 декемврий 1878 г., той помолилъ Екзархията да бжде освободенъ отъ това управление, но молбата му не била удовлетворена. Въ началото на 1879 г. (5.1) билъ назначенъ още единъ учителъ, а прѣзъ мартъ — още двама, и училището се понаредило.

Но вече прѣзъ февруарий сжщата год. еп. Климентъ трѣбвало да се прибере въ Търново, за да вземе участие

¹ Вж. Ст. Станимировъ. Нашитѣ духовни училища. Архивъ на Минист. на Нар. Просвѣщ., год. I (1909), кн. 2 (юний), стр. 6—7.

въ Учрѣдителното събрание, на което било възложено да изработи конституция за новоосвободена България. Въ това събрание той участвувалъ и по право, понеже всички архиереи трѣбвало да бждатъ прѣдставители, и по изборъ отъ Русенско¹. Още въ първото заседание (10 февруарий 1879 г.) нему се паднало да стане тълкователъ на чувствата, които вълнували прѣдставителитѣ на българския народъ при поемане тежката длъжностъ, да турятъ основитѣ на новото ни държавно устройство. Щомъ князь Дондуковъ-Корсаковъ открилъ събранието и подписалъ протокола за откриването, еп. Климентъ казалъ трогателна рѣчь, въ която далъ изразъ на чувствата на признателностъ къмъ братския руски народъ и помолилъ Княза да прѣдаде благодарността на събранието на Царя Освободителя. Надлежната телеграма до Императора била съставена тутакси и изпратена по назначението си. Когато, слѣдъ това, между прѣдставителитѣ на събранието се явило колѣбание, дали да продължаватъ работата си, или да протестираатъ противъ извършената въ Берлинъ неправда надъ българския народъ и да се разотидатъ, и се събрали въ църквата св. Никола да разгледатъ този въпросъ, — избрана била комисия, която да обмисли въпроса по-зрѣло. Еп. Климентъ, който влизалъ въ комисията, помогналъ да наддѣлѣе благоразумието, като се рѣши, да се изпрати депутация до европейскитѣ дворове, но да не се прѣкъсва строителната работа на събранието.² На 10 мартъ той билъ избранъ за членъ на 15-членната комисия, на която било възложено да прѣгледа руския проектъ за конституция. Наедно съ болшинството на тая комисия и съ всички владци въ събранието, Климентъ билъ на мнѣние, избирателното право въ младата наша държава да бжде свързано съ извѣстенъ образователенъ и имотенъ цензъ, а покрай народното събрание да се създаде и сенатъ, който да сдържа прибързани и незрѣли рѣшения на послѣдното; но това мнѣние, както е извѣстно, не било прието отъ мнозинството. По въпроса за начина, по който ще може да се запази църковното единство въ разпокъсаното ни отечество, Климентъ съдѣйствувалъ да се приеме прѣдложената отъ прозорливия

¹ Вѣстн. „Марица“, бр. 57 отъ 13 февруарий 1879.

² Сжщия вѣстн. бр. отъ 27. II. 1879 г. (дописка отъ Търново).

митрополитъ Симеонъ редакция на чл. 38 (сег. 39) отъ конституцията, споредъ която Българското княжество „се подчинява на Св. Синодъ — върховната духовна власт на българската църква, гдѣто и да се намира тая власт“. Чрѣзъ тая редакция се узаконявало както единството на българската църква, така и съборността на върховната духовна власт. Въ случая младиятъ още епископъ не е имало нужда да се туря на чело, когато въ рѣшението на въпроса за църквата сж взимали участие такива нейни опитни и калѣни защитници, каквито сж били бившиятъ Екзархъ Антимъ и митрополититѣ Симеонъ и Григорий; за него е оставало да върви подиръ тѣхъ.¹

Щомъ се закрило Учрѣдителното събрание (16 априлъ), още на другия день се открило I Велико Народно Събрание, избрано, докато заседавало първото, съ едничката задача — да избере князь на България. Още при откриването, Князь Дондуковъ-Корсаковъ съобщилъ, че, по политически съображения, Императорътъ нѣма да допусне за князь руски подданикъ. Влиятелнитѣ лица знаели, че отъ тримата сериозни кандидати — Ръойския Князь, Князь Валдемаръ Датски и Князь Александъръ Батембергъ — желанието на Императора било да се избере послѣдниятъ. Това било внушено отъ самия тогавашенъ руски прѣдставитель Давидовъ.² Оставало само, желаниятъ кандидатъ да бжде прѣдложенъ, и събранието да бжде настроено да го избере съ потрѣбното въодушевление, па да се почете и Князь Дондуковъ-Корсаковъ, който дотогава се надѣвалъ да бжде избранъ, безъ, обаче, да се хвърли съмнѣние върху сполучливостта на новата кандидатура. Тази деликатна задача взелъ върху си еп. Климентъ и я изпълнилъ блѣскаво. Щомъ Кн. Дондуковъ и другитѣ официални лица се оттеглили, той взелъ думата и произнесълъ съдържателна и прочувствена рѣчь — една отъ най-добритѣ му рѣчи, която би трѣбвало да краси страницитѣ на нашитѣ христоматии.

¹ Вж. Протопресвитеръ Стефанъ Цанковъ. Изменения на Екзархийския уставъ и участието на Митрополита Симеона въ тяхъ. Сборникъ в чест на Варненский и Преславский Митрополит Симеон, стр. 268, 270 и слѣдв.

² М. Балабановъ. Прѣди първото учрѣдително събрание въ Търново и прѣди избирането на първия български князь. Пер. Спис. (Соф.), кн. 68, св. 9—10, стр. 663.

Като напомнилъ за великитѣ жертви, дадени отъ руския народъ по мановението на негова великъ Царь, ораторътъ изповѣдалъ, че българитѣ биха искали за свой князь човѣкъ, произлѣзълъ отъ великия народъ, който даде несмѣтни жертви за свободата на България, за да заякчатъ чрѣзъ него връзкитѣ си съ този народъ: „И азъ съмъ напълно увѣренъ, господа, сърцето ми говори, че всички вие, както и цѣлиятъ ни народъ съ възхищение би посрѣщналъ такъвъ единъ изборъ.“ Ала, като станалъ по този начинъ тълкователъ на народната признателностъ къмъ Дондукова, той продължилъ: „Но има една воля висока, воля свещена, която стои много по-горѣ отъ нашитѣ чувства и желанія и прѣдъ която ние сме длъжни съ покорностъ, почитание и благоговѣние да прѣклонимъ глава. Тази воля е волята на нашия великъ Царь-Освободителъ. . . Волята на Царя-Освободителя е — да не се избира за князь на Българското Княжество подданикъ на Руската държава. Наскърбено е нашето българско сърце отъ това заявление, направено тъй тържественно. Но Волята на Царя-Освободителя е такава, а предъ тази свещенна воля трѣба да мълчатъ нашитѣ сърца, нашитѣ желанія, и ний съ покорностъ и благоговѣние трѣбва да прѣклонимъ глава предъ нея.“ Подиръ това ораторътъ изказалъ увѣреностъ, че и това е направено за доброто на България, за да се избѣгнатъ всѣкакви прѣтълкувания, всѣка завистъ у други народи, която завистъ е докарала раздѣлението на българския народъ на нѣколко части, и така да се осигури бждещиятъ напредѣкъ на България. Като пристѣпилъ къмъ главната задача на рѣчта си, ораторътъ казалъ: „Но дѣ да спремъ сега погледитѣ си, на кое лице да съсредоточимъ надеждитѣ си? Господа! Нашиятъ князь трѣба да бжде такъвъ, щото да се ползува съ съчувствието и на Европа, и на Русия. . .“ Слѣдъ това той направилъ сравнение между качества на тримата сериозни кандидати, като казалъ за всѣки единъ отъ тѣхъ по нѣщо добро, и изтъкналъ прѣдимствата на младия Кн. Александъръ Батембергъ, па не забравилъ да посочи още роднинството му съ Царския дворъ и участието му въ освободителната война, и заключилъ: „Като имамъ прѣдъ очи всичко това, като взимамъ прѣдъ очи скжпитѣ интереси на нашето отечество и бждещото неговото благополучие, като тургамъ ржка на сърце и като се исправвамъ мислено предъ Всевѣдущето око на Всеблагаго Бога, азъ предлагамъ, господа, да изберемъ единодушно, да изберемъ едногласно за свой Князь и Господаръ принца Батемберски. подъ име Александъръ I.“ Въ мигъ цѣлото събрание наедно съ бюрото станало на крака и извикало: „да живѣе първиятъ български князь Александъръ Батембергъ!“¹

Откакъ избрало княза Александра, I-то Велико Нар. събрание избрало и една депутация, на чело съ по-прѣдишния Екзархъ Антимъ I, да отиде при Царя Освободителя и да му изкаже вѣчната признателностъ на българския народъ за дарената му свобода. Въ тази депутация влизалъ и еп. Кли-

¹ Вѣстн. „Българскій левъ“, бр. 7 отъ 20 априлъ 1879 г.

ментъ, който държалъ потрѣбнитѣ рѣчи прѣдъ Императора и прѣдъ други високи лица. Депутацията ходила въ Русия прѣзъ м. августъ и, между друго, направила посѣщение на падналия тогава въ немилость графъ Игнатиевъ, комуто изказала благодарността на бѣлгарския народъ за сторенитѣ му добрини.¹

Прѣзъ учебната 1878-9 г. еп. Климентъ, като ректоръ на Петро-павловското духовно училище, приготвилъ за послѣдното редовна програма, която, слѣдъ като била изпратена до митрополититѣ и до други вѣщи лица за прѣгледъ и слѣдъ като била одобрена и отъ Министерството на Народното Просвѣщение, приложена била отъ 1 септемврий 1879 г. Прѣзъ сѣщия мѣсецъ, на еп. Климента било възложено отъ Минист. на Нар. Просвѣщение да отвори и уреди още и Търновската дѣвич. гимназия, на която билъ назначенъ врѣменно за директоръ (отъ 1 ноемврий). Тая задача той изпълнилъ сполучливо за година и половина. Затова отпослѣ учителскитѣ съвѣтъ при гимназията, на 3 априль 1902 год., ходатайствувалъ прѣдъ Минист. на Нар. Просвѣщение, заведението да бѣде наречено на негово име, и ходатайството на съвѣта било изпълнено: по докладъ отъ министра Хр. Тодоровъ, одобренъ отъ княза Фердинанда, гимназията била наречана „Митрополитъ Климентъ“.² Сѣщеврѣменно еп. Климентъ трѣбвало да се грижи и за Търновското мъжко училище, което, по волята на дарителя Михаилъ Кифаловъ, отъ чието дарение се ползувало, управлявала особна петочленна „епитропия“. На 18 май 1879 г., той билъ избранъ за „върховенъ надзирателъ на училищното настоятелство“. За да може да се ползува отъ половината на дарението (другата половина оставала за проектирана болница), което било завѣщано за гимназия, училището било наречено „Гимназия Св. Кирилъ“, и за директоръ билъ назначенъ безъ всѣкаква заплата извѣстниятъ родолюбецъ, общественикъ и книжовникъ д-ръ В. Беронъ.³ За изпълнение на своята тежка задача, при оскуднитѣ срѣдства, отпущани отъ Букурещката „Ефория“, която управлявала дарението на Кифалова, Беронъ ималъ нужда отъ съ-

¹ „Църк. вѣстникъ“, бр. 14 отъ 14 юлий 1901 г., стр. 4.

² „Училищ. прѣгледъ“, год. VII (1902), кн. V, стр. 57-8.

³ Първи годишенъ отчетъ на Търновската Държавна Мъжка гимназия Св. Кирилъ за учебн. 1896-7 год. Търново, 1898, стр. 15-17.

дѣйствието на еп. Климента, и той го давалъ съ готовностъ и усърдие. Това съдѣйствие било необходимо, особено когато се явявалъ споръ между търновската Епитропия и букурещката Ефория за количеството на отпущанитѣ суми. При единъ такъвъ споръ, еп. Климентъ билъ принуденъ да се намѣси и да ходатайствува чрѣзъ Евлогия Георгиевъ, щото останалитѣ непохарчени приходи отъ дарението да се изпратятъ на Епитропията. И за вжтрѣшната урѣдба на новата гимназия „Св. Кирил“ д-ръ Беронъ постоянно се съвѣтвалъ съ Климента.¹

Прѣзъ есенъта на 1880 год., еп. Климентъ билъ повиканъ къмъ държавническа дѣйностъ. Това станало, когато либералното мнозинство въ I Обиковено Нар. събрание бламирало консервативния кабинетъ на Т. Бурмова. Князь Александъръ, който държелъ съ консерваторитѣ, разпусналъ събранието и чрѣзъ Грекова успѣлъ да убѣди популярния епископъ да се тури на чело на новъ кабинетъ. Цѣльта на Княза била, чрѣзъ чуждия до извѣстна степенъ на партиитѣ еп. Климентъ, да постигне примирие между тѣхъ и да отстрани отъ себе-си недовѣрието на нѣкои отъ рускитѣ военни (генер. Паренсовъ и др.), които го подозирали въ неизискренность къмъ Русия. Еп. Климентъ станалъ министъръ-прѣдседател и министъръ на Нар. просвѣщение; но цѣльта, съ която билъ повиканъ, не могла да се постигне. Съ военнитѣ той се сблизилъ лесно и, като намѣстникъ на Княза, когато той отишълъ въ Петербургъ да присѣтствува на 25-годишния юбилей на Императора Александра II, дори приелъ парада на софийския гарнизонъ (чрѣзъ благославяне, вмѣсто козируване). Но помирението на партиитѣ се оказало невъзможно: консерваторитѣ искали да играятъ роля, която не отговаряла на слабото имъ влияние върху тогавашната интелигенция; а либералната партия, която обгръщала най-енергичнитѣ елементи отъ интелигенцията, била неодѣлена, надъхана съ непримиримостъ и ламтежи за борба, и въ недовѣрчивостта и неподатливостта си често не слушала дори водачитѣ си П. Каравеловъ и Д. Цанковъ. Чрѣзъ усилената агитация между интелигенцията, либералитѣ спечелили въ новитѣ избори още по-голъмо болшинство, и Климентъ, безъ да направи опитъ да се задържи на властъ и безъ да бжде бла-

¹ Християнска мисълъ, год. II, кн. V, стр. 269.

миранъ, тугакси слѣдъ отварянето на II Обикн. Нар. събрание, подалъ оставката на кабинета (24.III. 1880 г.). Той побързалъ да стори това, между друго, защото разбралъ, че Князь Александъръ мисли да суспендира конституцията, а това било противъ неговитѣ желанія.

И слѣдъ напущане на министерския постъ, еп. Климентъ, като депутатъ, продължавалъ да седи въ София. На 2 априлъ той билъ повиканъ отъ новия министъръ на външнитѣ работи и изповѣданията Др. Цанковъ да вземе участие въ една комисия (наедно съ митроп. Симеона, М. Балабановъ и др.), на която било възложено да изработи Наредба за управлението на църквата въ Княжеството. Работата на тази комисия се явявала като продължение отъ оная на други двѣ комисии, които се събирали прѣзъ 1879 г. — едната въ Търново, а другата въ София. Въ заседанията на втората отъ тѣхъ еп. Климентъ не можалъ да участвува, защото, когато тѣ ставали, той билъ заминалъ съ депутацията за Петербургъ. Новата комисия изработила проектъ подъ заглавие „Уставъ за църковното управление въ Българското княжество“. Оставало, този проектъ да се поднесе на духовното началство и слѣдъ това да се узакони. Но министъръ Цанковъ, безъ да поиска съгласието на Св. Синодъ, като посъкратилъ проекта, прокаралъ го само съ княжески указъ (2.VII. 1880 г.) подъ название „Приврѣмenni правила за духовното управление на християнитѣ“. Това прѣдизвикало силно противодѣйствиe отъ страна на Църквата, която не искала да приложи Правилата, като такива, които сж издадени не по надлежния редъ. Още прѣди да влѣзе въ сношение съ другитѣ владици и съ Екзарха по въпроса, еп. Климентъ, въ вѣжлива форма, подъ видъ на въпроси по начина за прилагането на Приврѣмennитѣ правила, обърналъ вниманието на министра върху извършената отъ него нередовностъ. Между друго, той му писалъ (23.VII. 1880 г.):

„Църковното управление на християнитѣ е дѣло църковно. Чл. 39 отъ нашата конституция казва, че българското княжество отъ църковна страна подчинява се на Върховната духовна власть на Българската Църква. Ще каже, че всичко, което се касае до църковни работи въ княжеството, и слѣдователно и „Врѣмennитѣ правила за църковното управление на християнитѣ“ трѣбва да става отъ тази върховна духовна власть, или чрѣзъ нея, или съ нейното одобрение или съгласие. Но въ докладътъ, съ който се е прѣдложило на Негово

Височество да потвърди речените Временни правила, не се споменува, дали се е взело поне съгласието на Върховната духовна власт на Българската Църква. Моля, Г-не министри, да благоволите и ми дадете наставленията си, какъ трѣбва да се глѣда на това: да се счита ли, че то е станало съгласно съ конституцията? Не само като архиеп-рей, но и като православенъ християнинъ, азъ въ силата на конститу-цията длъженъ съмъ напълно да се подчинявамъ на Върховната ду-ховна власт на Българската Църква въ всичките църковни работи, длъженъ съмъ още като архиеп-рей, при всѣко едно разпореждане от-насящо се до църковните работи, направено и отъ моя страна, да тур-гамъ начело не само авторитетътъ на надлежното Министерство на княжеството ни, но още и авторитетътъ на Върховната духовна власт на нашата света, православна Българска Църква*.¹

Политически възгледи. — Слѣдъ закриването на I ред. сесия отъ II Обикн. Нар. събрание (4 юний 1880 г.), еп. Климентъ се прибралъ въ Търново и се заловилъ да урежда епархията и духовното училище. Оттогава до половината на м. ноемврий 1884 г., той, съ малки прѣкъсвания, прѣкаралъ всрѣдъ паството си и ималъ възможность да се прояви най-добръ като архипастиръ, проповѣдникъ, педагогъ и обще-ственикъ. Наистина, и по-послѣ, именно прѣзъ 1889—1893 и 1894—1899 г. той пакъ е живѣлъ въ епархията си, но пър-вия пжтъ е бивалъ възпрѣпятствуванъ въ своята дѣйность, а отпослѣ вече е билъ съ разклатено здраве, та не е мо-гълъ да развие оная духовна мощъ, която е проявилъ прѣзъ 1880—1884 год.

Съ напушането на София, еп. Климентъ се оттегилъ малко настрана отъ бурния политически животъ, който се развилъ въ Княжеството прѣзъ 1881—1883 г., макаръ да го слѣдѣлъ и сегисъ-тогисъ да се понамѣсвалъ въ него. Както е извѣстно, Кн. Александъръ Батембергъ, като билъ убѣденъ, че при голѣмитѣ политически права, които търновската кон-ституция давала на неопитния още български народъ, той не ще може да напрѣдва успѣшно, поискалъ пълномощия, да спре за 7 години прилагането на конституцията, и II Велико

¹ Сборникъ въ честь на Варн. и Преслав. Митрополитъ Симеонъ, стр. 293. Не е трудно да се види, че еп. Климентъ, подъ форма на за-питване, обръща вниманието на министра върху нарушаването права-та на църквата, а не прави грѣшка и не проявява податливостъ, както изглежда да е погледналъ на работата протопресв. Ст. Цанковъ въ студията си „Измененията на Екзархийския уставъ и участието на Митр. Симеона въ тяхъ“, помѣстена въ токо-що посочения Сборникъ, стр. 299, подл. бѣл.

Народно събрание въ Свищовъ (1 юлий 1881 г.) му дало такива. Повечето отъ иерарситѣ на българската църква, на чело съ Екз. Йосифа, макаръ въ сжщностъ да били убѣдени, че е по-добрѣ, вмѣсто да се даватъ пълномощия на младия и неопитенъ князь, да се измѣни самата конституция въ по-консервативенъ духъ, — не се възпротивили що-годѣ сериозно на князовото желание. И Екзархъ Йосифъ, и митр. Симеонъ, и духовниятъ наставникъ на Климента — митроп. Григорий, и дори близкиятъ Климентовъ приятель архим. Константинъ ходили въ Свищовъ и съ присѣствието си санкционирали извършеното отъ II Велико Нар. събрание дѣло. Климентъ не само не взелъ никакво участие въ суспендирането на конституцията, но и съвсѣмъ не билъ съгласенъ съ него. Като своя другаръ Тод. Икономовъ, наедно съ когото министерувалъ около 4 мѣсеца, той билъ на мнѣние, че, при всичката си неподготвеностъ за конституционенъ животъ, българскиятъ народъ пакъ не бива да се лишава отъ своитѣ права, защото при тѣхъ той ще може да се възпита за политически животъ.

Споредъ него, народътъ, „макаръ едвамъ що излѣзълъ отъ петстотинъ-годишното си робство, макаръ и неприготвенъ за такава широка свобода, каквато му дава конституцията, ще може подъ ръководството на съвѣстни управници чрѣзъ конституцията да се възпита въ истинска духовна и политическа свобода, да се научи да познава и да цѣни както трѣбва своитѣ права и обязанности, да упражнява първитѣ разумно, а послѣднитѣ да изпълнява ревностно и неуклонно, съ една рѣчь — да се научи народътъ ни самъ да бжде разуменъ господаръ на себе-си, на своитѣ собствени сждби, а не да се оставя да го водятъ за носа и да се разпореждатъ съ сждбинитѣ му по прищѣвкитѣ на тази или онази партия“.

Понеже по-голѣмата частъ отъ търновскитѣ граждани, на чело съ едноврѣмешния революционеръ, младиятъ даровитъ адвокатъ и ораторъ Ст. Стамболовъ, били рѣшителни противници на княжескитѣ пълномощия, между тѣхъ и архипастиря имъ имало пълно съгласие, та обичѣта имъ къмъ него се усилили. Наистина, еп. Климентъ никога не забравялъ длѣжноститѣ на своя санъ и нито се впускалъ въ политически агитации, нито се числѣлъ въ нѣкоя партия, нито пъкъ участвувалъ въ явни събрания; но въ частни разговори съ

¹ Изписка отъ собственитѣ му бѣлѣжки. „Христ. мисль“, год. II, кн. V, стр. 269—270.

гражданитѣ, които ходѣли да го посѣщаватѣ, за да получатѣ благословението му и да се посвѣтватѣ съ него, той не криелъ своето неодобрение за суспендирането на конституцията, та либералната партия по онова врѣме го считала за свой човѣкъ и не можела да го нахвали. И въ църковнитѣ рѣчи прѣзъ 1881 г., нѣкои отъ които били напечатани въ редактираното отъ него списание „Духовенъ прочитъ“ (отъ мартъ 1881 г. до февруарий 1882 г.), еп. Климентъ прокарвалъ мисльта, че подарената на българския народъ отъ Царя Освободителя конституция трѣбва да се пази свето и че народътъ, чрѣзъ съгласие и родолюбие, трѣбва да се покаже достоенъ за дарената му свобода и винаги да бжде готовъ да дава и жертви за тази свобода. Мислитѣ си за това, че, за да бжде истински свободенъ, народътъ трѣбва да се отличава съ нравствена чистота, да обича истината и правдата и да избѣгва егоизма, той е изказалъ въ словото „Истинската свобода“, казано на Великденъ въ 1881 г. Въ него той, между друго, казва:

„Не е свободенъ онзи Българинъ, който стои въ невѣжество, който не умѣ да познава правдинитѣ си, що му се даватъ отъ конституцията, не умѣ да защитава тѣзи правдини, чрѣзъ законътъ, отъ посѣгателства. Не е свободенъ този Българинъ, който, като има щогодѣ образование и материални срѣдства, както и извѣстно положение въ обществото и държавата, ползува се отъ простотата на другитѣ и злоупотрѣбява съ тази тѣхна простота въ ущербъ на правдата и законността. Не е свободенъ този, който за постиганията на извѣстни цѣли и интереси, сѣе между населението интриги и раздори и поражда партии. Не е свободенъ този, който, като е общественъ дѣятелъ, не е проникнатъ съ такава любовъ и прѣданность къмъ народътъ, щото да гледа всѣкогажъ най-добросъвѣстно да изпълнява обязанноститѣ си, що му се налагатъ отъ службата му. Не е свободенъ този, който иска да служи на народътъ не за друго, а за голѣми чинове и голѣми заплати. Не е свободенъ този, който има такова поведение, щото да съдѣйствува да се усилва между населението развалата на чистата нравственностъ. Никой такъвъ Българинъ не може да се каже че е свободенъ. Такъвъ Българинъ, ако и да живѣе въ освободената си страна, ако и да се радва на хубава Конституция, на закони, но той не е свободенъ, той е робъ или на невѣжеството си, или на егоизмътъ и честолюбието си, или на лошитѣ си наклонности.“¹

Проповѣдничество. — Прѣзъ разглеждания периодъ на своята дѣйность, Климентъ често държелъ рѣчи прѣдъ своето паство. Нѣкои съглеждали въ тѣхъ политически разсждения.

¹ „Духовенъ прочитъ“, кн. II, стр. 43.

По-късно, при княза Фердинанда, когато той (Климентъ) дошълъ въ противорѣчие съ либералното правителство, противъ него, както ще се каже по-долу, се хвърляли обвинения, че излизалъ вѣнъ отъ кръга на църковнитѣ си задължения и държелъ политически рѣчи въ църквитѣ. Въ сжщности, неговитѣ рѣчи, макаръ да не сж били лишени и отъ политическа поука, всѣкога сж си оставали църковни, като сж имали за цѣль да изтъкнатъ на пръвъ планъ не политически и дори обществени, а нравствени възгледи, и сж посочвали, че, колкото държавната наредба и да е важна, тя не може да принесе полза безъ високи нравствени качества. Въ тия рѣчи никога не е вѣялъ духъ на партизанство, не съгласия и вжтрѣшни борби. Срѣщу насилията, отгдѣто и да идатъ тѣ, Климентъ е изтъквалъ и прославялъ високата християнска самоотвърженостъ и неподатливостъ къмъ злото. На българското духовенство той посочвалъ примѣра на рускитѣ страдалци митроп. Филипъ и патриярхъ Гермогенъ, отъ които първиятъ билъ одушенъ по заповѣдъ на Ивана Грозни, загдѣто го изобличавалъ за неговитѣ жестокости, а вториятъ се самопожертвувалъ въ борба съ навлѣзлитѣ въ Москва поляци по врѣме на самозванцитѣ. Нѣкои почитатели на заслужилия иерархъ, слѣдъ неговата трагична смъртъ, прѣувеличено го нарекоха „златоглаголива“ и „сладкоглаголива уста“.¹ Въ сжщностъ, неговитѣ рѣчи сж дѣйствували не толкозъ съ краснорѣчие, колкото съ богатство на мисли и съ обаяние на самата му личностъ. Въ тѣхъ не ни поразяватъ такива художествени стилистични похвати, каквито се срѣщатъ въ словата на великитѣ вселенски църковни учители, особено на Златоуста. Самото изговаряне на рѣчитѣ е било спокойно и плавно, лишено не само отъ всѣкаква театралностъ и особени жестове, ами и отъ жаръ. При говорене, лицето на Климента си оставало спокойно, и фигурата му величествена и привлѣкателна. Но неговитѣ рѣчи дѣйствували съ неотразима сила, защото се отличавали съ богатство на мисли, силна логика, чиста християнска поука и родолюбивъ духъ и защото излизали изъ устата на горещо обичанъ и високо уважаванъ човѣкъ, между проповѣдта и дѣлата на когото имало пълно съгласие. Когато той говорѣлъ на слушателитѣ си за мило-

¹ „Пастирски гласъ“ отъ 1901 г., № 15.

сърдие, тѣ си спомняли многото случаи, въ които той е показалъ милость къмъ сиромаситѣ; когато съвѣтвалъ да се прощава, тѣ знаели, че и той прави това; когато приканвалъ къмъ съгласие и родолюбие, всички си спомняли неговата примирителность и силната му обичъ къмъ отечеството. За милосърдието му единъ отъ неговитѣ ученици пише:

„Неговото състрадание, милосърдие извикваше общо удивление. Въ Лѣсновата махала сиромаситѣ бѣха негови братя; той съ тѣхъ дѣлѣше заплатата си. Който идваше въ митрополията за просия, съ празни рѣцѣ не си излизаше. Не сж малко и ония ученици, на които покойниятъ светителъ отпускате всѣкимѣсечна парична помощъ. Той обичаше трудолюбивитѣ, любознателнитѣ ученици и не оставяше по бѣдность да напушатъ прѣди врѣме училището. Такивато се приемаха за стипендианти или за полустипендианти. Прѣдъ плача, сълзитѣ на просителя благородното сръдце на светителя бликваше съсъ състрадание“.¹

За способността му да прощава ще има да говоримъ по-долу, а за родолюбието и самопожертвувателността му нѣма защо и да споменуваме, щомъ сме посочили доброволчеството му въ Сърбия и ходенето му изъ турския лагеръ при Русе въ врѣме на обсадата. Разказътъ за по нататъшната му дѣйность ще ни даде нови примѣри. Явно е, прочее, че рѣчитѣ на такъвъ пастирь не сж можели да останатъ безъ влияние върху слушателитѣ. Затова нему не сж били потрѣбни изкуствени риторични сръдства, макаръ да не му сж били непознати. Той е гледалъ да бжде естественъ, а не театраленъ. При това, неговата проповѣдь и нравствено-патриотическо въздѣйствие не се ограничавали само съ Търново. Усърдниятъ архипастирь често излизалъ и по селата на епархията си, гдѣто влиянието му било дори още по-силно. За него това излизане не само не било свързано съ особни мѣжнотии, но му доставяло и истинско развлѣчение и душевна наслада. Като човѣкъ, който билъ отрасълъ въ бѣдность и който дори до посвещаването си въ епископъ живѣлъ въ оскѣдица, той не се чувствувалъ злѣ по селата на епархията си — толкова повече, че търновскитѣ села не приличатъ на западнобългарскитѣ, а сж доста питомни и не напълно лишени отъ удобства; горещата пѣкъ обичъ, която населението проявявало къмъ него, го радвала и подигала духомъ. Слѣдъ обиколкитѣ по епархията, Климентъ не само не билъ отруденъ и съсси-

¹ Църковенъ вѣстникъ, 1901 г., бр. 22—23, стр. 11.

панъ, но, наопаки, чувствувалъ се бодъръ, възроденъ и насърденъ за нова дѣйность. Обичѣта къмъ него на всички села въ епархията — и на тия които сж били съ правителството, и на ония, които сж се намирали въ опозиция — обичъ, проявявана и тогава, и по-сетнѣ, е най-доброто доказателство за това, че населението никога не е гледало на него като на партизанинъ.

ПЕТРО-ПАВЛОВСКАТА ДУХОВНА СЕМИНАРИЯ ПОДЪ РУКОВОДСТВОТО НА ЕПИСКОПА КЛИМЕНТА.

Както се каза вече, покрай управлението на пространната Търновска епархия, еп. Климентъ продължавалъ да урежда и Петро-павловското духовно училище, макаръ да не можелъ вече да живѣе въ него. Още прѣзъ юлий 1880 г., той изработилъ нова програма и я изпратилъ за одобрение въ Министерството на Нар. Просвѣщение, което, съ малки поправки, я възприело. Тя била приложена още въ началото на учебната 1880—81 год. и фактически обръщала училището въ семинария — име, което и формално му било дадено въ 1882 год.

Докато еп. Климентъ стоялъ ректоръ на семинарията, т. е. до края на 1884 г., програмата е била промѣнявана още 2 пѣти (въ 1882 и 1883 г.), но промѣнитѣ сж били незначителни и се състоели главно въ разпрѣдѣление на прѣдметитѣ по класове. Цѣльта му е била, семинарията да дава не само духовна, но и здрава научна подготовка. Тая цѣль сж прѣслѣдвали всички наши забѣлжителни църковни дѣйци — Иларионъ Макариополски, Антимъ Видински, Симеонъ Прѣславски, Екзархъ Йосифъ и др.; но Климентъ е отивалъ въ нейното прѣслѣждане най-далечъ. Въ статията си „За програмата на нашитѣ духовни учебни заведения“, той пише:

... „тѣзи, които се готвятъ да служатъ на църквата и на народътъ по духътъ на Евангелието, трѣбва да бждатъ високо образовани и умствено и нравствено, трѣбва да бждатъ снабдени съ сериозни свѣтски и богословски познания... Свѣтскитѣ науки ще имъ даджѣ онази сила, прѣдъ която црѣкланя глава и невѣжеството и какво да е материално могѣщество, а богословскитѣ науки, като имъ показватъ постоянно идеалътъ на високонравственната дѣятелность — Иисуса Христа, Апостолитѣ и всичкитѣ велики мѣченици, Отци и учители на църквата — ще имъ даджѣ онази твърдость и непоколебимость въ трудната имъ дѣятелность, която прѣдъ никакви наскърбя-

Еп. Климентъ — ректоръ на Петро-павловската дух. семинария.

вания, прѣдъ никакви неприятности, заплашвания, прѣслѣдвания, даже прѣдъ самата смъртъ, не отстъпва¹

Епископъ Климентъ не се е лѣгалъ да мисли, че всички, или дори че повечето свършили семинария ще станатъ духовни лица; нѣщо повече: той не е желалъ това. Споредъ него, духовното звание не е за всѣкого; него трѣбва да пригрѣщатъ само ония, които се усѣщатъ призвани. Когато ученицитѣ постѣпватъ въ училище, тѣ още не могатъ да знаятъ своитѣ наклонности; затова тѣхната подготовка не бива да бѣде строго специална. Този вѣренъ възгледъ важи и за нѣкои други специални училища, и понеже днесъ често се говори и пише противъ него, ние щѣ си позволимъ да приведемъ думитѣ, съ които еп. Климентъ го обяснява:

„Но въ духовно учебно заведение се възпитаватъ обикновено 50 или 100 ученика. Вѣроятно при постѣпването въ това заведение, съзнанието на ученикътъ е още такова, както и умственото му развитие, щото той не може опредѣлено и положително да каже на какво клони сърцето му и какво направление ще взематъ неговитѣ наклонности подъ влиянието на науката и възпитанието, които ще му се дадѣтъ въ това учебно заведение. За това, нѣма съмнение, че отъ казанитѣ 50 или 100 ученика, може само 10 или 20 да избератъ духовното звание, а другитѣ да постѣпять въ разни други поприща — да станатъ учители, войници, чиновници, търговци и проч. Обаче, въ каквото поприще и да постѣпять, тѣ трѣба да иматъ, като възпитанници на духовно учебно заведение, една обща чѣрта, именно — да бѣдатъ дѣятелни такива, каквито ги изисква Евангелието, т. е. дълбоко благочестиви, трудолюбиви, честни, самоотвержени, готови да жертвувать и имотъ и животъ за общото добро. Но за такава висока дѣятелностъ иска се надлежна подготовка, искатъ се сериозни здрави и доста обширни познания свѣтски и богословски, иска се още и твърдѣ сериозно възпитание, т. е. характеръ високо честенъ, твърдѣ...² Нѣма съмнѣние, че било би твърдѣ криво да желаемъ, щото всѣки единъ младъ, който се учи въ духовнитѣ учебни заведения, да стане непременно свещеникъ или какво да е друго духовно лице, та и твърдѣ вредително би било, ако вземехме да налагаме на възпитанниците отъ духовнитѣ ни заведения непремѣнната обязанностъ да постѣпять въ духовно звание. Ако има поприще на общественната дѣятелностъ, за което да се изисква най-голѣмата свобода при постѣпването, това е — духовното поприще. Въ всѣки други поприща чловѣкъ може да си допустне да постѣпва по каквато и да е смѣтка, т. е. той може да вземе въ съображение умственитѣ си способности и научни познания, личното си спокойствие, личнитѣ си интереси, честолюбието си и пр.

¹ Духовенъ прочитъ, кн. II, стр. 29.

² Пакъ тамъ, стр. 24.

и пр., но въ духовното поприще не е простено да се постъпва по никакви други съображения, освѣнъ по една дълбока любовъ къмъ това високо звание. Само този трѣбва да постъпва въ това поприще, комуто тегли сърцето, който е готовъ всѣкогажъ отъ душа и сърце на въпросътъ „Лю би ш и ли м а“ да отговори, подобно на Апостола Петра, „ей, Господи, Ты вѣси яко лю блю Тя“ (Иоан. 12, 15.)¹

Въ съгласие съ този възгледъ, е било наредено и облѣкло то на семинаристѣ: тѣ носѣли не раса, а униформа, каквато носятъ сега гимназистѣ, а едва отскоро и семинаристѣ, само че отъ по-хубавъ сукнень платъ и съ ботуши, вм. чепици. Но въ пансиона постѣтъ се пазѣли, и само на болнитѣ и слабѣтъ се давало и прѣзъ тѣхъ блажна храна. Странно изглежда на прѣвъ погледъ и това, че еп. Климентъ, прѣзъ цѣлото врѣме, докато билъ ректоръ на П.-павловската духовна семинария, не е намѣрилъ за потрѣбно да въведе правилникъ за реда въ нея. Това не е случайно: той билъ убѣденъ, че добро възпитание и обучение се постига не чрѣзъ инструкции, а чрѣзъ усърдната дѣйность на прѣдани на дѣлото лица, като забравялъ, че такива лица мжчно се намиратъ, та едно многолюдно учебно заведение трѣбва да има прѣдъ видъ поне въвеждането на редъ. За инструкциитѣ той пише:

„Инструкциитѣ, макаръ и най-добритѣ, особено когато сж облѣчени съ авторитетътъ на власта и когато има страхъ за отговорность не прѣдъ съвѣста, а прѣдъ началството, ако точно не се изпълняватъ, стѣсняватъ твърдѣ много учебното и възпитателно дѣло, прѣвръщатъ го въ механическо, въ чиновничество. А колко е това вредително — разбира го всѣки, който отбира понѣ до нѣкждѣ що значи обучение и възпитание.“²

Като знаелъ, че за едно учебно заведение, особено духовно, сж потрѣбни прѣди всичко добри учители, еп. Климентъ търсѣлъ такива, но не можалъ да намѣри, защото ло онова врѣме, когато по-способнитѣ бързо заемали високи служби, не можели да се намѣрятъ лица, които да напуснатъ градоветѣ, особно ако сж сѣмейни, и да отидатъ да живѣятъ въ уединената семинария. Това го накарало, още когато се отваряло Духовното училище (20.XII 1878 г.), да прѣдложи, послѣдното да се прѣмѣсти на Хисаря (Царевецъ) въ Търново;³ но, понеже прѣдложението му не

¹ Стр. 23.

² Духовенъ прочитъ, 1891 г., кн. V, стр. 14.

³ Вж. Ст. Станимировъ, „Нашѣтъ духовни училища“, Архивъ на Минист. на Нар. Просвѣщение, г. I (1909), кн. 2, стр. 8.

било прието отъ окупационното правителство и понеже се похарчили пари за поправка на старото монастирско здание и за постройка на ново, той не повторилъ искането си, може би, още за да се не помисли, че въ случая дѣйствува за свое лично удобство. Обаче недостатъчниятъ и недобъръ учителски персоналъ скоро станалъ причина да се причинятъ на ректора голѣми неприятности.

Въ началото на учебната 1880—81 год. въ училището постъпили мнозина ученици съ добра подготовка, свършили III и дори IV кл. на народно училище, а малко по-късно дошли отъ Самоковското духовно училище 7 души възрастни и доста развити ученици. Общо взето, ученицитѣ жѣдували за знания, а учители (безъ онзи по пѣние) имало само 3-ма за 3 класа. Въ I кл. имало 75 ученика, които, по липса на учители и класно помѣщение, били събрани въ една класна стая, безъ паралелки. На чело на учителитѣ стоелъ стариятъ и пропиленъ се вече Илия Христовичъ. По-рано той се ползвалъ съ извѣстно обаяние въ училището; но, когато почналъ да прѣподава логика, словесностъ и история на бѣлг. литература, станало явно не само за новопостъпилитѣ, но и за по-раншнитѣ ученици, че отъ прѣподаването му не излиза нищо. Другиятъ учителъ съ висше образование — П. Цоквъ, билъ благодушенъ и болнавъ, та не можелъ да се наложи на ученицитѣ. Противъ него често се явявали дописки въ извѣстния тогава несериозенъ вѣстникъ „Славянинъ“. Ученицитѣ не били вече доволни отъ учителитѣ. Къмъ това недоволство се прибавило и недоволството отъ иконома расофоръ Кирилъ, наричанъ отъ ученицитѣ „Кльопа̀та“, който прѣзъ коледнитѣ пости билъ доставилъ полувмирисана риба. Отрупаѣ съ работа отъ нѣколко служби, ректорѣтъ, който прѣзъ цѣлото първо полугодие едва 4 пѣти можалъ да отиде въ училището, не забѣлѣзалъ недоволството на ученицитѣ, нѣкои отъ които се намирали и подъ външни партизански влияния. На 7 февруарий 1881 г. въ училището избухналъ бунтъ. Ученицитѣ вкупомъ напуснали пансиона и отишли въ Търново, гдѣто прѣспали по ханищата, и телеграфически се оплакали въ Министерството на Нар. Просвѣщение отъ Илия Христовича и иконома Кирила, както и отъ рѣдкото посѣщение на училището отъ страна на ректора. За еп. Климента било явно, че бунтѣтъ се насърдчава отъ външни лица,

именно отъ нѣкои либерали, които не били доволни отъ владичитѣ, загдѣто тѣ не искали да приложатъ издадената отъ м-ра Цанкова „Приврѣменни правила за духовното управление на християнитѣ“ и загдѣто не одобрявали нетактичността на либералния кабинетъ спрѣмо Княза; но той не можелъ да не види, че не е важно недоволството отъ икономъ, а е важно това, че училището се лишавало отъ добри учители. На 8 февруарий ректорътъ телеграфиралъ въ Министерството: „Не сж виновни ученицитѣ, а сж виновни тѣзи, които сж ги подбудили. Храната е добра. Ученицитѣ още отъ снощи сж въ пансиона, ала въ класъ не ходятъ. Ще чакамъ ревизоръ.“¹ Ревизия била извършена, и обѣщания въ името на Министерството, че ще бждатъ назначени нови учители, били дадени, но бунтътъ се прѣкратилъ само тогава, когато ученицитѣ се увѣрили, че идатъ учителитѣ Трайко Китанчевъ и Петъръ Икономовъ (25. II). Илия Христовичъ билъ уволненъ. Новитѣ учители били хора съ високи нравствени качества и съ несъмнѣни учителски дарби, та скоро придобили обичта на ученицитѣ. Никой отъ послѣднитѣ не билъ наказанъ. Прѣдписанието на Министерството, да не се пущатъ за една седмица вънъ отъ училището, не било съобщено и нѣмало никакво значение, защото слѣдъ толкова изгубени уроци, никой и не мислѣлъ да ходи наскоро въ града. Великодушниятъ ректоръ, който не можелъ да не си спомни, че е вършилъ и самъ оплаквания и протести въ Одеската семинария, безъ да бжде наказанъ отъ отца Чимени, простилъ ученицитѣ, и тѣ видѣли въ това не слабостъ, а благодарство и бащинско отнасяне. Отпослѣ тѣ съ благодарностъ си спомняли неликодушното отнасяне на добрия владика къмъ тѣхнитѣ „лудории“. Слѣдъ дохождането на новитѣ учители, училището трѣгнало добрѣ. До края на учебната 1880—81 г. ректорътъ ходѣлъ по еднажъ въ седмицата да прѣподава и да занася записки, които се прѣписвали отъ ученицитѣ. Въпрѣки прѣдписанието на Министерството, получено наскоро слѣдъ бунта, ректорътъ да въведе по-строга дисциплина, такава нито била въведена, нито можела да се въведе, защото отдалеченото отъ града училище се намирало въ особни, своеобразни условия. Впрочемъ, откакъ семина-

¹ Архивъ на Мин. на Нар. Просвѣщ., кн. 2, стр. 15.

рията се сдобила съ добри учители и тръгнала по желания отъ ректора пжтъ, отъ строга дисциплина не се и чувствувала нужда. Ученицитѣ се занимавали сериозно и се отнасяли почитително съ учителитѣ, а за оплакване отъ ректора не можело и да се мисли. Затова Климентъ вече ималъ малки грижи около училището. Той не се занимавалъ съ дреболиитѣ на неговия животъ, но съ рѣчитѣ си и чрѣзъ разговори съ повъзрастнитѣ ученици, които по праздниците го посѣщавали въ митрополията, вдъхвалъ идеалъ за родолюбива обществена дѣйность. Като пжтеводна звѣзда въ ученическитѣ занимания и обсъждания и въ общия животъ на училището, стоелъ внушаваниятъ отъ ректора и усвоенъ отъ възпитаницитѣ възгледъ, че, и да не станатъ свещенници, каквато и работа да заловятъ, тѣ трѣбва да служатъ на народа съ прѣданость и самоотвърженость.

На 28 юний 1881 г. Екзархъ Йосифъ, на пжтъ за Свищовъ, гдѣто прѣдстоело да се събере II Велико Народно събрание, посѣтилъ училището. Ученицитѣ го посрѣцнали тържествено и му се оплакали, че се намѣрили хора да ги обвиняватъ въ нихилизъмъ. Той ги утѣшилъ и, слѣдъ като разгледалъ внимателно помѣщенията и реда въ училището, изказалъ задоволството си отъ заведението.¹ По-послѣ станали нови два бунта, но то било, когато ректорътъ еп. Климентъ и учителитѣ Тр. Китанчевъ и П. Икономовъ напуснали училището. Най-напрѣдъ напусналъ Китанчевъ (въ началото на учебн. 1882-3 г.), слѣдъ него Икономовъ (ноемврий 1884 г.) и най-послѣ самиятъ ректоръ, който, слѣдъ като билъ избранъ прѣзъ май 1884 г. отъ прѣданното нему паство за канонически митрополитъ на Търновската епархия и билъ утвърденъ отъ Св. синодъ за такъвъ (15 юлий сжщата год.), назначенъ билъ отъ Екзарха Йосифа (прѣзъ декемврий) за екзархийски намѣстникъ въ София. Откакъ митр. Климентъ напусналъ семинарията, тя просъществувала само още една година и половина и била закрыта (въ срѣдата на септемврий 1886 г.) по прѣдложение на министра на народната просвѣта и по рѣшение на Народното събрание, като, между друго, станала жертва на натегнатитѣ отношения между либералната партия и високото духовенство. Екзархътъ налѣгалъ

¹ Духовенъ прочитъ, кн. IV, стр. 37-9.

прѣдъ правителството, да се свика Св. Синодъ, за да размисли, какво да се направи за добрата уредба на семинарията, но не билъ послушанъ.¹ Между мотивитѣ за нейното закриване стои и този: „Деморализацията на ученицитѣ, непрѣстаннитѣ скандали, разслаблението на дисциплината и упадѣкъ на учителството въобще“. Въ сжщностъ, главна причина за новитѣ незадоволства на ученицитѣ, избухнали по нищожни поводи, била липсата на достатъчно добри учители. Нѣкои отъ учителитѣ (В. Фжкевъ, К. Богдановъ, Б. Цоневъ, а по-сетнѣ С. Бърровъ, Ив. Вакъвчиевъ и др.) били добри; но едни стояли малко, а други нѣмали онова влияние, което имали Китанчевъ и Икономовъ, новиятъ пѣкъ ректоръ — епископъ Партений, сетнѣшенъ софийскій митрополитъ, при всичкото си усърдие и трудолюбие, нѣмалъ дарбитѣ на своя прѣдшественикъ, Климента. Голѣма грѣшка сторилъ митроп. Климентъ, че издѣйствувалъ, да се назначи за учителъ (ноемврий 1884 г.) единъ отъ свършилитѣ семинарията — Ганьо Чолаковъ, човѣкъ безхарактеренъ и съ недостатъчни знания. Като надзирателъ на пансиона, той само възбуждалъ омразата на ученицитѣ, които гледали въ негово лице едно нищожество. Както ще се каже по-долу, този по погрѣшка облагодѣтелствуванъ отъ Климента ученикъ станалъ прѣзъ 1893 г. неговъ обвинителъ, за гдѣто той, ужъ, възбуждалъ населението къмъ бунтъ.

Понеже Петро-павловската семинария била тѣсно свързана съ дѣйността на Климента и отдавна вече не сжществува, а пѣкъ е принесла голѣма полза на народа ни, — ние ще си позволимъ да кажемъ нѣколко думи и за нейния вжтрѣшенъ животъ, насочванъ не отъ правилникъ, а отъ далечното влияние на ректора и отъ своеобразнитѣ условия, всрѣдъ които просжществува.

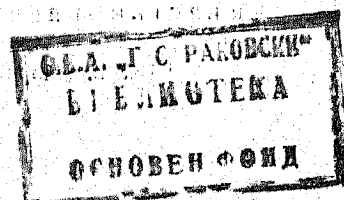
Ученицитѣ, вече доста възрастни, се държели като студенти и считали за докaчение да се наказватъ дори съ най-леки наказания. Така, поводъ за прѣдпоследния бунтъ, който станалъ, когато митроп. Климентъ вече билъ напусналъ ректорството, дало наказанието на единъ възрастенъ ученикъ отъ страна на учителския съвѣтъ за неспазване реда въ трапезарията. Ученицитѣ виждали, че другарьтъ имъ е направилъ своеволие и че наказанието му е съвсѣмъ леко (1 часъ стоене въ класната стая и рѣщаване на задачи), но намирали, че е унижително, тѣ да се наказватъ като дѣца. — Въ най-доброто време за

¹ Протоколъ № 1 на Св. Синодъ отъ извънредната сесия прѣзъ зимата на 1886-7 г., стр. 2.

семинарията (1882—84 г.), между учители и ученици владѣла пълна изкреностъ. Учителитѣ изтъкваха, че, ако тѣ знаятъ повече отъ ученицитѣ по своя прѣдметъ, то е, защото сж имали и иматъ повече време да работятъ по него, и че послѣднитѣ, като четатъ достатъчно по сжщия прѣдметъ, могатъ да ги достигнатъ. Когато Т. Китанчевъ нѣмалъ време да се подготви по нѣкой урокъ по-нашироко, казвалъ, да не чакатъ отъ него за този урокъ разказъ. Еднажъ П. Икономовъ се върналъ отъ града, токо прѣди да удари звънецътъ, и влѣзълъ въ класъ, безъ да прѣгледа прѣдварително задачитѣ, които прѣдлежело да се рѣшаватъ, та направилъ малка грѣшка. Макаръ че грѣшки всѣкога сж възможни, той хвърлилъ тебешира и заявилъ: „Така се изплаща самонадѣяностъта... Вземайте примѣръ: когато станете учители ако не сте успѣли да прѣгледате урока прѣдварително, не разказвайте, защото и най-добра паметъ може да изневѣри.“ Тая изповѣдъ не само не го унижила, а още повече го издигнала въ очитѣ на ученицитѣ, които го почитали като изкренъ човѣкъ. Когато тѣ виждали нѣкой учитель въ затруднително положение, гледали да му помогнатъ. Еднажъ трудолюбивиятъ, но слабодушенъ и съ несигурна паметъ учитель П. Цоковъ, като прѣдавалъ за рефракцията, начѣрталъ чѣртежа погрѣшно и поради това се забъркалъ. Нѣкои силни ученици, като разбрали грѣшката и видѣли, че до биенето на звънеца оставало малко време, за да го избавятъ отъ смущение, помодили го да остави урока, който тѣ и сами щѣли да научатъ, а да имъ каже, кои отъ тѣхъ иматъ право въ споръ по въпросъ, който той добре знаелъ. Разбира се, че имало и ученици, които били враждебно настроени срѣщу нѣкои учители, особено когато не получавали високи бѣлѣжки; но тѣ се губѣли между другитѣ и изказвали омразата си въ дописки най-вече въ известния по онова време в „Славянинъ“. — Взаимнитѣ ежби и дори рѣдкитѣ кражби не стигали до учителитѣ, защото оплакванията се считали за дѣтинщина, а се разправяли съ другарски хокания. Когато прѣзъ послѣдната година отъ сжществуването на семинарията, единъ ученикъ отъ близко до Търново село открадналъ чепици, кражбата била наказана съ силно другарско изобличаване, и съ прикачване подхodenъ прѣкоръ. Вжтрѣшниятъ редъ се налагалъ не толкова отъ надзирателя, колкото отъ благоразумнитѣ възрастни ученици, които понѣкога прилагали и „вехтия завѣтъ“. Еднажъ, когато намножилитѣ се въ спалнитѣ на пансиона цигулки почнали да омръзватъ съ нестройното си цигукане и когато молбитѣ да се махнатъ не помогнали, единъ отъ възрастнитѣ ученици, бивши опълченецъ („голѣмиятъ комита“), дрънкалъ цѣли часове на едно газово тенѣке, като заявилъ на надзирателя, че знае да свири само на този инструментъ. Слѣдъ тази своеобразна музика, при която можело да се седи само съ затикнати уши, цигулкитѣ изчезнали отъ спалнитѣ и не се върнали вече. Въ рѣдки случаи ставало нужда, възрастнитѣ да слѣдятъ по-малкитѣ да не злоупотребяватъ съсъ себе си. Нѣкои богати лѣкомци, които прѣкалявали съ трупане провизии въ сандѣцитѣ си за прѣзъ поститѣ и съ това дразнѣли бѣднитѣ, понѣкога прочитали на стѣната обявление, съ което се съобщавало, че въ стая еди-кой номеръ сж намѣрени суджуци или пастърма и др., и се по-

канвалъ „изгубилия ги“ притежателъ да отиде да си ги вземе. Стопанитѣ на „намѣреното“ знаели, що значи това, и бързо отивали въ посочената стая да молятъ, да се не изяда всичко, а да имъ се остави повечко, безъ да питатъ, кой и какъ е отворилъ сандъцитѣ имъ. На заговѣздни, когато всички учители отивали въ града, дамаджанитѣ на бае Иванча отъ Арбанаси свободно стоели по маситѣ и подгрѣввали ораторскитѣ способности на заговѣващитѣ, които били длъжни тогава да кажатъ нѣкоя импровизация, за „да се отпуснатъ прѣдъ хора“; въ случай на забъркване, ржкоплѣсканията на другаритѣ ги освобождавали отъ по-нататъшно продължаване. По Коледа и Великдень ученицитѣ се разпрѣсвали по околнитѣ села наедно съ другари отъ послѣднитѣ и тамъ давали театрални прѣдставления, държели слова или пѣли въ църквитѣ хорowo.

Понеже класни занимания имало само до обѣдъ, семинариститѣ разполагали съ достатъчно свободно врѣме, което употребявали за самообразование. Лѣтно врѣме тѣ се прѣскади низъ монастирската гора, гдѣто всѣкой ималъ своя пжтека, по която се разхождалъ и до която седѣлъ да чете. Самодѣйността била силно развита: едни проучвали духовни съчинения, други свѣтски (най-често отъ Дрепера, Кольба, Дж. Ст. Миля, Люиса и пр.), трети съчинявали слова, пишели разкази, стихове, разсждения и пр. По-добритѣ съчинения се четѣли въ ученическото двo „Познай себе-си“, а по-слабитѣ — прѣдъ по-тѣснѣтъ кржжъ другари; словата пъкъ се произнасяли въ църквитѣ на близкитѣ селища, чиито богомолци охотно приемали младитѣ оратори на гости. Въ послѣдния класъ нѣкои ученици се занимавали по-специално съ прѣдмета, който мислѣли да прѣподаватъ като учители. Разбира се, че имало и такива, които губѣли врѣме да пишатъ тайно любовни писма, като ги пазѣли ревниво отъ нескромни другари, и все пакъ се случвало да чуятъ фрази отъ тѣхъ, ужъ случайно казани. Прѣзъ първитѣ години се срѣщали и писачи на дописки за училището и за нѣкои учители. Прѣзъ есеннитѣ и зимнитѣ мѣсеци изъ стаитѣ и по коридора се чували разисквания, които, щомъ се оживѣли, прѣнасяли се изъ гората. Главни състезания по разисквания въпроси ставали въ дружеството. Затова семинариститѣ добивали опитност въ спорове и разисквания. По врѣме на избори, нѣкои по-възрастни и по-горещи партизани отивали въ близкитѣ селища по агитация, та ставали причина за нападки по вѣстницитѣ срѣщу училището. Но слѣдъ Великдень, особно прѣзъ май и юний, всичко въ пансиона затихвало: тогава всички ученици се намирали при пжтекитѣ си и четѣли отъ сутринъ до вечеръ, за да се лотватъ за изпитъ. Гимнастика не се прѣподавала. Ученицитѣ сами се упражнявали и учили едни други на побититѣ всрѣдъ една поляна гимнастически уреди, а всѣка вечеръ прѣзъ хубавитѣ топли дни играели разни игри по поланитѣ и се връщали въ пансиона съ пѣсни.

Г. КЛИМЕНТЪ – ТЪРНОВСКИ МИТРОПОЛИТЪ И ЕКЗАРХИЙСКИ НАМЪСТНИКЪ.

Въ началото на септемврий 1883 г. еп. Климентъ напусналъ за малко врѣме епархията си, за да вземе участие въ важнитѣ политически съвѣщания, които довели до възстановяване на търновската конституция, суспендирана въ 1881 г. Подиръ двѣгодишно ползуване отъ пълномощията, Князь Александъръ се намѣрилъ въ безизходно положение, особено слѣдъ като отъ министерството, на което прѣдседателъ билъ рускиятъ генералъ Соболевъ, излѣзли консервативнитѣ му членове българи — Стоиловъ, Начевичъ и Грековъ, та управлението останало въ ржцѣтъ на рускитѣ генерали, които къмъ лѣтото на 1883 г. дори помислювали да свалятъ княза. По съвѣта на Начевича, той се сближилъ съ Цанкова и рѣшилъ да възстанови търновската конституция, слѣдъ като тя бжде измѣнена въ малко по-консервативенъ духъ. Съ манифестъ, издаденъ на празника св. Александъръ (30 августъ), който празникъ софиянци, като угаждали, че конституцията ще бжде възстановена, съ радостъ отпразднували най-тържествено, князь Александъръ обявилъ, че ще се състави комисия, която, подъ негово прѣдседателство, да прѣгледа конституцията и да прѣдстави проектъ за нейното измѣнение. На 4 септемврий комисията била назначена съ указъ, и въ нея между други, трѣбвало да участвува и еп. Климентъ¹. Макаръ че бързото развитие на събитията не дало на комисията възможность да работи, народнитѣ водители се събрали въ София и обсъдили положението. Климентъ, като човѣкъ примирителенъ, чуждъ на крайноститѣ, до които дошли партиитѣ прѣзъ двѣгодишни най-ожесточени борби, изигралъ особно благотворна роля въ съвѣщанията на водителитѣ. Послѣднитѣ се споразумѣли и посвѣтвали княза да побърза съ възстановяване на търновската конституция

¹ Вж. в. „Марица“, бр. 521 отъ септемвр. 1883 г., стр. 4.

— което и било извършено съ княжески манифестъ отъ 7 септемврий 1883 г. Това сж знаменититѣ въ нашия конституционенъ животъ „септемврийски дни“

Успокоението въ обществено-политическия животъ на страната, което послѣдвало слѣдъ възстановяването на конституцията, дало възможность да се пристъпи и къмъ избране на кириярхъ за Търновската епархия, управлявана отъ Климента. Изборътъ станалъ на 27 май 1884 г.¹ Въ него се проявило единодушното желание на епархията, мѣстото на многозаслужилия борецъ за църковната ни свобода Иларионъ Макариополски да се заеме отъ достойния еп. Климента. Поради избора, послѣдниятъ се отстранилъ за малко отъ Търново и отишълъ въ София. Слѣдъ като Св. Синодъ одобрилъ изборътъ на епархията, Климентъ билъ назначенъ за канониченъ митрополитъ на тази епархия съ княжески указъ отъ 12 юний 1884 г.² Нуждата, да се намѣри всрѣдъ паството си и да му благодари за избора, станала причина, той да не може да присѣтствува въ главното събрание на Книжовното дружество, което станало въ края на юлий и началото на августъ 1884 г. и въ което, подъ прѣдседателството на М. Дринова, билъ прѣработенъ уставътъ на дружеството и били избрани нови членове. Въ това събрание той билъ замѣстванъ, по пълномощие, отъ В. Стояновъ. Неговото връщане въ Търново тогава се наложило и отъ обстоятелството, че І сесия на IV Обикн. Нар. събрание била свикана въ Търново (27 юний — 9 юлий), поради което и Князь Александъръ отишълъ тамъ. Стоението на Княза въ Търново въ края на юний и началото на юлий станало причина, митроп. Климентъ да му даде единъ нежеланъ отъ самия него примѣръ за строго пазене на конституцията. Случаятъ билъ такъвъ. Кн. Александъръ търсѣлъ сгода да отличи достойния митрополитъ за неговитѣ заслуги къмъ църквата, книжнината и държавата. Когато заседавало събранието, той го посѣтилъ еднажъ въ митрополията. Тамъ Князътъ билъ въведенъ въ вжтрѣшния салонъ и дълго разговарялъ съ домовладиката. На излизане, той собственоръчно закачилъ на гжрдитѣ на Климента високъ орденъ, макаръ че възстановената търновска конституция не

¹ „Марица“, брой отъ 2 юний 1884 г.

² Държ. вѣстникъ, брой 56 отъ 21 юний 1884 г.

позволявала да се дават ордени на невоенни лица. Митрополитът не се рѣшил да огорчи госта си и да върне ордена още при даването му; но, когато Князът си заминал, той почнал да се разхожда изъ салона неспокойно. Братовчедитѣ му, които живѣли при него и които той токо-що билъ прѣдставилъ на Княза, се зачудили и го питали за причината на безспокойството му. Митрополитът не скрилъ, че го тревожело обстоятелството, гдѣто не се рѣшил да върне окачения на гърдитѣ му орденъ. „Ако и Климентъ нарушава конституцията“, казалъ той, „кой ще я пази?“ Наскоро слѣдъ това той се посвѣтвалъ съ нѣкои свои приятели, между които по онова врѣме билъ и Ст. Стамболовъ, и върналъ подарения му орденъ, като отишълъ вечерта въ къщата на Сарафиди, гдѣто билъ слѣзълъ Князътъ. Послѣдниятъ го помолилъ да го не връща, макаръ да го не носи; но той не се съгласилъ и държалъ прѣдъ княза кратка, но великолѣпна рѣчь, въ която изтъкналъ своето уважение къмъ него и нуждата, свето да се пази конституцията.

Заслуженото повишение на Климента, което му докаралъ изборътъ за търновски митрополитъ, го насърдило за нова църковна и обществена дѣйност, но сжщеврѣменно станало причина, той да се отдалечи за дълго врѣме отъ епархията си и да напусне ректорството на Петро-павловската духовна семинария. И наистина, въ втората половина на ноемврий 1884 г., митрополитъ Климентъ билъ назначенъ отъ Екзарха Йосифа за неговъ делегатъ прѣдъ българското правителство, като му било възложено да управлява врѣменно и останалата безъ митрополитъ Софийска епархия. Длъжността екзархийски делегатъ се създаде поради раздвоеността на българската църковна област, отъ която една частъ оставала неосвободена. Екзархията си оставала въ Цариградъ и управлявала непосредствено епархиитѣ въ Македония и Одринско, а църквата въ княжеството се управлявала отъ Св. Синодъ. Отначало (1882 г.) екзархътъ назначавалъ въ опрѣдѣлени случаи свой врѣмененъ прѣдставителъ прѣдъ българското правителство, а отпослѣ (1883 г.) възложилъ на едного отъ митрополититѣ да го замѣства постоянно въ княжеството и да служи като съединителна връзка между Екзархията и българското правителство, па да прѣдседателствува и Св. Синодъ вмѣсто него. Митроп. Климентъ, поради връзкитѣ си

съ либералната партия и поради спечеления вече авторитетъ, наистина се явявалъ най-подходящъ за екзархийски делегатъ. Въ втората половина на ноемврий той отишълъ въ София, гдѣто на 24 сѣщия мѣсець осветилъ новата сграда на Народното събрание.

Въ новата си длъжностъ, митроп. Климентъ още въ самото начало срѣщналъ голѣми мъжнотии, които произлизали главно отъ несъгласие между високото духовенство и либералното министерство на Каравелова по въпроса за участието на мирския елементъ въ уредбата на църквата. Недоволството на либералната партия отъ влдицитѣ се проявило още слѣдъ утвърждаването на изработения отъ Синода и приетия отъ Народното събрание Екзархийски Уставъ (Княжски указъ отъ 4. II. 1883 г.). Още тогава въ нѣкои градове (Кюстендилъ, Севлиево, Видинъ и др.) станали събрания и били изпратени протести срѣщу прѣдвидѣното въ Устава възнаграждение на свещеницитѣ. Четвъртото Обикн. Нар. събрание, което заседавало на редовна сесия въ края на 1884 и началото на 1885 г., не гласувало суми за възнаграждение на свещеницитѣ и дори намалило заплатитѣ на влдицитѣ, макаръ Св. Синодъ да дѣйсвувалъ за тѣхно увеличение, което се налагало отъ обстоятелството, че тѣмъ не се отпускали пари за канцеларски и за пжтуване по епархиитѣ. Екзархийскиятъ делегатъ митр. Климентъ положилъ голѣми усилия да отстрани враждебността на либералното правителство къмъ високото духовенство, но не успѣлъ, та въпросътъ за възнаграждението на свещеницитѣ се уредилъ напълно едва слѣдъ съединението на сѣверна и южна България.¹

На 6 априлъ 1885 г., всжду низъ славянскитѣ страни била отпразнувана 1000-годишнината отъ смъртъта на св. Методия. Въ София праздненството било извършено съ особна тържественостъ. Въ сградата на Нар. събрание най-напрѣдъ екзархийскиятъ делегатъ Климентъ, а слѣдъ него самиятъ князь Александъръ произнесли рѣчи, вечеръта пъкъ имало събрание, въ което били държани сказки отъ В. Стояновъ, М. Балабановъ и д-ръ Молловъ. Рѣчитѣ и сказкитѣ били обнародвани въ отдѣлна книжка, която излѣзла като приложение

¹ По-подробно за това вж. Вѣрговъ, Хр. Конституцията на бѣлгарската православна църква, стр 101—108.

къмъ кн. XIV на Пер. сп. на Бълг. книж. дружество.¹ Въ тази книжка Климентъ обнародвалъ, подъ мирското си име В. Друмевъ, особна статия съ заглавие „6-и априлий 1885 г.“, въ която развилъ по-подробно една своя мисълъ, изказвана и порано, особено въ студията му „За отхраната“, именно мисълта, че нашиятъ народъ ще заслужи отдѣлно съществуване между другитѣ народи, само ако прояви потрѣбнитѣ нравствени качества. Въ същата статия той намѣрилъ сгода да изкаже и възгледа си върху появилитѣ се вече у насъ партизански борби. Като прави прѣгледъ на нашето минало, Климентъ намира, че народътъ ни има качества, които го правятъ достоенъ да има своя държава — трудолюбие, честностъ, чисти сѣмейни нрави, ламтежъ за знания; липсва му само умѣло ржководство, умно управление, но и то не ще му избѣгне при наличността на добритѣ му качества. А колкото за буйнитѣ политически борби, тѣ не трѣбва да ни плашатъ, защото сж проява на жизненостъ и неулегналостъ. Той пише:

Ние сме младъ народъ съ здрави жизнени сили. Ние начеваме новъ политически животъ и го начеваме, както виждаме, съ взаимни борби. Византийщината и петстотин-годишното робство, отъ което едвамъ излѣзохме, натрупали сж на нашия организъмъ, на нашия характеръ, на нашитѣ нрави и наклонности много излишни, непотрѣбни и врѣдителни нѣща. Народниятъ организмъ трѣбва да се очисти отъ тѣзи непотрѣбности; инакъ голѣма е опасността за него. Нашитѣ борби не сж друго, освѣнъ — к и п ѣ н и е. Виковетѣ, хулитѣ, преслѣдуванията единъ други, всичко това не е друго, освѣнъ п ѣ н а, която малко по малко излиза и окончателно ще да излѣзе отъ народния организмъ. Всичко непотрѣбно и врѣдително, всичко леко и не за въ работа ще изплува отгорѣ, но и ще се махне. То ще изплува съсъ шипѣние, съ шумъ и гюрюлтия, и ще облѣе, ще опръска много работи, но ще се махне, ще остане само чистото и полезното, туй, което се казва въ собственъ смисълъ на думата н а р о д ъ.²

При руския Царъ Александъръ III — Съединението на автономна Източна Румелия (южна България) съ княжеството на 6 септемврий 1885 г. и послѣдвалата го сръбско-българска война дали възможностъ на митр. Климента да прояви нова родолюбива дѣйностъ, но отпослѣ му причинили и голѣми огорчения. Още въ първитѣ дни слѣдъ прогласява-

¹ Сбирка отъ рѣчи и сказки, нарочито приготвени и сказани при уречени случаи прѣзъ тържеството отъ 6 априлий 1895 г. въ София. Сръдецъ. 1835 г.

² Сбирка отъ рѣчи и скаски, стр. 17.

не на съединението, когато Русия се обявила противъ него и оттеглила офицеритѣ си, както въ ржководнитѣ кржгове, така и въ самия народъ се появили страхувания, че турскитѣ войски може да навлѣзатъ въ южна България и да повторятъ ужаситѣ на 1876 г. Докато военнитѣ взимали мѣрки да попрѣчатъ на това, у правителството и между народнитѣ прѣдставители узрѣла мисль, да се изпрати до руския Императоръ Александъръ III депутация, която да го моли да признае станалото съединение. Рѣшило се, отъ южна България да отидатъ три-ма души (Д. Папазоглу, Д. Тончевъ и Ив. Т. Герджиковъ), а отъ княжеството — двама. На 12 септемврий Нар. събрание, по прѣдложение на бюрото, избрало за пратеници отъ княжеството митр. Климента и Ив. Евст. Гешевъ, тогава директоръ на Българската нар. банка.

Депутацията тръгнала на 13 септемврий и на 18-и стигнала въ Копенхагенъ, гдѣто се намиралъ тогава Императорътъ; тамъ тя се прѣдставила най-напрѣдъ на министра на външнитѣ работи, Гирсъ, а на 21-и била приета отъ самия Императоръ. Климентъ казалъ предъ него кжса, но прочувствена рѣчь, въ която обяснилъ, защо българитѣ избѣрзали да прогласятъ съединението на двѣтѣ откъснати една отъ друга части на своето отечество, и посочилъ, че тѣ ще прѣдпочетатъ да загинатъ, ако Европа поиска да раздѣли наново тѣзи части. Слѣдъ това той го помолилъ да вземе България подъ свое покровителство и да не оставя да се пролива изново кръвь. Между друго, той казалъ: „Только Ты одинъ, Государь, можешь предовратить эти несчастія отъ освобожденной русскою кровью Болгаріи, и мы къ Тебя припадаемъ и колѣнопреклонно умоляемъ защитить и спасти насъ. Сжался-жъ, Государь, сжался надъ несчастнымъ болгарскимъ народомъ, не оставляй его въ-эти тяжелыя для него минуты!“ Макарь че Императорътъ, както по-рано Гирсъ, не одобрилъ недовѣрчивостта и нетърпѣливостта на българитѣ, които съсь своята постжпка поставили Русия въ трудно положение, — депутацията била честита да чуе отъ неговитѣ уста знаменититѣ думи: „ О разъединеніи теперь и рѣчи быть не можетъ; но какъ и въ какой формѣ будетъ соединеніе, это вопросъ, который нужно рѣшить.“ Макарь че прѣдвожданата отъ митр. Климента депутация била поканена отъ редакцията на голѣмия руски вѣстникъ „Новое время“ да посѣти Петербургъ,

тя не сторила това, защото Гирсъ намиралъ, че не бива да се дразни Европа съ славянофилски прояви, и се върнала на-

Седнали: митр. Климентъ и Д. Папазоглу; прави: Ив. Т. Герджиковъ (отлѣво), Ив. Евст. Гешевъ (въ срѣдата) и Д. Тончевъ (отдѣсно).

право въ България, съ изключение на Гешева, който, по желание на правителството и Княза, отишълъ въ Лондонъ.¹

¹ Вж. „Спомени и документи изъ борбата за съединението“ във в. „Дума“ (София); год. I, бр. 54 отъ 2 септемвр. 1915 год, стр. 3. Сжщо: „Иванъ Евстатиевъ Гешовъ. Възгледи и дѣйность.“ стр. 75-7.

Прѣдседателъ на дружеството „Червенъ кръстъ“. — Откакаъ станало явно, че Сърбия мисли да обяви война на България, за да откъсне български земи като компенсация, загдѣто княжеството се угодило съ присъединението на Тракия, — въ София било основано дружество „Червенъ кръстъ“, за прѣдседателъ на което, по настояване на самото правитѣлство, билъ избранъ митроп. Климентъ. Наскоро дружеството било признато за клонъ отъ международния „Червенъ кръстъ“ въ Женева и проявило усърдна и плодотворна дѣйностъ, оцѣнена не само вътрѣ въ България, но и вънъ отъ нея, както се вижда отъ отзивитѣ на прѣдседателя на централния „Червенъ кръстъ“ М у а н и е. Дружеството захванало своята дѣйностъ, безъ да разполага съ каквито и да е срѣдства, или, както е казано въ отчета на настоятелството прѣдъ първото общо събрание, „нито съ аспра, нито съ игла и конецъ“; но енергията на настоятелството, правотата на българската кауза и личниятъ авторитетъ и обаяние на митроп. Климента дали възможностъ на това дружество да изпълни задачата си, както спрѣмо българскитѣ ранени и болни, така и спрѣмо сръбскитѣ ранени и плѣнници. Нѣщо повече: слѣдъ свършването на войната, дружеството разполагало съ санитарни материяли въ своитѣ складове за 120—150 хил. зл. лева и съ готови пари около 60 хил. Съставениятъ отъ Климента Отчетъ на първото настоятелство, който билъ четенъ въ общото събрание на дружеството на 27 октомврий 1887 г., когато сръбшу заслужилия иерархъ почнали да се сипятъ хули отъ политическитѣ му противници, изразява не само съзнание на дългъ, но и чувство на лично достойнство, готово да се противопостави сръбшу клеветниците. Въ този Отчетъ общото събрание се поканва, да не показва никаква снизходителностъ въ оцѣнкитѣ си за работитѣ на настоятелството, понеже то е било повикано да работи за хора, които сж излагали живота си за отечеството, а да прояви пълно безпристрастие. Тамъ се казва:

„Общото събрание би направило прѣстѣпление и светотатство, би показало, че не разбира както трѣбва високото си призвание, ако покаже снизхождение, а не строго безпристрастие въ дѣлото, за което е повикано. Въ дѣлото на човѣколюбieto, дѣто всичко се върши въ името на висока любовъ къмъ човѣчеството и отъ името и съ помощитѣ на всички човѣколюбиви хора, снизхождението къмъ тѣзи, които се наговарватъ и които се наематъ да ръководятъ подобни

дѣла, наистина е прѣстѣпление и светотатство. Настоятелството на нашето Дружество е било натоварено и се е наело да се грижи за облекчение страданията на тѣзи, които сж напуснали работата си, интереситѣ си, спокойствието си, напуснали сж кжща, жена, дѣца, родѣ и роднини и, изложени на студѣ и теглила, отишли сж на бойното поле да проливатѣ кръвъ, да полагатѣ животѣ за защита на отечеството. И срѣдства за това настоятелството е получавало отѣ доброволнитѣ приношения на всички. Освѣнѣ това, настоятелството се е натоварило и се е наело да се грижи за интереситѣ на Дружеството, за неговата добра наредба и за поставянето това челоуѣколюбиво учрѣждение на оная висота, която му подобава. Слѣдователно, къмѣ дѣятелността на това настоятелство Общото Събрание трѣбва да се отнесе съ всичката подобающа справедливост и безпристрастие".¹

Слѣдѣ като сръбскитѣ войски (на 1 срѣщу 2 ноемврий 1885 г.) минали границата на Бѣлгирѣя и почнали да напрѣдватѣ къмѣ София, правителството (на 5 ноемвр.) се разпредило, паритѣ отѣ Софийското ковчежничество да се прѣнесатѣ въ Плѣвненѣ, а за посрѣщане на неотложни нужди били оставени 400 хил. лева, които били прѣдадени на митр. Климента, за да отпуца, по нареждане на финансовия министърѣ, потрѣбнитѣ суми. По такъвѣ начинѣ Клментѣ за нѣколко врѣме, билѣ не само екзархийски делегатѣ и прѣдседателѣ на „Червения кръстѣ“, но и ковчежникѣ на финансовото министерство.²

Когато на 7 ноемврий 1885 г. нашитѣ войници се биели съсъ сръбскитѣ на Сливница, и топоветѣ се чували вече въ София, гражданитѣ на столицата били силно обезпокоени. Чуждитѣ дипломатически прѣдставители още на 6 ноемврий били рѣшили, щомѣ сръбскитѣ войски наближатѣ столицата, да дадатѣ нота на бѣлгарското правителство, да не я защитава, за да се избѣгне безполезното кръвопролитие, а на началника на тѣзи войски да съобщатѣ, че столичното население е мирно и че въ града нѣма никаква опасностѣ за войскитѣ, та затова послѣднитѣ не трѣбва да безпокоятѣ населението. Нѣкои граждани напуснали столицата, а повечето съсъ страхѣ очаквали сръбскитѣ войски. Митрополитѣ Климентѣ, като прѣдставителѣ на църквата и на неутралното, покровителствувано отѣ законитѣ на всички културни дър-

¹ Извѣстия на Бѣлгарското дружество „Червенѣ кръстѣ“, София, бр. 29 отѣ 14 окт. 1916 г., стр. 482.

² „Християнска мисъл“, София, год. II (1909), кн. V, стр. 272.

жави, дружество „Червенъ кръстъ“, нѣмалъ причини да се бои лично за себе-си; но той страдалъ наедно съ гражданитѣ прѣдъ опасността, която идѣла отъ страна на братски и съседенъ народъ, за чиято свобода и самъ се билъ сражавалъ на врѣмето въ четата на Раковски. Мнозина отъ първенцитѣ и водителитѣ (П. Р. Славейковъ, М. Балабановъ, Д. Карамфиловичъ и др.), като слушали топоветѣ и като били навикнали да се съвѣтватъ съ екзархийския делегатъ по важни въпроси, въ тия опасни за народа ни минути естествено обърнали очи къмъ него. Къмъ 8 часа сутриньта въ митрополията вече имало много хора, които разговаряли и очаквали новини. Подиръ нѣколко врѣме тамъ дошли още В. Стояновъ и С. Златевъ (отъ Русе), които прѣди това били при Д. Цанкова и били пратени отъ него да отидатъ при Климента и да го поканятъ да телеграфира до руския Царь, да спре сѣрбитѣ отъ нападението имъ върху България, та да се прѣкрати тая скандална война между двата братски народа. Въ това врѣме Кн. Александъръ вече билъ се върналъ въ града и билъ събралъ воененъ съвѣтъ въ Военното министерство. Митр. Климентъ съобщилъ на своитѣ гости рѣшението на чуждитѣ дипломатически прѣдставители и казалъ, че, ако сѣрбитѣ дойдатъ въ София, и той ще направи сжщото като тия прѣдставители, именно ще вземе съ себе-си 2—3 свещеника, облѣчени въ обикновенитѣ имъ дрехи, ще причака първия сръбски отредъ и ще съобщи на началника му, че София трѣбва да се третира отъ сръбскитѣ войски като неукрѣпенъ градъ. Още докато гоститѣ на митрополита разговаряли, дошълъ засмѣнъ Н. Стойчевъ (нѣкогашенъ министъръ въ кабинета на П. Каравелова прѣзъ 1880—1881 г.) и съобщилъ, че майоръ Поповъ вече билъ разбилъ сѣрбитѣ при Гургулята. Зарадванитѣ гости напуснали митрополията и отишли да питатъ за новини В. Стояновъ и Златевъ останали и съобщили на Климента поржката на Д. Цанкова. Той отговорилъ, че работата не е дошла дотамъ, щото да се иска намѣсата на Русия, но че той все пакъ ще се помжчи да се срѣшне и посѣвѣтва както съ руския прѣдставителъ Кояндеръ, така и съсъ завърналия се Кн. Александъръ¹; ала въ 3 часа слѣдъ

¹ С. Радевъ Строителитѣ на съвременна България, I, 668. — Календаръ на прогресивно-либералната партия за 1910 г. стр. 216—221, споменитѣ на В. Стояновъ.

обѣдъ Князътъ наново заминалъ за бойното поле вече се получили съобщения [за разбиване на с. Сливница. Отпослѣ, когато борбата между високоство и либералното правителство при кн. Фердинанда, политическите противници на Климента случката и я представили така, че, ужъ, събрани трополията първенци разисквали, какъ да свалятъ Ксандра и да посрѣщнатъ сърбитѣ, като че послѣ желани гости за тѣхъ. Разпространителитѣ на тая вѣта не се и замисляли върху това, дали прави съ голи рѣчи заговоръ отъ случайни гости трополията, нѣкои отъ които били дошли да искатъ на Червения кръстъ, за да не ги безпокоятъ сърбейнитѣ Князъ, който билъ върховенъ вождъ на браната срѣщу сърбитѣ многобройна войска. Страмежду разпространителитѣ на тая клевета се умни хора, на които не липсвала възможность да знаятъ що-годѣ.¹ Когато се свършила войната и се завърнали на чело съ юначния Кн. Александъръ, Князъ, който повече отъ всѣкого друго се успѣха на България, посрѣщналъ побѣдоносния държалъ възтържена рѣчь. Силната му обичъ къмъ славния войникъ личи и въ недовършения му разказъ, който по своето съдържание се отнася къмъ въ слѣдва непосредствено слѣдъ сръбско-българска война макаръ да е писанъ 4—5 години по-късно, когато

¹ Така, д-ръ Вълковичъ въ едно свое писмо до Екзархъ отъ 4 май 1887 пише: „Постъпкитѣ на П. Отца Климента Князъ Батемберга когато Сърбитѣ наближавали до София отъ всички; тогава обаче се извинявалъ, че то не спаси София, съ жертва на онзи, който стоеше изложелъ ятелските огньове за народната честь“ (Сборн. на Български писатели, кн. XII, стр. 249). — Дори П. Пешевъ въ споменъ „Въ тоя най-критически моментъ за България, противникъ и правителството се събраха въ Соф. митрополитъ съвѣщаватъ и обсъждатъ, какъ да посрѣщнатъ краля Милана, който бѣ прѣбързалъ да се похвали геловъ-денъ ще пие „бѣлото си кафе у Софию“ (Исторически животъ ми, София, 1915 г., стр. 97). А сжиятъ Пешевъ, видимъ по-долу, е билъ защитникъ на митр. Климента Князъ, сждъ, когато го сждѣли за подстрѣкване на народъ Фердинада.

литътъ билъ освободенъ отъ екзархийското делегатство и се завърналъ въ Търново.¹

По-голямата частъ на разказа „Защо?“ прѣдставя живота на София въ първитѣ мѣсеци слѣдъ сръбско-българската война — животъ пълненъ съ дребнавости и съперничество между кореннитѣ софиянци и новодошлитѣ жители на столицата. Старитѣ и новитѣ софиянци още се чувствували донѣгдѣ чужди едни на други, правѣли отдѣлни вечеринки, отдѣлно бистрѣли политиката и имали свои „шила“ — подвижни миткала, които сновѣли помежду имъ, пуцали остроти и духовитости, особено къмъ женитѣ, и разнасяли клюки. Тия двѣ групи граждани си приличали само въ едно — че еднакво уважавали войниците, защото съзнавали, че побѣдата се дължи тѣмъ, макаръ въ разговоритѣ си да се стараели да изтъкватъ, че и тѣ сж направили много за тая побѣда. Това правѣли и нѣкои отъ ония, които били ходили въ митрополията за знакчета отъ Червения кръстъ, когато се очаквало навлизането на сърбитѣ. Прѣзъ единъ студенъ зименъ день настроението на гражданитѣ се измѣнило: тѣ били обладани отъ тревога и смайване понеже билъ застрѣлянъ единъ храбъръ войникъ, загдѣто излѣзълъ щастливъ съперникъ по любовъ на единъ офицеръ, който подло прѣдставилъ войника за нарушителъ на военната дисциплина. Отличниятъ войникъ смѣло посрѣщналъ позорната смъртъ, на която несправедливо билъ осъденъ, и молилъ да го не връзватъ при застрѣлването и дори да му не закриватъ очитѣ, но не билъ послушанъ. Разказътъ е доведенъ до тука, та истинската причина за враждата между войника и офицера останала неразказана подробно.

И въ този разказъ авторътъ е останалъ вѣренъ на романтичнитѣ похвати: захваналъ отъ крайната случка — застрѣлването, а обстоятелствата, които сж я докарали, оставилъ да разкаже отпослѣ, за да държи читателя въ напрежение.

Слѣдъ като се свършила войната и слѣдъ като управлението на южна България се слѣло съ онова на сѣверна, въпросътъ за прилагане на Екзархийския уставъ се усложнилъ поради нуждата, последниятъ да се приложи и въ новоприсъединенитѣ къмъ княжеството окрѣзи. Всичката мъчнотия въ случая, както вече се каза, произлизала отъ липсата на

¹ Врѣмето, когато е писанъ въпросниятъ разказъ, ни е извѣстно приблизително отъ съобщението на лице, което е посѣтило митрополията 3—4 год. слѣдъ войната и е имало случай да погледне заглавието на оново, що пишелъ тогава митр. Климентъ. Когато е писанъ този разказъ, нови прави улици въ София вече били прокарани, защото въ него се казва: „макаръ и да бѣха тѣ (улицитѣ) още почти всичкитѣ староврѣменни, т. е. криви и на мѣста ту тѣсни, ту неправилно широки“ (Съчинения, I, стр. 650).

суми за допълнително възнаграждение на свещениците. Нар. събрание не било гласувало кредитъ и за свещениците въ сѣверна България, а сега се прибавяли и ония отъ южната, затова правителството не бързало да прилага членовете отъ Устава, които уреждали възнаграждението. Митр. Климентъ, въ качеството си на екзарх. делегатъ, налѣгалъ прѣдъ правителството за по-скорошно прилагане на въпросните членове; а то се извинявало съ страха, че и въ южна България въпросътъ за възнаграждението на свещениците можелъ да причини незадоволства, каквито по-рано се явили въ много мѣста на сѣверна България.¹ Въ сжщностъ, либералното правителство искало да покаже на владичитѣ, че изключването на мирския елементъ отъ управлението на църквата не е приятно на послѣдния и че, щомъ църквата има нужда отъ неговата материална поддръжка, не бива да го изключва отъ управлението си. Най-послѣ правителството отстъпило, и съ указъ отъ 3 августъ 1886 г. Екзарх. уставъ билъ приложенъ и въ южнобългарскитѣ окрѣзи.

¹ Вж. Върговъ. Конституцията на българската православна църква, стр. 105—108.

Д. ГОНЕНИЯ СРЪЩУ МИТРОП. КЛИМЕНТА.

Заточение въ Буховския манастиръ. — Прѣвратътъ на 9 августъ 1886 г. докаралъ за митр. Климента голѣми тревоги и страдания. Военнитѣ, които извършили този прѣвратъ, не го обмислили добръ. Едно близко до митрополита лице разказва, че нѣкои заговорници, между други лица (напр., П. Каравелова), били сондирали прѣдварително и Климента, за да чуятъ мнѣнието му по кроения прѣвратъ. Той имъ напомнилъ бъркотиитѣ, настанали въ Румѣния слѣдъ изпъждането на Кн. Куза, и ония, които прѣживѣла Сърбия слѣдъ убийството на Михаила Обреновича, и ги съвѣтвалъ, да не посѣгатъ на Княза, защото той не е обикновенъ гражданинъ, та изгонването му ще разклати цържавата. Доколко това е вѣрно, не може да се каже. Едно, обаче, е несъмнено: то е, че митр. Климентъ не е билъ въ заговора и дори не се е познавалъ съ ръководителя на съзаклетницитѣ майоръ Груевъ. Последниятъ въ телеграфическия си разговоръ съ Стамболова казва: „Цанкова, Бурмова, Климента, Стоянова нито съмъ познавалъ до вчерашния день. Когато факта бѣше свършенъ, азъ молихъ Каравелова да приеме властта или ако не, да укаже на лица, на които би могло по негово мнѣние да се повѣри властта.¹ Заговорницитѣ вѣрвали, че П. Каравеловъ, чийто другаръ, министърътъ на външнитѣ работи И. Цановъ, по-рано билъ водилъ прѣговори съ руския прѣдставител Кояндеръ за свалянето на Кн. Александра,² ще се тури на чело на управлението; но той не сторилъ това, и тѣ се принудили да подписватъ името му подъ даванитѣ отъ тѣхъ

¹ Вѣстн. „Новъ вѣкъ“, год. II (1900), бр. 196, стр. 2, стълб. 2.

² Въ телеграфическия си разговоръ съ Стамболова, майоръ О. Пановъ казва: „Сега ви съобщавамъ, че офицеритѣ ми съобщаватъ, че правителството не е било въ дѣлото по изпъждането на княза съвсѣмъ безучастно. Напротивъ, Цановъ е ходилъ да прѣговаря съ руския агентъ за гаранцитѣ, които руското правителство дава въ случай на извършването на това дѣло“ („Новъ вѣкъ“, пакъ тамъ, стълб. 4).

разпореждания, безъ да го питатъ. Понеже народътъ не одобрилъ прѣврата, имало опасностъ отъ безредици и кървави сблъсквания. Въ София едни войскови части стоели срѣщу други. За да се избѣгне анархията, която чакала на прага на държавата, Климентъ, като знаелъ, че рускиятъ Императоръ се е обявилъ рѣшително противъ Кн. Александра, склонилъ да дѣйствува за помирението на България съ Русия. За тая цѣль той отишълъ наедно съ множеството прѣдъ руското агенство и молилъ руския прѣдставителъ да ходатайствува прѣдъ Императора, да върне благоволенieto си къмъ България. По сжщата причина билъ направенъ прѣди това и молебень; а когато се видѣло, че положението на работитѣ се заплита, митр. Климентъ, по налѣгане на първенцитѣ, а най-вече на П. Каравелова и К. Стоилова, личния приятель на Кн. Александра, се съгласилъ да се тури на чело на едно смѣсено врѣменно министерство, въ което, покрай русофили като Д. Цанкова и К. Величкова, влѣзълъ крайниятъ либераль В. Радославовъ. Но това министерство не могло да играе никаква роля и подиръ 3 дена прѣстанало да сжществува, понеже Стамболовъ, Муткуровъ и др., насърдавани отъ пловдивския английски прѣдставителъ, се обявили рѣшително противъ свалянето на Княза. Влизането на Климента въвъ врѣменното правителство не е било нищо друго, освѣнъ жертва за благо на България, която той не искалъ да остави да падне въ междусобица. Авторътъ на „Иванку“, който въ лицето на Петра е прѣдставилъ себепожертвуването на истинския родолюбецъ за избѣгване на междусобия въ държавата, не посмѣлъ да се откаже отъ своя дългъ, макаръ да виждалъ, че това може да стане причина да го нападатъ като „прѣдатель“. Можелъ ли е човѣкътъ, който, безъ да е билъ питанъ, когато се извършвало съединението, не се е отказалъ да отиде прѣди по-малко отъ година да моли руския Царъ да признае това съединение, — можелъ ли е този човѣкъ да се откаже сега да извърши ново ходатайство за помирението на България съ Русия слѣдъ спрѣчкването имъ тъкмо поради това съединение? Отпослѣ, когато Климентъ станалъ неприятенъ на бившитѣ си почитатели отъ либералната партия, участието му въ врѣменното правителство е било прѣдставено като дѣло на амбиция.

Но, макаръ митр. Климентъ да не участвувалъ въ свалянето на Кн. Александра, ходенето му наедно съ множеството прѣдъ руското агенство и турянето му на чело на врѣменното правителство, се явявали прѣдъ непосветенитѣ въ тогавашнитѣ политически събития и прѣдъ неговитѣ противници като непатриотична и дори прѣдателска постѣпка. Затова, когато на 18 августъ подполковникъ Муткуровъ, на чело на южнобългарскитѣ войски, влѣзълъ въ София, далъ заповѣдь, екзархийскитъ делегатъ да бѣде дигнатъ отъ митрополията и откаранъ съ силна стража отъ конни и пѣши стражари въ **Буховския манастиръ** Архангелъ Михаилъ (на 20-на километра сѣв.-източно отъ София). Но, щомъ разбралъ положението на работитѣ особено отъ побѣдителя при Гургулята, майора Хр. Поповъ, сжщиятъ заповѣдалъ да го освободятъ и да го върнатъ въ митрополията, гдѣто той почналъ да изпълнява длѣжноститѣ си като екзархийски делегатъ, търновски митрополитъ, управляващъ Софийската епархия и прѣдсе атель на „Червения кръстъ“. Нѣщо повече: слѣдъ като Князь Александъръ се отказалъ окончателно отъ прѣстола и било съставено регентство на чело съ Ст. Стамболовъ (25 августъ 1886 г.), послѣдниятъ много пѣти спхождалъ митр. Климента въ митрополията и се съвѣтвалъ съ него по разни държавни въпроси. Между друго, когато отъ Русия билъ изпратенъ генер. Каулбарсъ съ мисия, да уреди въпроса за изборъ на новъ български князь, — Климентъ, по молбата на Стамболова, ходилъ при него като пратеникъ на регентството, за да се дойде до споразумѣние по казания въпросъ — което, за жалость, не могло да се постигне. Подиръ това той продължавалъ да изпълнява своитѣ длѣжности и слѣдъ многократни постѣпки убѣдилъ правителството да позволи свикването на Св. Синодъ на заседание, между друго, за да се подобри П.-павловската духовна семинария и да се уреди въпросътъ за възнаграждението на свещеницитѣ. Синодътъ билъ свиканъ на края на декемврий и продължилъ заседанията си до великденскитѣ празници въ 1887 г. Понеже митроп. Климентъ не билъ се връщалъ въ епархията си близо 3 години, той, по настояване на епархиялния съвѣтъ, помолилъ Екзарха и правителството, да му се позволи да замине за епархията си и да понареди чакащитѣ присѣдствителни работи. Позволение било дадено, едва на 8 августъ, и той се вър-

наль въ Търново, но прѣзъ есенъта пакъ заминаль за София, гдѣто го чакали голѣми неприятности.

Насилствено отстранение отъ София. — По врѣме на регентството, отношенията между правителството и високото духовенство станали лоши. Повечето владци на чело съ екзархийския делегатъ, митр. Климента, макаръ да не се намѣсвали прѣко въ политическитѣ борби, били убѣдени, че недоразумѣнията съ Русия трѣбва да се отстранягъ за доброто на самата България, та продължавали да считатъ руския Царъ за покровителъ на българитѣ и да споменуватъ името му въ църквитѣ наедно съ името на Царя Освободителя. Това дразнѣло привърженицитѣ на правителството, които почнали да нападатъ владцитѣ, а особено Климента, Симеона и Константина, като „прѣдатели“ и „черни души“. Вече въ м. мартъ сжщата година, Екз. Йосифъ, въ едно писмо до близкия къмъ правителството д-ръ Чомаковъ, пише: „Насъ обвиняватъ въ това че не вдигами митрополита Климента отъ поста му въ София, при всичко че знаемъ, че той е неприятенъ на българското правителство и дѣйствува противъ него. Дѣйствително, Високопреосвященный Климентъ е билъ въ послѣднитѣ събития въ опозиция на правителството, но то никога не е искало официално отъ насъ вдигането му отъ София. Не трѣбва да забравяме при това, че вдигането на единъ митрополитъ отъ службата му може да стане само слѣдъ като се намѣри за виновенъ той отъ Св. Синодъ“¹. А пъкъ правителството не можело да посочи никакви сериозни основания за желанието си да отстрани митр. Климента отъ поста екзархийски делегатъ, и когато д-ръ Чомаковъ се помжчилъ да формулира въ отговора си на Екзарховото писмо обвинения срѣщу митрополита, не можалъ да намѣри друго, освѣнъ мнимото желание на послѣдния да свали кн. Батемберга, когато сърбитѣ наближавали София, и поведението му по врѣме на прѣврата, което, както се каза, не попрѣчило на регентство и правителство да се сношаватъ съ него почти цѣла година, а първото — да търси още и съдѣйствието му. Въ сжщность, правителството на д-ра В. Радославовъ било противъ Климента, защото мислѣло, че привързаностъта на духовенството къмъ Русия се дължи до голѣма степенъ нему.

¹ Сборн. на Бълг. Акад. на наукитѣ, кн. XII, стр. 247—8.

Слѣдъ избирането на Кн. Фердинанда, отношенията между митрополита и правителството станали още по-лоши. Когато Князътъ дошълъ въ София, на 10 августъ 1887 г., Климентъ направилъ молебень и слѣдъ свършването му държалъ прѣдъ Фердинанда рѣчь, въ която откровено изказалъ мнѣнието си, че народътъ, който го приема съ отворени обятия, не може да забрави, кому дължи свободата си, и молилъ Княза да направи всичко възможно, за да се подобрятъ отношенията между освободители и освободени¹. Отъ този моментъ екзархийскиятъ делегатъ станалъ съвсѣмъ омразенъ на новото правителство (на чело съ Стамболова), което търсѣло случай да го смѣни отъ поста му. Още прѣзъ септемврий сжщ. год., то, по косвенъ пжтъ, дало да се разбере, че не желае да се споменува при богослужението името на руския Царъ; а Климентъ продължавалъ да прави това, защото този въпросъ не можелъ да се рѣшава само отъ него и защото той считалъ недоразумѣнията съ Русия за нѣщо врѣменно. На 12 октомврий с. г., Министерството на Външнитѣ работи и изповѣданията съобщило на екзархийското намѣстничество, че правителството е рѣшило да не признава митр. Климента за делегатъ, и му прѣдписало да напусне въ разстояние на една седмица София. Своего рѣшение правителството съобщило на Екзарха, комуто, между друго, писало: „Митр. Климентъ, който 3 години е делегатъ на Екзарха, не се одържа на височината, каквато заема като архипастиръ. Прѣзъ послѣдната (1887) година митр. Климентъ се мѣси въ политиката и неговитѣ стремежи къмъ постигане политически цѣли прѣминаха всѣка граница, разбира се, въ ущръбъ на урежданieto на църковнитѣ дѣла, на тѣхния добъръ вървежъ и на църковната дисциплина. Занятието съ политиката и постигане извѣстни политически цѣли не може да бжде съвмѣстно съ добросъвѣстността и строгитѣ архипастирски обязанности“². ... Но, понеже Екзархътъ и членоветѣ на Синода не можели да се съгласятъ, екзархийскиятъ делегатъ да бжде смѣненъ безъ какви да е сериозни причини, и то безъ да се

¹ Църк. вѣстникъ отъ 1901 г., бр. 14. Споменъ на Г. Х. Боневъ. Вж. сжщо думитѣ на самия митрополитъ, прѣдадени въ статията „Митрополитъ Климентъ и русофилството му“ въ „Свободно слово“, бр. 12 отъ 14 юний 1894 г.

² Върговъ, Хр. Конституцията на бѣлг. правосл. църква, стр. 202

дочака формално разглеждане отъ Св. Синодъ на повдиганото срѣщу него обвинение, — Климентъ продължавалъ да стои на поста си. А че искането на правителството да се смѣни екзархийскиятъ делегатъ се е дължело главно на неприятнитѣ отношения между него и цѣлия Синодъ, се вижда най-добрѣ отъ обстоятелството, че и варненско-прѣславскиятъ митрополитъ Симеонъ поради една враждебна демонстрация срѣщу него отъ страна на партизани — демонстрация, подпомогната и отъ властта, билъ принуденъ прѣзъ 1887 г. да напусне епархията си и да отиде въ Русе, и при всичкитѣ протести на Екзарха не билъ върнатъ, защото провадийската патриотична дружина, която го считала за прѣдатель, се противопоставяла срѣщу това¹.

Когато партизанитѣ на Стамболова видѣли, че Екзархътъ нѣма да се съгласи само за угода на правителството да отнеме делегатството отъ митр. Климента и чрѣзъ това да стане причина, той да се махне отъ София, — рѣшили да дѣйствуватъ чрѣзъ заплашвания и насилие. На 9 ноемврий 1887 г. слѣдъ обѣдъ, една тѣлпа партизани на чело съ З. Стояновъ, Д. Петковъ, З. Градинарскъ и др. нахълтала въ Софийската митрополия, гдѣто живѣлъ Климентъ. Въ този моментъ той разговарялъ съ двама свои гости. Нахълталитѣ поискали, гоститѣ да си отидатъ, а Климентъ да се яви прѣдъ тѣхъ. Смѣлиятъ архипастиръ ги укорилъ, че вършатъ безобразие, като си позволяватъ да се разпореждатъ въ чужда кжща и да пждятъ гоститѣ на хората. Единъ отъ водителитѣ на тѣлпата (чирпански депутатъ) му натякналъ, че билъ обърналъ митрополията въ свѣрталище на прѣдатели; Д. Петковъ го осжждалъ, загдѣто, ужъ, на 7 ноемврий затворилъ църквата и запрѣтилъ на поповетѣ да служатъ; а З. Стояновъ го укорявалъ, че билъ изгонилъ Батемберга. Послѣдниятъ прибавилъ, че народътъ не го иска вече за митрополитъ и че, ако въ продължение на 3 дня не остави митрополията и не отиде, кждѣто иска, ще изпита страшния народенъ гнѣвъ. Слѣдъ като ги изслушалъ, Климентъ имъ натякналъ, че си позволяватъ да говорятъ отъ името на българския народъ, безъ да иматъ право за това, и имъ напомнилъ, че има правителство, което, ако го счита за

¹ Пакъ тамъ стр. 204—5.

виновенъ, може да го привлѣче подъ отговорностъ, но че той не може да напусне длъжността си, докато не му заповѣда началството му. Д. Петковъ заявилъ, че не признава никакво негово началство, и го заплашилъ, че, ако не се махне отъ София, ще бжде разкжсанъ. За щастие, тълпата се ограничила само съ заплашвания и не посегнала на екзархийския делегатъ.¹ Обаче не можело да има никакво съмнѣние, че работата нѣма да се свърши само съ заканвания и че задъ тълпата стои самото правителство, защото не само че полицията не разпрѣснала тълпата, ами наскоро самиятъ софийски градоначалникъ Хр. Басманджиевъ се явилъ при митрополита и отъ името на правителството му заявилъ, че, ако на утрѣшния день не напусне София, ще бжде изпратенъ на сила. Климентъ още на 10 ноемврий протестиралъ прѣдъ министра на външнитѣ работи и изповѣданията за насилието и телеграфиралъ на Екзарха, че е принуденъ да напусне София; а слѣдъ заявлението на градоначалника, когато чакалъ, стражари да го отведатъ, получилъ телеграма отъ Екзарха, съ която му се поржчвало, да прѣдаде дѣлата на делегатството и управлението на Софийската епархия на митроп. Кирила и да си отиде въ Търново.

Влошаване на отношенията съ Княза и правителството. Ново изпжждане отъ София. — На 5 декемврий 1887 г., митроп. Климентъ се завърналъ въ седалището на епархията си, радостно посрещнатъ отъ населението. Но и тука той не билъ оставенъ спокоенъ и свободенъ въ своята дѣйностъ. Още на другия день, на празника св. Никола, когато, по покана на гражданитѣ, отивалъ да служи въ църквата, посветена на този светецъ, едно момче се приближило при него и му подало писмо, въ което отъ името на „повече отъ 100 души“ му се поржчвало да не ходи по църквитѣ да служи и проповѣдва. Противниците му вече забравили, че по-рано му вмѣнявали въвъ вина това, гдѣто билъ оставилъ епархията си безъ потрѣбната проповѣдъ и съ това давалъ възможностъ на католици и протестанти да се засилватъ. Той не обърналъ внимание на заплашването и продължавалъ да посѣщава градскитѣ църкви и да служи.

¹ Случката е описана въ една бѣлѣжка на митр. Климента, която е запазена между книгата му.

На правителството било особно неприятно, гдѣто митрополитътъ не прѣставалъ да споменува въ литургията името на руския Царь, та чрѣзъ окржния управитель И. Драсовъ и кмета П. Славковъ му направило прѣдупрѣждение за това; но, както се каза вече, той билъ убѣденъ, че врѣменнитѣ недоразумѣния съ Русия не бива да проникватъ чакъ въ църквата. Колкото за мѣстнитѣ търновски голѣмци, недоволството отъ Климента се длъжело не на нѣкаква политическа агитация, защото въ сжщность той не вършелъ такава, а на това, че неговътъ авторитетъ ги засѣнчвалъ прѣдъ гражданитѣ на старата столица и подкопавалъ влиянието имъ. Тѣ чувствували извѣстно прѣнебрѣжение отъ негова страна — прѣнебрѣжение, твърдѣ естествено у човѣкъ, който и по способности и по морални качества стоелъ далечъ по-високо отъ тѣхъ.

Студенината между правителството на Стамболова и митроп. Климента станала още по-силна прѣзъ пролѣтѣта на 1888 г., когато Кн. Фердинандъ посѣтилъ Търново. Митрополитътъ не излѣзълъ да посрѣщне Княза. Тържествено посрѣщане отъ негова страна не можело и да се чака, защото Кн. Фердинандъ пристигналъ въ старата столица на Велики четвъртъкъ (21 априлъ ст. ст., въ 5½ часа слѣдъ обѣдъ)¹, когато приближавало да се почне вечерното богослужение, а църковнитѣ правила не допускатъ никакви тържества прѣзъ страстната седмица; но у него липсвало и желание за какво да е посрѣщане, защото, слѣдъ гоненията и оскърбленията, на които билъ изложенъ дотогава, послѣдното би изглеждало като подмазване отъ негова страна. На окржния управитель той заявилъ, че може да посрѣщне Княза само вжтрѣ въ църквата Св. Четиредесетъ.² Противницитѣ на Климента, които не знаели църковнитѣ правила и малко обръщали внимание на тѣхъ, се наежили още повече.

Враждебността на Стамболовитѣ партизани къмъ синодалнитѣ старци се отразила и върху Княза Фердинанда, който не ги познавалъ и виждалъ въ тѣхно лице фанатици и партизани. Нѣкои негови постжпки, които свидѣтелствуватъ за тогавашната му неопитность и недостатъчно вникване въ трудноститѣ

¹ Държ. вѣстн. отъ 1888 г., бр. 46, стр. 5—6.

² Телеграма отъ Бондарева до Стамболова отъ 14. IV. 1888 г. Прибавление къмъ доклада на Парлам. анкетна комисия, стр. 305.

на положението, станали причина за още по-непримиримо държане на старците не само към правителството, а и към него. Така, въ края на юний 1888 г. (прѣзъ Петровитѣ пости), той, наедно съ майка си, Кн. Климентина, и съ свита, отишълъ въ Калоферския дѣвически манастиръ, при което манастирскитѣ наредби не били зачетени: свирила музика, и се извършили свѣтски тържества; освѣнъ това, въ манастирския дворъ била разпъната палатка и билъ поставенъ католишки олтаръ, върху който патеръ, извиканъ нарочно отъ Пловдивъ, служилъ католишка литургия. Пакъ въпрѣки църковнитѣ постановления, Князътъ изискалъ и сполучилъ да купи земя за своя потрѣба отъ Калоферския мъжки манастиръ.¹ На единъ отъ синодалнитѣ старци, именно на митроп. Симеона, било нанесено и лично оскърбление. На 2 юлий вечерята, Кн. Фердинандъ и майка му пристигнали въ Варна. Валѣлъ проливенъ дъждъ. Между измокренитѣ посрѣщащи се намиралъ и митр. Симеонъ, но Князътъ го отминалъ и се ржувалъ съ гръцкия владика. Това незачитане справедливо оскърбило заслужилия митрополитъ и внесло още по-голѣма студенина между Княза и правителството, отъ една страна, и синодалнитѣ старци, отъ друга.

Въпрѣки тая студенина, правителството, на 9 августъ 1888 г., дало съгласието си да се свика Св. Синодъ, за да рѣши нѣкои чакащи разрѣшение въпроси. Понеже митр. Кирилъ, комуто било възложено управлението на Софийската епархия, не билъ членъ на Синода, Екзархътъ назначилъ за прѣдседателствуващъ послѣдния варненско-прѣславския митрополитъ Симеонъ, а наедно съ това отнелъ управлението на Софийската епархия отъ митроп. Кирила. Правителството останало недоволено отъ тия разпореждания. Министърътъ на външнитѣ работи и изповѣданията Г. Странски въ разговора си съ митр. Симеона, който му се прѣдставилъ въ качеството си на прѣдседателствуващъ Синода, укорилъ синодалиитѣ старци въ бездѣйствие, а архиереитѣ изобщо — въ недостатъчна проповѣдь изъ епархиитѣ — което давало възможность да се ширятъ иновѣрни учения. Митроп. Симеонъ напомнилъ

¹ Протоколъ на Св. Синодъ № 7 отъ 17 декемврий 1888 г. Въ „Сборникъ въ честъ на митр. Симеона“, стр. 47, случката погрѣшно е отнесена къмъ 1887 г. За пжтуването на Княза Фердинанда наедно съ майка му вж. Държ. вѣсти, бр. 70 отъ 1833 г.

на министра, че ходенето на архиереитѣ не било угодно на властѣта, която го взимала като агитация срѣщу нея. Всичко това накарало Синода, при започване на заседанията му (1 декемврий 1888 г.) да изкаже съжаление и протестъ, загдѣто правителството му прави прѣчки. Наскоро слѣдъ това министъръ Странски, чрѣзъ чиновника Комсиевъ, съобщилъ на митр. Симеона, че той нѣма да влѣзе въ сношение съ Синода докато членовѣтъ на послѣдния Климентъ и Константинъ не му се прѣдставятъ по длѣжностъ. Синодѣтъ протестираше противъ това искане, което не почивало нито на законитѣ, нито на дотогавашната практика; а министрътъ, на 16 декемвр., съобщилъ, че заседанията на Синода се прѣкрятъватъ. На 23 декемврий Министерството на изповѣданията съобщило на митр. Симеона, че прѣкъсва сношенията си съ Синода въ тогавашния му съставъ, и поканило членовѣтъ му да се върнатъ въ епархиитѣ си.¹ Министерството вече заявило, че двама отъ членовѣтъ на Синода не били законно избрани.

Възмущението, което обиденитѣ старци чувствували отъ такова недостойно и незаслужено обръщане съ тѣхъ, скоро станало причина за една печална случка, която показала, че тѣ минавали въ настѣпление срѣщу прѣдставителитѣ на властѣта. Случката била тази. За Коледа Князъ Фердинандъ изказалъ желание да присѣтствува на литургията. Трѣбвало да служи врачанскиятъ митроп. Константинъ. Той, обаче, се разпоредилъ, първата служба, която шѣла да се извърши отъ него, да стане много рано, а втората, на която щѣлъ да присѣтствува Князѣтъ — да се служи само отъ единъ свещеникъ, и то не на главния прѣстолъ, а на сѣверния — страниченъ. Кн. Фердинандъ справедливо се обидилъ отъ това и обърналъ вниманието на Стамболова върху инцидента. Тогава старцитѣ били поканени на два пѣти да напуснатъ София, а понеже тѣ не искали да сторятъ това, най-напрѣдъ били арестувани въ синодалното помѣщение, а слѣдъ това (на 30 декемврий 1888 г.) били изпратени на сила въ епархиитѣ имъ. Така митроп. Климентъ посрѣдъ зима, прѣзъ Араба-конакъ — Ловечъ — Севлиево, наново се върналъ въ епархията си.

¹ Върговъ, Хр. Конституцията на бълг. прав. църква, стр. 205-6. Д-ръ П. Никовъ „Варненски и Прѣславски Симеон“, въ Сборн. въ чест на митроп. Симеона, стр. 47-8.

Натегнатитѣ отношения между Св. Синодѣ и правителството станали причина, духовенството да бѣде напълно лишено отъ участие въ политическия животъ. Въ първитѣ години слѣдъ освобождението, духовнитѣ лица имали право да бждатъ избирани за народни прѣдставители, и много владци, между които и Климентъ, били депутати въ нѣколко събрания. Такива били и доста свещенници. Но вече първитѣ търкания между Синода и правителството докарали ограничение въ правата на духовенството. Най-напрѣдъ, чрѣзъ „Временни правила за избирание на народни прѣдставители“, гласувани въ II Обикн. Нар. събрание, II сесия (1880 г.), било отнето правото на избираемостъ отъ владциитѣ; а прѣзъ 1889 г. (V обикн. Нар. събр., III ред. сесия), сжщото право било отнето и отъ цѣлото духовенство. Стамболовъ отначало се колѣбаелъ, защото въ конституцията става дума за депутати духовни лица, но скоро се съгласилъ съ налѣганията на Ив. Хадачева, Д-ръ Михайлова, Д. Ц. Коцева и др. Че послѣднитѣ не сж се водили само отъ държавнически съображеня, показва ни това, гдѣто Д. Ц. Коцевъ направо споменалъ митр. Климента, за когото правилъ запитване до министра на външнитѣ работи и изповѣданията, може ли да бѣде екзархийски намѣстникъ, щомъ се занимава се политика. По такъвъ начинъ свѣтското и духовното управление се отдѣлили рѣзко: духовнитѣ отстранили мирянитѣ отъ висшето ръководство на църквата, а послѣднитѣ отстранили духовенството отъ участие въ политическия животъ на държавата. Доколко това е полезно — не е мѣсто да се говори тука. Ние го споменуваме, колкото да се види, че гоненията срѣщу Климента сж били само частенъ случай отъ борбата между високото духовенство и правителството.

Ограничения на пастирската му дѣйность въ епархията. — При такива отношения между правителство и Синодъ, излишно е да се казва, че дѣйността на митроп. Климента въ епархията му не е могла да се развива свободно. Разтурянето на Синода, между друго, имало и това лошо слѣдствие, че не била установена формула за поменуване името на Княза при богослужението. Поради това митр. Климентъ не споменувалъ името на Кн. Фердинанда въ литургията, а това се взимало отъ властѣта и нейнитѣ поддръжници за прѣдизвикателство. Кждѣто и да отидѣлъ той, противницитѣ му го слѣдѣли; думитѣ и рѣчитѣ му се считали за насочени про-

тивъ правителството и се тълкували прѣвратно. Органитѣ на властѣта и нѣкои желаещи да се отличатъ партизани отиваха въ това отношение до крайностъ и ставали причина, отношенията между митрополита и правителството да се влошаватъ все повече и повече. Така, когато на 29 май 1889 г. — на празника св. Троица, Климентъ, поканенъ отъ самото правителство, държалъ слово въ Свищовската църква, чийто храмовъ празникъ билъ на този день, единъ учителъ — Енчевъ, си позволилъ да му възразява и да го укори, че, ужъ, държи не духовна, а политическа рѣчь. Поради благоразумието на митрополита и на правителството, богослужението било продължено и свършено безъ бъркотия; но тази нежелателна случка докара на неприятностъ на Климента. Противъ него било повдигнато обвинение, че, ужъ, ходѣлъ да говори политически рѣчи по епархията. На връщане отъ Свищовско, митрополитътъ се изложилъ на опасно прѣмеждие, което свидетелствува за голѣмата му рѣшителностъ и безстрашие. Щомъ стигналъ въ с. Самоводени, той билъ прѣдупрѣденъ отъ кмета и старшия свещеникъ, да не отива въ това врѣме въ Търново, защото голѣма тѣпна негови противници, събрани съ знанието на властѣта, го причаквала въ Дервента съ камъни и дървета, та може да го наранятъ и дори убиятъ. Той се замислилъ, но казалъ, че ще отиде, защото Богъ го пази, а ако умре ще умре поне въ седалищния си градъ отъ свои пасоми. Когато наближилъ тѣпата, той се стресналъ, но пакъ продължилъ пѣтя си, само че слѣзълъ отъ файтона и поржчалъ на файтонджията си Стойчо да кара до самия него, та, въ случай на нужда, да се качи бързо. Щомъ стигналъ до множеството, дигналъ ржка и почналъ да благославя. Това подѣйствувало: никой не се рѣшилъ да хвърля върху него. Щомъ отминалъ тѣпата, бързо се качилъ на файтона и отлетѣлъ къмъ града.

Прѣзъ май с. г., Климентъ билъ закаранъ съсъ стража въ Свищовъ, за да бѣде разпитанъ отъ тамошния съдебенъ слѣдователъ по подигнатото срѣщу него обвинение. Наистина, и слѣдователътъ, и прокурорътъ намѣрили, че въ рѣчта му нѣма елементи на прѣстѣпление, и дѣлото било прѣкратено врѣменно; но нему било внушено, че то ще бѣде пакъ подигнато, ако той не прѣкъсне говоренето на подобни рѣчи.

Митр. Климентъ прѣнесълъ разкарването до Свищовъ и нападенията съ чудно търпѣние, което изкарвало началъ

силата на негова характеръ. Нѣщо повече: понеже гонението извиквало у населението почеть къмъ митрополита и проява на прѣданостъ къмъ вѣрата, той дори намиралъ извѣстно удовлетворение въ него. Въ писмото си до Екзарха по този случай той писалъ:

„Нищо неприятно не почувствувахъ азъ отъ това; напротивъ осѣщахъ удоволствие, като виждахъ, какъ прѣзрително и съ негодование се отнасятъ християнитѣ къмъ позорнитѣ дѣяния на безчестницитѣ“ . . . „Мога да се похваля, че обиколката по епархията ми достави истинско удоволствие, утѣшение и бодростъ, тъй като навсѣкждѣ благочестивото православно население ме срѣщаше и приемаше съ любовъ, прѣданостъ и възхищение. Като виждахъ, какъ се радваха християнитѣ, какъ тѣ бѣха доволни отъ моето посѣщение и съ каква искреностъ и откровеностъ тѣ ми изказваха своитѣ желанія, радости и скѣрби, азъ чувствувахъ дълбока и искрена радостъ, тъй като пѣкъ се убѣждавахъ, че хулитѣ, укоритѣ, нападкитѣ и клеветитѣ, които съ толкова упоритостъ се сипятъ отъ страна на извѣстни хора противъ църквата и нейнитѣ служители, не сж и не могатъ да бждатъ въ състояние да поколебаятъ тази любовъ, прѣданостъ и това довѣрие, което православното население питае къмъ църквата и нейнитѣ служители.“¹

За нравственото удовлетворение, което чувствувалъ по случай гонението отъ страна на властѣта, митр. Климентъ писалъ на своя близъкъ приятель митр. Константина Врачански:

„Нашето положение (виждашъ ли? и азъ се тургамъ наравно съ тебе), при всичкитѣ неприятности и оскѣрбления, та и унижения, е много по-добро, отъ колкото положението на людieto.² Съзнанието, че се боримъ съ неправдата и произволътъ дава и истинско утѣшение, вджхнува самоуважение и гордостъ, та дава още и сили за нова борба, нови теглила. А тѣ, людieto, по никой начинъ не можтъ намѣри и никогажъ не ще да намѣрятъ въ себе си тази нравствена и всемогща опора. При всичкитѣ свои произволи, които тѣ тъй безнаказанно упражняватъ надъ своитѣ много по-горѣ стоящи отъ тѣхъ въ нравственно отношение противници, тѣ въ свѣста си не можтъ да се не осѣщатъ долни, нищожни. Та и тѣзи, които тѣ считатъ за свои противници, не имъ сж противници, но тѣ ги считатъ за такива поради това собствено, че виждатъ въ тѣзи си противници изобличение на сзоята нравствена голота. Тѣ сами на себе си отмѣщаватъ заради насъ. Да си въ положение да хулишъ и онеправдавашъ безнака-

¹ Писмо до Екзарха отъ 30 юний 1899 г. П-въ, Г. С. Пастирската дѣятелностъ на Търновския митрополитъ Климентъ Браницки (отдѣл. отпеч.), стр. 6.

² Съ тази дума той нарича противницитѣ на църквата, които разполагали съ властѣта.

занно противникът си, да съсипваш и изтезаваш този си противник по произволът и прищевките си, и пакъ да съзнаваш, че този ти противник, тъй униженъ, онеправданъ и съсипанъ отъ тебе, стои много по-високо отъ тебе въ нравствено отношение, — отъ това по-голъмо унижение, по-голъмъ позоръ, по-голъмо мъчение не трѣба за людието. Тѣй щото, не ний, а тѣ заслужватъ съжалѣние".¹

За жалость, нравственото удовлетворение и проявеното къмъ митрополита съчувствие отъ страна на благочестивото паство не било никакъ якъ щитъ срѣщу опасноститѣ, които наскоро го врѣхлетѣли, защото силата била въ ржцѣтѣ не на паството, а на правителството, което, като познавало борческия духъ и голѣмитѣ способности на Климента, търсѣло случай да го направи безвръденъ за себе-си. Първото нѣщо, което направило, било това, че налегнало прѣдъ Екзарха, да се не избира Климентъ за синодаленъ членъ прѣзъ слѣдното четирелѣтие. По прѣдварително споразумѣние съ дипломат. агентъ въ Цариградъ Вълковичъ, Екзархъ Йосифъ писалъ на митр. Григория и му съобщилъ мнѣнието си, че, за да има миръ въ църквата и съгласие съ правителството, ще трѣбва да се пожертвува митр. Климентъ, като се избере вмѣсто него самоковскиятъ митр. Доситей. Григорий се съгласилъ, но прѣдупрѣдилъ Екзарха, да не вѣрва твърдѣ на Вълковича (въ сжщностъ, на правителството), защото не изпълнявалъ обѣщанията си. По този случай той, макаръ прикрито, показалъ, че е съгласенъ съ Климента. Между друго, той писалъ: „Сегашнитѣ г-да министри глѣдатъ на насъ — смиреннитѣ служители на православната църква така сжщо, както глѣдатъ на хахамина и на мюфтията, и послѣдствие на това, тѣзи г-да министри изискватъ отъ насъ да ги посрѣщаме когато пжтуватъ по градищата, така сжщо, както ги посрѣщатъ мюфтията и хахамина, да изпълняваме тѣхнитѣ прѣдписания и заповѣди" . . . (Писмо до Екзарха отъ 10 августъ 1889 г.)

Впрочемъ, общата борба между правителството на Стамбулова и Св. Синодъ, поне външно, била смегчена прѣзъ 1890 г. Нуждата отъ такова смегчение почнала да се чувствува и отъ двѣтѣ страни, особено откакъ било дигнато, прѣзъ лѣтото на тази година, гонение и срѣщу врачанския митрополитъ Константинъ отъ страна на либералитѣ въ не-

¹ Писмо отъ началото на януарий 1890 г.

говата епархия за противодържавна, ужъ, агитация. Най-на- прѣдъ, въ русенската сесия на Св. Синодъ (въ началото на юний 1890 г.), подъ прѣдседателството на митр. Григория, била одобрена формула за споменуване на Княза Фердинанда въ богослужението; а прѣзъ есеньта сжщата година събра- нитѣ на редовна сесия синодални старци не само присжтству- вали при откриване на Нар. събрание, но се прѣдставили и на Княза (27 октомврий), който имъ върналъ визитата на- едно съ Стамболова още въ сжщия день. Това възстановя- ване на легални отношения между Св. Синодъ и правител- ството се дължело, между друго, и на умѣлото и гъвкаво ржководене на синодалнитѣ дѣла отъ новия екзархийски де- легатъ митр. Григорий, въ когото правителството имало до- вѣрие, макаръ че и той билъ непоколѣбимъ защитникъ на църквата и се намиралъ въ пълно единодушие съ другитѣ членове на Синода. Много направилъ въ това отношение и успѣхътъ на Стамболова да издѣйствува на 23 юний сжщата год. берати за трима български митрополити въ Македония. Отъ друга страна, нѣкои кървави политически случки наскоро станали причина, правителството да остави настрана сино- далнитѣ старци и да насочи стрѣлитѣ си противъ Екзарха. Още прѣзъ есеньта на 1891 г., въ официозния вѣст. „Сво- бода“ се появила статия „За Екзархийския Съвѣтъ“, ¹ въ която Екзархията се обвинявала въ нерадѣние, загдѣто не издѣй- ствувала, да се учрѣди при нея съвѣтъ, и Синодътъ да за- сѣдава въ Цариградъ. Когато пѣкъ билъ убитъ цариград- скиятъ български дипломатически агентъ д-ръ Вълковичъ, отношенията на правителството къмъ Екзарха станали още по-лоши, понеже нему (на правителството) се струвало, че Н. Блаженство има тѣсни сношения съ емигрантитѣ. У Стам- болова дори се появила мисълъ, да издѣйствува отъ тур- ското правителство смѣняването на Екзарха Йосифа и замѣ- стването му съ митр. Григория. Примирение и споразумѣние между Екзарха и Стамболова се постигнало едва въ послѣд- нитѣ дни на м. юлий 1892 г., когато послѣдниятъ, като на- мѣстникъ на пжтуващия по западна Европа Князъ, отишълъ въ Цариградъ да се прѣдстави на султ. Хамида и да издѣй-

¹ Бр. 676, стр. 3.

ствува нѣкои правдини за неосвободенитѣ българи.¹ Въ всѣки случай, борбата между правителството и високото духовенство вече ставала по-далечъ отъ митр. Климента, който си стоелъ въ епархията. Изглеждало, че той ще може, при посмегчена атмосфера, да продължи своята пастирска и книжовна дѣйность; но въпросътъ за измѣняване на Конституцията, който изпъкналъ наскоро, когато се прѣстѣпило къмъ закрѣпчаване на династията чрѣзъ женитбата на Княза, наново изострилъ отношенията между високото духовенство и правителството и докаралъ нещастия на митроп. Климента.

Книжовна дѣйность прѣзъ 1888—1893 год. — Откакъ се прибралъ въ епархията си и прѣди да бжде на сила отстраненъ отъ нея, митр. Климентъ, покрай другитѣ си работи, намѣрилъ врѣме да напише и нѣкои книжовни трудове. За единъ отъ тѣхъ (разказа „Защо?“) ние вече споменахме. Може би, по това врѣме е била прѣработена и захванатата, но несвършена повѣсть „Царь Иванъ Александъръ“ (Съчинения, I, 684—700), защото въ нея се споменува за разкопки на Трапезица, като се иматъ прѣдъ видъ, вѣроятно, ония прѣзъ 1884 година. Въ тая повѣсть сж прѣдставени твърдѣ живо вълненията на разлюбената царица Теодора, която Иванъ Александъръ замѣнилъ съ еврейката Сара. Прѣзъ юний 1890 г. той написалъ кратка история на Лѣсковския манастиръ св. Петъръ и Павелъ и я изпратилъ наедно съ свѣдѣния за имотитѣ на манастира на Екзарха, който на два пжти му искалъ тия свѣдѣния.² Екзархията искала свѣдѣния главно за имотитѣ, а за исторически свѣдѣния питала само въ свръзка съ послѣднитѣ; но Климентъ се заинтересувалъ живо за историята на манастира и събралъ

¹ Вж. статията на Армалуевъ (псевдонимъ) „Екзарх Йосиф и Стефан Стамболов“ въ спис. „Пролом“, год. II (1923), кн. I и II. Но Армалуевъ погрѣшно прѣдставя митр. Григория като съгласенъ съ строежитѣ на Стамболова. Въ сжщность, послѣдниятъ се е старалъ да плаши едни иерарси чрѣзъ други, дори безъ тѣ да знаятъ. Както се каза по-горѣ, по отношение на правителството, Григорий е билъ много по-непримиримъ отъ Екзарха, само че не е билъ като него въ сношения съ руситѣ и емигрантитѣ.

² Писмата на Екзарха сж — едното отъ 9 мартъ 1890 г. подъ № 350, а другото отъ 31 май с. г. подъ № 901. Отговорътъ на Климента е отъ 22 юний 1890 г. подъ № 382. Сега той се пази въ архивата на Св. Синодъ.

всички свѣдѣния, които можалъ да изпита отъ стари монаси изъ манастиритѣ на епархията. Като съпоставилъ тия свѣдѣния съ надписитѣ на два металически паметника, собственостъ на манастира, той, съ похватитѣ на историкъ, се помжчилъ да хвърли свѣтлина върху връзкитѣ на манастира съ румънскитѣ воеводи, чиито боляри, а може би и самитѣ тѣ, сж идвали понѣкога да лѣтуватъ въ прочутото по здравия си климатъ Арбанаси. Макарь и краткъ, този трудъ на Климента съставя добъръ приносъ къмъ историята на нашитѣ манастири; затова редакцията на списанието „Прѣгледъ“, което излизаше като приложение къмъ „Църковенъ вѣстникъ“, направи добръ, като го обнародва подъ заглавие „Лѣсковския манастиръ св. Петъръ Павелъ“ (год. I (1807), кн. II, стр. 93—98). — Около 1889 год. митроп. Климентъ прѣглеждалъ повѣстѣта си „Ученикъ и благодѣтели“, не се знае точно съ каква цѣль,¹ За нѣкакво основно прѣработване на повѣстѣта по това врѣме едва ли може да се мисли, понеже митрополитътъ тогава работѣлъ голѣмото си съчинение за църковнитѣ правила, което останало неиздадено. То било захванато още въ 1888 г. и работено дори до отстранението на автора отъ епархията, а споредъ Д. Мишева — и слѣдъ това.² Пълното му заглавие е: „Събрание на правилата на св. Апостоли, Вседенскитѣ и Помѣстни събори (I. Разни бѣлѣжки за обяснение и допълнение правилата. II. За църковнитѣ длѣжности) 1888 г.

Въ това съчинение се излага най-напрѣдъ, като въведение („Вмѣсто прѣдисловие“), историята на църковното право, именно разказва се, какъ сж се образували канонътъ и номо-

¹ Доколкото си спомняме, братовчедътъ му Митѣо Друмевъ който живѣеше при него и който търсѣше вѣст. „Свѣтникъ“ въ библиотеката на читалището „Надежда“, за да може дѣдо Климентъ да прѣгледа наново повѣстѣта, — казваше само, че послѣдниятъ се занимавалъ нѣщо съ тази повѣстъ. Когато ние, съ покойния Ц. Гинчевъ, прѣзъ пролѣтѣта на 1890 г., ходихме да посѣтимъ митрополита — азъ, като неговъ ученикъ, а дѣдо Цанѣо, като неговъ приятелъ, на въпроса на послѣдния, дали не пише нѣщо поетическо, чухме отговоръ, че духовниятъ му санъ го отклонилъ въ друга посока и че той вече се занимава главно съ църковнитѣ правила; но това не значи, разбира се, че митроп. Климентъ е забравилъ съвсѣмъ поезията.

² Вж. поменика въ Лѣтописа на Българското книж. дружество за год. 1900—1901 (притурка къмъ „Период. спис.“, кн. LXII), стр. 96.

канонътъ, и се даватъ свѣдѣния за събирателитѣ и тълкувателитѣ на църковнитѣ правилъ. Слѣдъ това се излага съдържанието на самитѣ правила въ 15 отдѣла, отъ които 10 сж посветени на правата и длъжноститѣ на духовенството, а останалитѣ 5 — на църквитѣ и манастиритѣ, брака и оброчението и на длъжноститѣ на мирянитѣ. Изложението е забѣлжително по своята яснотъ и прѣгледностъ. Потрѣбнитѣ обяснения, обикновено кратки и съдържателни, сж дадени подъ линия; а въпроситѣ (на брой 16), по които авторътъ е намѣрилъ за потрѣбно да каже нѣщо повече, сж помѣстени слѣдъ изложението на правилата, като I прибавление. Отъ тия въпроси заслужва особно внимание онзи за участието на духовенството въ мирски дѣла. У насъ той биде рѣшенъ съ пълното изключване на духовенството отъ политическия животъ на страната — изключване, което, покрай добритѣ си страни, има и много лоши. Климентъ посочва правилата, на които може да се основе това изключване, освѣтлява ги исторически, привежда случаи, когато духовенството съ полза е участвувало въ граждански, особно сждебни дѣла, и пояснява, кога намѣсването на духовенството въ политически въпроси е наистина врѣдно. Впрочемъ, при разглеждането на този въпросъ Климентъ показва, че е знаелъ по-добрѣ историята на старохристиянската църква, отколкото тая на византийската и старобългарската, защото за доказаване на мисълта, че църквата не е била противна, иерарси да се натоварватъ съ политически дѣла за добро на държавата, достатъчно е да се посочатъ примѣри като тия за регента на Константина Багренородни патр. Николай Мистикъ, и за пратеника на Ватацеса анкирския митроп. Христофоръ, както и политическитѣ мисии, възлагани по врѣмено на Калояна, Асѣня II и по-сетнѣ отъ гърци и българи на владици и патриярси. Общъ интересъ прѣдставятъ и бѣлжитѣ за коситѣ и облѣклото на духовенството. Послѣдната частъ на съчинението, посветена на църковнитѣ длъжности, съставя II прибавление. Тя сжщо така е добра; но, както е посочилъ самъ Климентъ, не е оригинална, а е прѣведена отъ съчинението на руския иеромонахъ Павелъ: „О должностяхъ и учрежденіяхъ по церковному управленію въ Древней Восточной церкви“.

Изложението на цѣлото съчинение е спокойно и напълно обективно. Авторътъ остава вѣренъ на сегашнитѣ просвѣ-

тени схващания, безъ да пада въ противорѣчии съ духа на църковното право. Само на едно мѣсто, във въведението, той се е поддалъ на тъжното чувство, що е възбуждало у него безогледното гонение противъ високото духовенство: като излага мнѣнието на охридския архиепископъ Хоматиянъ (нач. на XIII ст.) за правата на императора да назначава епископитъ и да ги мѣсти отъ една епархия въ друга — мнѣние, което противорѣчи на църковнитъ канони, той бѣлѣжи въ скоби: „отъ българинъ, или отъ църковенъ служител — чужденецъ въ България — църквата по-добро нѣщо не може да чака“. Тая бѣлѣжка, излѣзла изподъ перото на оптимистъ като митр. Климента, е единъ видъ въздишка, изпусната подъ тежестта на тежкото брѣме, що е прѣдставяла за високото ни духовенство тогавашната българска дѣйствителность.

Прѣзъ 1893 г. Климентъ прѣвелъ отъ грѣцки „Служба на Св. Климента Охридски“, като се съвѣтвалъ за нѣкои тънкости съ добрия познавачъ на старогрѣцкия ез. търновски свещеникъ протонотарий Димитъръ. Този прѣводъ билъ изпратенъ въ Св. Синодъ за одобрение; но, докато се прѣглеждалъ, въ Синода билъ полученъ другъ прѣводъ на същата служба, извършенъ отъ зографския иеросхимонахъ Калистратъ, който (прѣводъ) билъ намѣренъ за по-сполучливъ, затова първиятъ останалъ непечатанъ.

НАСИЛСТВЕНО ОТСТРАНЕНИЕ ОТЪ СЕДАЛИЩЕТО МУ.

Както се каза по-горѣ, въпросътъ за измѣнение на чл. 38 отъ конституцията, който въпросъ изпъкналъ слѣдъ завръщането на Кн. Фердинанда отъ пжтуването му по западна Европа (1 августъ 1892 г.), докаралъ голѣми безспокойства, а подиръ това и тегла на митроп. Климента. Князътъ тъкмѣлъ да се ожени за пармската Княгиня Мария Луиза. Едно отъ условията на тази важна за българската държава женитба било и това — дѣцата на Княжеската двойка да запазятъ вѣрата на родителитъ си, т. е. да бждатъ католици; а на това прѣчелъ чл. 38 отъ конституцията, споредъ който „само първий избранъ Българский Князь ако принадлежи къмъ друга вѣра, може да си остане въ нея,“ докато изобщо „Българский Князь и потомството му не могатъ да исповѣдватъ друга вѣра, освѣнъ православната“. Стамболовъ се на-

гърбилъ да прѣкара такова измѣнение на въпросния членъ, споредъ което да се даде право и на първия прѣстолонаслѣдникъ да запази вѣрата на родителитѣ си. По този толкова важенъ за народа и църквата въпросъ той дори не счелъ за нужно да се допита до ръководителитѣ на църквата, ако не официално, то поне частично, та внесълъ въ тѣхната срѣда подозрѣние и озлобление. Въ едно писмо до своя приятелъ врачански митрополитъ Константинъ отъ 12 януарий 1893 год., Климентъ пише съ досада:

„Въ единъ такъвъ важенъ въпросъ, какъвто е религията на Българския Князь и на Българската княжеска династия, отъ който въпросъ се интересува цѣлиятъ народъ, а най-много църквата, господствуващата наречена (вѣроятно, за смѣхъ) въ страната, и за който въпросъ даватъ право и на турци, и на евреи, и на цигани, и на гърци, да си даватъ мнѣнието и гласътъ, а на църквата и нейнитѣ служители — отричатъ това право! Ще рече, църквата на Православниятъ Български народъ, заедно съ всичкитѣ свои висши и низши служители не струва, въ народнитѣ работи, колкото и единъ циганинъ, или еврейинъ, и то въ работи не чисто политически, ами повече религиозни !...“¹

Ако дори между приятелитѣ на Стамболова въпросътъ за измѣнение на чл. 38 срѣщналъ силна опозиция, та станало нужда, и хора като Д. Петкова да се заплашватъ съ връзване на попа, за да е мирно селото, — на високото духовенство това измѣнение се струвало много опасно. Борбата противъ него била поведена отъ самия Екзархъ, който поискалъ мнѣнието на митрополититѣ съ особно окръжно (29 декемврий 1892 г.). На това окръжно Климентъ отговорилъ съ писмо отъ 16 януарий 1893 г., въ което изказвалъ пълно съгласие съ мнѣнието на Н. Блаженство, че прѣдполаганото измѣнение е вредно за интереситѣ на църквата и народа. Писмото свършвало така:

„Повече отъ вѣроятно е, споредъ насъ, че ще се взематъ всички позволени и непозволени мѣрки, за да се ошети гласътъ на църквата, който не е друго, освѣнъ гласъ на цѣлиятъ Православенъ Български народъ, и да се узакони прѣдложеното измѣнение, макаръ и послѣдствията да сж гибелни колкото за църквата и народътъ, толкова повече за Князътъ и династията му, но нѣма съмнѣние, че скромнитѣ служители на Българската църква, каквото и да имъ прѣдстои, ще прѣдпочитатъ да застанатъ въ този въпросъ до Ваше Блаженство, който тъй доблѣстно се опълчихте противъ голѣмата опасностъ, която

¹ Вж. В. Т. Велчев. Принос към новата ни история. Стамболов и Фердинанд, София, 1922, стр. 42—50.

заплашва и народъ и църква и, като иматъ за девиза: „подобаетъ повиноватися Богъ паче нежели чловѣкомъ“, ще да си изпълнятъ длъжността“.

Но писмото на митроп. Климента не отишло до Екзарха, защото било задържано отъ черния кабинетъ на Стамболова.¹ И наистина, макаръ владицитѣ да се сношавали помежду си съ частни писма, тѣ били слѣдени, и тогава и по-късно, отъ диктатора, който билъ наредилъ, пощата да прѣдава писмата имъ на полицията. Нѣкои подобни случаи били извадени наявѣ слѣдъ падането му. Така, когато на 24 януарий 1893 г. се получило въ Търновската телеграфо-пощенска станция писмо до митроп. Климента отъ митроп. Симеона, станцията го прѣдала на търновския окр. управител Щърбаковъ, който изпратилъ прѣписъ отъ него на Стамболова.² Поради това послѣдниятъ знаелъ много добръ настроението на владицитѣ, а особено на Климента, който се вълнувалъ напълно изкренно, защото билъ убѣденъ, че измѣнението на чл. 38 отъ конституцията ще докара засилване на католичеството и безполезни борби и тревоги у народа. Намъ сега страхътъ отъ католичество, по случай въпросното измѣнение на конституцията, се вижда прѣувеличенъ, защото по-сетнѣшната дѣйностъ на Фердинанда, и като князь, и като царь, даде необоримо доказателство, че той е дѣйствувалъ въ случая не по религиозни, а по чисто династически и национални мотиви — за да може да създаде династия за българската държава. Когато това се постигна, той не само се съгласи, прѣстолонаслѣдникътъ да мине въ православие, но слѣдъ смъртта на Княгиня Мария Луиза, за доброто на царското сѣмейство, се ожени за протестантката Княгиня Еленора, и въ това сѣмейство съжителствуваха въ пълна вѣротърпимостъ три християнски вѣроизповѣдания, макаръ че самъ Царь Фердинандъ си оставаше изкренъ католикъ. Но въ 1892—3 год. той още не билъ добръ познатъ откъмъ тази страна, и владицитѣ, особено Климентъ, се страхували отъ католическо влияние въ Двореца, което би било вредно, колкото за народа, толкова, и още повече за самата династия. Трѣбва да забѣлжимъ, че митроп. Климентъ билъ виждалъ Княза само еднажъ,

¹ То биде обнародвано, отчасти въвъ факсимиле, въ в. „Народни права“, бр. 42 отъ 25 февруарий 1907 г.

² В. „Свобоно слово“, бр. 34 отъ 11 юлий 1894 г., стр. 3.

на 10 август 1887 г., когато служилъ въ негово присъствие молебень по случай първото му дохождане въ София и държалъ рѣчь. Никога, до падането на Стамболова, той не билъ говорилъ съ него¹ и не знаелъ нито убѣжденията, нито намѣреніята му. Поради това опасността отъ католическо влияние въ Двореца му се виждала голѣма, и той писалъ въ споменатото си писмо до митроп. Константина:

„Народътъ, Православния Български народъ, и тѣй заобиколенъ отъ интригитѣ на разни протестантски и католишки пропагандисти, отъ оскърбителниятъ макаръ и вѣтрничавъ, религиозенъ индиферентизъмъ на всевъзможни чиновници и службаци, както и отъ глупавото и не по-малко вѣтрничаво модно безвѣрие на много млади интелигентни ужъ наши сили, като видина своя държавенъ прѣстолъ, въздигнатъ и закрепенъ съ толкова драгоценна православна кръвъ, папска шапчица, а династията заобиколена съ роякъ иезуити и иезуитки, ще се види въ чудо и ще се закландука, вѣроятно, насамъ натамъ, и може — недай Боже! и да се разпокъса . . . Нима не са били такива резултатитѣ за народното благосъстояние и даже съществуване отъ религиознитѣ разности въ старо врѣме? Нима кландуканията между Римъ и Византия (въ религиозното отношение) не породиха у насъ въ старо врѣме разни богомилства, жидовства, адамитства и пр., не разклатиха въ народътъ единството на едвამъ що закрѣпената у него истинска вѣра—Православието? не подкопаха основитѣ на народнитѣ врѣзки съ Държавата? не поставиха въ враждебностъ народъ и прѣстолъ? не докараха съсипия на народътъ? Не разни царици ли — гъркини, куманки, жидовки и придворни подързваха отъ българскитѣ царски палати съ интригитѣ си ту една, ту друга религиозна секта, та разпокъсаха народътъ и натрапиха на многострадалната му глава петстотинъ годишно тежко робство?“

Относно врѣдата за династията, пакъ въ сѣщото писмо, Климентъ писалъ:

„Че има зло за църквата и за народътъ, — има, но то е, споредъ мене, поправимо. Ще попритеглимъ — църква и народъ — малко, ще се поразнебитимъ, вѣроятно, но, — както вече казахъ — не ще ни остави Богъ и Неговата Крѣпка и всеблага дѣсница ще ни изведе отъ тия несгоди и тягоби по-вече укрѣпени въ вѣрата и правдата. Но ако има зло — и доста голѣмо, почти непоправимо — отъ измѣнението на извѣстния членъ въ онази смисълъ, въ каквато сж скроили да го измѣнятъ, то е, споредъ мене, за княза и династията му. Всѣки, който обича княза и желае закрѣпването на династията му, трѣбва дълбоко да съжалява, че се допуска, чрѣзъ реченото измѣнение, едно раздѣление отчуждаване на князътъ отъ народа, че се създава изкуствено една

¹ Вж. кореспонденцията до в. Таимсъ, прѣведена въ бр. 19 на в. „Свободно слово“ отъ 22 юний 1894 г., стр. 3.

глуха, но дълбока враждебност между князь и народъ. Казватъ, и право казватъ, че народътъ 500 години е билъ подъ чужеродни и чужевърни владѣтели и пакъ не си е изгубилъ вѣрата. Така е. Но, защо претъпяватъ това важно обстоятелство, че и никогажъ прѣзъ тия 500 години народътъ не е гледалъ на тия владѣтели като на свои? Никогажъ между народътъ и владѣтелите му не е имало други връзки, освѣнъ връзките на ятаганътъ и робството! И сега народътъ нѣма да си изгуби вѣрата, ако ще би князътъ и династията му да сж вѣчно католици или евреи, ако ще би и палатътъ да е натѣпканъ съ мириади патери и кюрета, ако ще би тия патери като змии да се разпѣлзятъ по цѣлото ни отечество; но желателно ли е отношенията между народътъ ни и господаритѣ да бждатъ такива, каквито бѣха и прѣзъ 500 годишното ни робство? Добрѣ ли е династията и народа да се гледатъ като „динъ и душмани“? И на чия глава, въ такъвъ случай, ще се стропулятъ въ концѣ—концовъ лошитѣ плодове отъ такива едни нежелателни отношения?

Страхътъ на митроп. Климента отъ бждеше католическо влияние въ Двореца се възбуждалъ и отъ примѣра на католишките села въ Свищовско, съ които архипастирътъ се намиралъ въ съприкосновение, понеже тѣ влизали въ епархията му. Чуждитѣ католишки калугери въ тия села били годѣма напасть за тъй-нареченитѣ павликяни католици, мнозина отъ които подъ тѣхно влияние дори не се чувствували българи, и когато покрай тѣхъ минавалъ нѣкой български духовникъ, обръщали му грѣбъ съ думитѣ: „минува черниятъ българинъ“¹ Най-послѣ, на Климента били извѣстни и случаи, когато нѣкои захласнати католишки калугери убѣждавали простия народъ, че би било по-добрѣ да мине въ католишка вѣра, отъ която е и неговътъ Князь, и че, ако това станѣло, князътъ, ужъ, щѣлъ да опрости данѣцитѣ.²

Но, докато митроп. Климетъ и другитѣ архиереи на чело съ екзарха мислѣли, че измѣнението на чл. 38 отъ конституцията ще бжде вѣдно за спокойствието на страната, Стамболовъ, напротивъ, билъ дълбоко убѣденъ, че съ това измѣнение ще се принесе полза на България, защото ще се закрѣпи династията и защото, ако би се случило, българскиятъ народъ да търси новъ князь, той не би билъ принуденъ да се обръща за такъвъ непрѣмѣнно къмъ православна Русия. Подозрѣнията, че съ въпросното измѣнение ще се даде въз-

¹ Вж. рѣчта на митрополита прѣдъ Търновския Окр. сждъ въ „Духовна култура“, кн. 13 и 14, стр. 82.

² Пакъ тамъ.

можност на католишкото духовенство да използва княжеската власт за свои пропагандаторски цѣли, дразнѣла и него, и неговитѣ приближени, които мислѣли, че противниците имъ присторено се показватъ толкова обезспокоени, защото не могатъ да не знаятъ неподатливостта на народа къмъ всѣкакви католишки проповѣди. И ако Стамболовъ се отнасялъ непочтително къмъ прѣдставителитѣ на българската църква, за католишкитѣ калугери той споменувалъ съ прѣзрѣние и дори омерзение. Когато, наскоро слѣдъ закриването на IV Велик. Нар. събрание, което приело измѣненіята на конституцията (18 май ст. ст. 1893 г), в. „Свободно слово“ хроникиралъ проповѣдта на нѣкакъвъ католишки духовникъ, които се позабравилъ, та изказалъ прѣувеличени надежди за успѣха на своята вѣра, и затова билъ поканенъ да напусне столицата, — официозниятъ вѣстникъ „Свобода“ употребилъ такива думи за неговитѣ събратия:

... „католически проповѣдници и кешиши има въ България, както и по цѣлия свѣтъ, още отъ турско врѣме. Тѣ изобилствуватъ въ Пловдивъ отдавна години. Въ София тѣ си иматъ черквица отъ турско врѣме. Сегисъ-тогисъ дохождатъ такива дългоантерийни сжщества съ бръснати глави, съ очкури прѣпасани, както ходятъ на всѣкъждѣ, но примѣръ нѣма, откакто България се е освободила да отиде нѣкой да става католикъ или протестантинъ. Колкото сж били, толкова си и оставатъ“. Като споменува за измѣнението на чл. 38, вѣстникътъ продължава: „Нечестенъ и голѣмъ мошеникъ е онзи българинъ, който си позволява да вижда въ този важенъ държавенъ актъ, каквито и да било цѣли и намѣрения, а най-малко стремление за повдигане на католицизма“¹

При такова настроение на двѣтѣ страни и при борческия характеръ на митроп. Климента и диктаторскитѣ похвати на Стамболова, който билъ готовъ да събори всичко, що би се изпрѣчило срѣщу проектираното измѣнение на чл. 38, сблъскването било неизбежно. Слѣдъ приемането на измѣненіята отъ VI Обикновено Народно събрание, прѣдстоело да се свика IV Велико Народно събъание, и то, по обичая, въ седалището на Климента — старата столица Търново. Правителството се страхувало, че неустрашимиятъ митрополитъ може да прѣнебрѣгне Княжеската двойка при стоеието ѝ въ неговото седалище, а ако приеме да служи въ нейното присѣствие, може да напомни дълга, да се пази народната вѣра,

¹ „Свобода“, бр. 1125 отъ 16 юний 1893 г.

и донѣгдѣ да повлияе на народнитѣ прѣдставители. Затова то търсѣло случай да махне митроп. Климента отъ Търново. Смѣлиятъ архипастиръ пъкъ не счелъ за достолѣпно да се пази, а вървѣлъ срѣщу опасността и съ това улеснилъ намѣренията на правителството.

Рѣчь въ недѣлята на православието. — Когато на 8 февруарий 1893 год. билъ поканенъ отъ кмета на старата столица да отслужи молебенъ по случай годѣжа на Княза Фердинанда за Княгиня Мария Луиза, станалъ на 30 януарий (ст. ст.), Климентъ отказалъ да стори това. На 14 февруарий (ст. ст.) по случай, рождения день на Княза Фердинанда, митрополитътъ наново билъ поканенъ да служи. Сега той приелъ поканата и, слѣдъ литургията, отслужилъ молебенъ за Княза. Въ други подобни случаи той бивалъ поканванъ отъ кмета да каже и слово. Сега това не било сторено, и Климентъ говорилъ въ съборната църква не въ свръзка съ молебена, а при самата литургия, като свързалъ рѣчта си съ недѣлята на православието, която се падала на сѣщия день. Понеже православната църква е отредила, въ този день да се възвеличаватъ защитниците и мъчениците на православната вѣра и да се анатемосватъ еретиците, митрополитътъ намѣрилъ сгода да посочи добрините, които българскиятъ народъ е видѣлъ отъ православната вѣра въ течение на своята бурна история и да посвѣтѣва своите слушатели да я пазятъ най-ревниво.

Почителната часть на тази краснорѣчива и високо назидателна рѣчь била свързана съ текстъ отъ апостола, който се чете въ недѣлята на православието, именно съ прѣдадениѣ въ съкращение и съ малко размѣстване стихове 24—40 отъ гл. 11 на Посланието къмъ евреите: *Въкрою Моисей вѣлнкъ кѣкъ, ѿвѣржесѣ нарицѣтисѣ сѣѣ дѣцѣре Фарисѣи новы, ꙗже же ѿвѣржѣи страдати съ людьми кѣѣни, ꙗже ꙗже върѣмению грѣхѣ сѣѣдѣтъ . . . въкрою . . . (люди кѣѣни) рѣгѣнѣтъ ѿ рѣнами ѿсѣдѣнѣи прѣѣша . . . Кѣменѣмъ покѣнѣи кѣша, прѣтрѣнѣи кѣша . . . прѣнѣдѣша въ мѣлѣтѣхъ, ѿ въ кѣѣѣхъ кѣѣѣхъ, ѿнѣнѣи, сѣвѣрѣѣи . . . (Но) покѣдѣнѣи цѣрѣтѣѣ . . . заградѣнѣи ѿсѣѣѣ лѣѣѣѣѣ, ѿсѣѣѣѣѣ сѣѣѣ ѿнѣнѣѣѣ, сѣѣѣѣѣ прѣѣѣѣ . . . Отначало проповѣдникътъ възвеличилъ християнството и посочилъ великата духовна сила, която се крие въ него. Като споменалъ, че въ празнуваната тогава недѣля на православието църквата прославя побѣдата на християнството надъ неговите противници и гонители, той казалъ; „Но истината Христова надви, възтѣржествува надъ всичките противъ нея домогвания! И сега, макаръ противникътъ на истинската Христова вѣра да не прѣставатъ излиха да джхатъ злоба и прѣщения (Дѣян. IX, 1) противъ нея, Тя си стои твърда и непоколебима въ своята*

чистота и вѣчно ще си стои така и ще блѣщи съ своята божествена свѣтлина и ще спасява вѣрующитѣ.* Слѣдъ това ораторътъ изтъкналъ, че истинското християнство се е запазило най-чисто въ православната църква: „Православието е именно оная вѣра, за която Спасителътъ е казалъ, че ако би да я имаме колкото едно синапено зърно, и на гори да кажемъ да се премѣстижтъ, — ще се изпълни (Мат. XVII, 20): Православието е именно оная вѣра, чрѣзъ която сж се запушвали и се запушватъ уста на лъвове, на злобата, огасявала се е и се огасява сила огненна, затжпвали сж се и се затжпватъ остри мечове, надвивали сж се и се надвиватъ царства и вражески полкове, освобождавали сж се и се освобождаватъ народи отъ тежко робство; Православието е именно оная вѣра, чрѣзъ която се отваря раятъ, получава се царство небесно, защото въ Православната именно вѣра човѣкъ може да намѣри правда и истина; Тя именно просвѣтява човѣка съ истинска свѣтлина, укрѣпва сърцето и волята въ всичко, което е честно, справедливо, полезно и достойно за човѣка, като най-свършено създание Божие, като образъ Божий; Тя е, която запазва не само частни лица, но и цѣли народи отъ погибелъ, както врѣмenna, така и вѣчна...“ Като отказва да се впуска въ общи доказателства на мисълта, че Христовото учение се е запазило най-добре въ православието, проповѣдникътъ се спира да посочи, че българската история доказва по най-несъмненъ начинъ силата и величието на православието, и изброява голѣмитѣ блага, които нашиятъ народъ е извлѣкълъ отъ него, като е запазилъ цѣлостта си отъ началото на своята история и доднесъ, а особено прѣзъ врѣме на голѣмитѣ си нещастия и дълго робуване. Особено се спрѣлъ той на църковната ни борба и на учрѣждаването на Екзархията и посочилъ, че нашиятъ родолюбци отъ врѣме на тази борба вѣрно сж схванали значението на православието, като сж наредили, недѣлята на православието да бжде общенароденъ празникъ: „Нареждането да празнуваме именно въ днешната Св. Недѣля и учреждението на Св. наша Екзархия направило се е не само отъ църквата ни, а и отъ цѣлиятъ ни народъ. Така се нареди отъ Народниятъ-Български Съборъ въ Цариградъ, който се състоеше отъ прѣдставители отъ всичкитѣ части на нашето отечество, — изъ Македония, Сѣверна България и Южна България, наричана тогава Тракия. Защо е станала тая наредба? Истина, че учрѣждението на Св. наша Екзархия бѣше голѣма сполука, голѣмо тържество за цѣлиятъ Български народъ, голѣма побѣда, пълна съ благотворни сѣтнини. Църковнитѣ правдини, придобити чрезъ учрѣждението на Екзархията, бѣха не само плодъ на тѣжка и опорита борба, не само доказателство на велики жизнени сили, на единство въ нашия народъ, но и свещенъ залогъ за постигване трайно и честито бждеще. Та за туй, справедливо бѣше да се назначи день за тържество, за всенароденъ празникъ. Но защо народното съзнание, народната воля избра и опрѣдѣли за такъвъ всенароденъ празникъ именно днешната Св. Недѣля — Недѣлята на православието? А за туй, братие, че учрѣждението на Св. Екзархия или придобиването на църковни правдини не бѣше друго, освѣнъ побѣда и

тържество на Православието и чръзъ Православието.* И тъкмо съзнанието, че силата на нашия народъ иде отъ православието, споредъ проповѣдника, е карало ония, които сж искали да разпокъсатъ народа ни, да залѣгатъ, да измѣни той вѣрата си, а великитѣ ни народни дѣйци е подканяло да пазятъ ревностно тази вѣра. Сжщото съзнание трѣбва да ржководи и насъ: „Трѣбва да знаемъ, че всѣки, който посѣга у насъ на Православието, той посѣга на самото сжществуване на народътъ. Който и да е той, макаръ и съ най-високо положение, макаръ и да се казва, та и да го считатъ хората за най-голѣмъ доброжелатель народенъ, за най-голѣмъ патриотъ, но посѣга ли на народната вѣра — Православието, подритва ли и незачита ли това свещенно достояние, оставено намъ отъ дѣди и прадѣди, като безцѣненъ залогъ на честито и трайно народно сжществуване, той не е и не може да бжде приятелъ на народътъ си, защото подкопава единственната най-ягка и неизблема основа на сжществуването и преуспѣването му; той му е врагъ и жестокъ врагъ. Това трѣбва винаги да помнимъ, братие, трѣбва никогажъ да го не забравяме и винаги да бждемъ будни пазачи на Праотеческата си вѣра, толкосъ повече, че и противникитѣ на Св. Православна вѣра, а слѣдователно, и на народътъ ни, безъ да гледатъ на своитѣ вѣковни несполуки у насъ, не се отчайватъ, не стоятъ съ кръстосани ржцѣ, а работятъ по-вече отъ всѣки другъ пжтъ противъ нашата Православна вѣра. Благодарение на днешнитѣ свободни врѣмена, между народътъ ни сега свободно шетатъ разни католически и протестантски проповѣдници, отварятъ църкви, училища, раздаватъ даромъ книги въ името на науката и просвѣщението, хулятъ всѣчески нашата праотеческа вѣра и се домогватъ да съблазнятъ народътъ ни и да го отклонятъ отъ Православието, — ужъ пакъ за народното добро. Трѣбва да се пазимъ отъ тѣхъ. Тѣ лицемѣрятъ, тѣ лъжатъ. Тѣ сж вълци въ овча кожа. Въ устата имъ сѣ Богъ, сѣ Христосъ, сѣ Евангелието; а въ сърцето имъ интересъ и лични облаги.“

Въ втората частъ на рѣчъта се развива мисълъта, че не е достатъчно само да се знае значението на православната вѣра, а трѣбва и да се живѣе споредъ нейнитѣ изисквания, защото само така ние можемъ да си обезпечимъ трайна и честита бжднина: „А какво да речемъ, братие, за тия отъ насъ, които ужъ сме останали вѣрни на бащината си вѣра, които се казваме Православни, когато, като по-внимателно се зърнемъ, излиза като че само по име сме православни, а не на дѣло — далечъ сме отъ Православието и макаръ да не сѣ казваме нито протестанти, нито папищаши, но твърдѣ на често, ние, подобно на тѣхъ, не зачитаме бащината си вѣра и даже за угодата на тозъ и онзи, или да се покажемъ, че не сме отъ стариятъ свѣтъ, ний много пжти си позволяваме и да кощунствуваме, т. е. да се подиграваме съ вѣрата си. Православни сме, но слугуваме ли понѣ отъ малко — малко съ присърце на вѣрата си? Съобразяваме ли се съ нейнитѣ правила въ животътъ си, въ стремления и домогванията си? Една студенина се забѣлзва въ насъ. Въ църква твърдѣ неохотно дождаме, правимъ го за хатѣръ, за мода, по снисхождение.

И стоимъ ли въ църква съ надлежното благоговѣние и колко стоимъ? Че кахвенетата сж пълни, а Божиитѣ Храмове праздни, — това не е тайна за никого, това го знаемъ всички отдавна. Наредбитѣ и постановленията на нашата православна църква ний на често прѣнебрегваме и даже, въ разговоритѣ си, се глумимъ надъ тѣхъ; тайнствата, и то само нѣкои, които твърдѣ вече се хвъргатъ въ очи, ний изпълняваме само за очи, като отъ нѣмай-къдѣ. Поститѣ сме захвърлили, тъй да речж, на тава нѣтъ и ги считаме праздна работа, явно ги прѣнебрегваме, явно се подиграваме съ тѣхъ. Ето и прѣзъ Велики пости, каквито сж настоящитѣ, когато, като Православни, всички сме длѣжни да показваме понѣ публично почитание къмъ тѣхъ и въздържание понѣ отъ публични увеселения, ний назначаваме и даваме балове. Какво да кажемъ за всички тия неправославни работи, които унижаватъ Православната ни вѣра, а се вършжтъ отъ мнозина отъ насъ, що се наричаме Православни? Нищо друго освѣтъ, — че това е сжщото онова зло, ако не и по-голѣмо, което се нанася на народътъ ни отъ разни протестанти, католици и отъ всичкитѣ други противници и врагове на нашата Св. Православна вѣра, че това е по-страшно посѣгателство на народната вѣра, че това е подкопване сжществуването на народътъ“... „Най-великитѣ Европейски умове, братие, винаги съ най-голѣмо почитание и благоговѣние сж се отнасяли и се отнасятъ къмъ вѣрата на своя народъ. А въ дни, назначени за постъ и молитва, просвѣтенитѣ народи не си позволяватъ не само шумни публични увеселения, каквито сж баловетѣ, но и други по-скромни развлѣчения и веселби, които би могли да нарушатъ общото религиозно настроение, а прѣкарватъ тия дни наистина въ постъ и молитва. Ний правимъ противното“. Рѣчта се свършвала съ тия думи: „Да не забравяме никогашъ: има Православие у насъ, има бѣлгарски народъ; — нѣма Православие, нѣма бѣлгарски народъ“.

Както може да се види отъ прѣдаденото съдържание и отъ приведенитѣ изписки, рѣчта е била духовно-поучителна и обществена. Проповѣдникътъ възвеличилъ народната вѣра — православието и приканилъ слушателитѣ си да пазятъ свето тази вѣра и да живѣятъ съгласно съ нейнитѣ изисквания и наредби, защото само при такъвъ животъ може да има истинско народно добруване. Като прокарвалъ мисълта, че безъ православие нѣма да има единенъ бѣлгарски народъ, той, естествено, възстаналъ срѣщу враговетѣ на народната вѣра у насъ — протестанти и католици, и приканилъ слушателитѣ си да се пазятъ отъ тѣхъ; но думитѣ му иматъ прѣдъ видъ еднакво еднитѣ и другитѣ, а въ нѣкои случаи — първитѣ (протестантитѣ) дори повече отъ вторитѣ. За Княза и за женитбата му не само не се говори направо, но нѣма и що-годѣ явни загатвания. Наистина, отъ рѣчта

може да се извади заключение, че дѣйствиа, що засѣгатъ вѣрата на народа, въ това число и промѣната на чл. 38 отъ конституцията, подкопаватъ народността, и затова сж врѣдни и осждителни; но самиятъ ораторъ не е направилъ това заключение. Сжщо така, подъ думитѣ „всѣки, който посѣга у насъ на Православието, той посѣга на самото сжществуване на народътъ“ и такъвъ „не е и не може да бжде приятель на народътъ си“, а е неговъ „врагъ и жестокъ врагъ“ — може да се разбере и Стамболовъ, и Халачевъ, па дори и Князътъ; но тъкмо защото може да се разбере всѣки, който би посегналъ на православието, не се визира никой единично, и никой нѣма право да твърди, че се разбира непрѣмънно този или онзи. А че това е така, най-добро доказателство ни дава обстоятелството, че разглежданата рѣчь може да бжде произнесена въ коя да е друга недѣля на православието, безъ да се покаже несъобразна съ дѣйствителността. И ако би се приело, че единъ архипастиръ нѣма право да величае народната вѣра и да възстава срѣщу нейнитѣ противници, — каква друга задача ще трѣбва да се счете за съобразна съ негова чинъ? Обаче по онова врѣме състоянието на духоветѣ било много напрегнато, защото VI Обикновено Нар. събрание се било произнесло вече за измѣнение на чл. 38 и се чакали избори за Велико Нар. събрание. Тогава всички слушатели на Климента знаели мнѣнието му за това измѣнение и били убѣдени, че той гледа на Стамболова и неговитѣ партизани като на хора, които не зачитатъ народната вѣра. Затова всѣка негова дума можела да се вземе отъ противницитѣ му като зовъ за борба. Когато, наскоро слѣдъ произнасянето на рѣчъта, се дигнало гонение срѣщу митрополита, нѣкои отъ враговетѣ му твърдѣли, че въ нея имало и тия думи: „И сега разни католици и протестанти като гарвани сж се впили въ тѣлото на нашата православна вѣра и изкушаватъ народа, и го канятъ да си промѣни вѣрата... Има у насъ лица високостоящи, които иматъ претенцията за патриоти, а пъкъ тѣ правятъ прѣдательство, затова тѣ заслужаватъ народния гнѣвъ, и народътъ трѣбва да ги накаже“.¹ Послѣднитѣ думи въ запазеното копие отъ

¹ Послѣднитѣ думи е посочилъ, напр., Ив. Халачевъ прѣдъ Окръжния сждъ въ Търново. Вж. в. „Свободно слово“ отъ 1893 год., брой 11, както и сп. „Християнска мисль“, год. II (1909), кн. V, стр. 275.

рѣчта, написано собственоръчно отъ Климента, не се намиратъ. За сравнението на протестанти и католици съ гарвани ораторътъ е казалъ прѣдъ сжда, че не било употребено отъ него и не му било свойствено; но за думитѣ: „лица високо-стоящи, които иматъ претенцията за патриоти, а пъкъ правятъ прѣдателство и затова заслужватъ да бждатъ наказани“ — може да се допусне, че сж били казани, защото проповѣдникътъ не ги е опровергалъ изрично, а отъ друга страна — не е можель да помни написаната си по-рано рѣчь, която е говорилъ наизустъ, така добръ, че да я прѣдаде дума по дума. Но и въ тѣзи думи явно не се визира Княза и не му се нанася оскърбление, както сж твърдѣли по-сетнѣ нѣкои отъ противниците на Климента. Може да се прѣдполага, обаче, какво нѣкои отъ послѣднитѣ изкрено сж помислили, че ораторътъ е визиралъ въ рѣчта си Княза, защото сж го чули да говори за Фараонова дъщеря, на която Мойсей се отказалъ да се нарече синъ, та сж помислили, че въ тия думи има далечно загатване за Княгина Мария Луиза. Въ сжщностъ, проповѣдникътъ е взелъ тия думи отъ апостола, който се чете въ недѣлята на православиеото; сжщитѣ думи той билъ използувалъ за своя проповѣдь въ празника Прѣображение Господне („Духовенъ прочитъ“, кн. VI и VII, стр. 58) още въ 1881 г., когато за Кн. Фердинанда и Княгина Мария Луиза въ България нѣмало и поменъ. Но това не е важно; важното е, че противникитѣ му, които сж били настроени противъ него, сж могли да помислятъ, че той визира Княза. Думата е, разбира се, за по-маловажни противници, които не сж търсѣли поводъ да се нахвърлятъ срѣщу митрополита; а колкото за Стамболова и неговитѣ близки приятели въ Търново, такъвъ поводъ се търсѣлъ по-отдавна, та не можель да бжде пропуснатъ отъ тѣхъ. Въ тѣхнитѣ очи произнесената рѣчь се явявала чисто бунтовническа, защото, ужъ, „съ най-неприлична форма нападнала особата на Н. В. Княза, правителството и народното прѣдставителство“¹

Нападение на митрополията. — Още щомъ се свършилъ молебѣнтъ за Княза, З. Градинаровъ, Ив. Стамболовъ, а слѣдъ тѣхъ и Ив. Халачевъ, който билъ то-

¹ Писмо на търновския окр. управитель до прокурора № 1116 (Прибавление ... стр. 329).

гава подпрѣдседателъ на Народното събрание, размѣнили мисли съсь своитѣ приятели върху изслушаната отъ тѣхъ рѣчь, па влѣзли въ телеграфически сношения и съ Стамболова. Нагласено било, митроп. Климентъ да бжде отстраненъ отъ поста си като бунтовникъ срѣщу законноустановената власть, безъ да се вземе въ съображение, че човѣкъ, който служи молебень за Княза и произнася многолѣтствие за него, явно не мисли да повдига народа на възстание. На другия день, 15 февруарий, прѣди обѣдъ, Халачевъ свикалъ въ театралния салонъ на читалището „Надежда“ митингъ отъ свои съмишленици, повечето чиновници, на който митингъ се взело рѣшение, митрополитътъ да бжде отстраненъ съсь сила, и тутакси слѣдъ това, още прѣди обѣдъ, една тѣлпа, прѣдвождана отъ него (Халачева), отъ горно-орѣховченигѣ нар. прѣдставители Ст. Цвиковъ и Момчиловъ, отъ търновския градски кметъ Ст. Николовъ, отъ лѣсковченигѣ нар. прѣдставителти Коста Диновъ и Калчо Пасковъ, отъ прѣдседателя на Търновския окр. сждъ Костовъ и отъ други тѣхни приятели, обградила митрополията и съ силни викове настояла, Климентъ да се яви прѣдъ нея. Въ това врѣме той прѣдседателствувалъ заседание на епархиялния съвѣтъ. Като чулъ виковетѣ и разбралъ, че тѣлпата се е събрала противъ него, митрополитътъ попиталъ, какво искатъ и защо сж се събрали. Въ отговоръ на думитѣ му послѣдвало дърпане и блъскане отъ страна на единъ депутатъ, който му заявилъ, че народътъ не го иска вече за митрополитъ. Климентъ напомнилъ на дърпащия го депутатъ, че, споредъ народното вѣрване, ржка, която удря невиненъ владика, изсхва, и укорилъ тѣлпата, че върши беззаконие, защото въ държавата има власти, които трѣбва да го дадатъ въ сждъ, ако е виновенъ въ нѣщо. Но буйствуващата тѣлпа го покачила на сила въ файтонъ и го откарала въ Петро-павловския манастиръ, при Лѣсковецъ, гдѣто билъ по-рано ректоръ на семинарията. Че всичко това е ставало по диктовка на Стамболова, най-добрѣ се вижда отъ слѣдната шифрована телеграма, която той изпратилъ до окръжния управитель въ сжщия день:

София, 15 февр. 1893. № 1347.

Окръжному управителю, Търново.

Народа, който е изгонилъ Климента, трѣбва телеграфически да поиска отъ Екзарха и правителството да се даде Климентъ подъ сждъ и накаже за развратния му и бунтовнически животъ и да заявятъ, че

Климентъ е развратникъ и размирникъ, че не могатъ да го търпятъ за свой пастиръ и не го искатъ да живѣе въ епархията имъ, като поискатъ да се назначятъ избори за новъ митрополитъ. Инициаторитѣ трѣбва да увѣдомятъ и другитѣ градове отъ Търновската Епархия да подадѣтъ до Екзарха и правителството сѣщитѣ заявления.¹

Въ Петро-павловския манастиръ Климентъ билъ за-творенъ въ юго-източната стая на зданието, въ което порано живѣли учителитѣ на закритата семинария. По заповѣдъ на Стамболова, при него билъ поставенъ постъ отъ единъ старши и 3-ма пѣши стражари, „да го пазятъ да не би населението отъ ново да го нападне и така сѣщо да не се сношава съ външнитѣ хора.“² Тази заповѣдъ се пазѣла така строго, че два дена по-късно, когато правителствениятъ човѣкъ, депутатътъ Коста Диновъ казалъ въ едно кафене, че ходилъ при Климента, горно-орѣховскиятъ окол. началникъ съобщилъ писменно думитѣ му на окр. управителъ.³ При все това, нѣкои усърдни почитатели на Климента намѣрили възможность да добиятъ свѣдѣния за него; а единъ отъ тѣхъ — Иванъ Московъ, по-сетнѣшенъ градоначалникъ на София, се изкачилъ по едно отъ високитѣ дървета, що растѣли подъ прозорцитѣ на стаята му, за да го види прѣзъ прзореца и да размѣни нѣколко думи съ него. Наскоро между населението около манастира почнали да се разказватъ легенди. Така, бабитѣ отъ махалата Св. Атанасъ въ Лѣсковецъ разказали, че нощѣ виждали надъ манастира свѣтълъ образъ да се издига до небето и да слиза.⁴

Слѣдъ откарването на Климента въ Петро-павловския манастиръ, откакъ избитѣ на митрополията били прѣтършувани и всичко въ тѣхъ било изпоядено, окржжниятъ управ. Щърбаковъ, въ присѣдствіето на главния писаръ при митрополията Дим. Недевъ, на кмета Ст. Николовъ и на прѣдседателя на Окр. пост. комисия К. Пасковъ, запечатилъ всички стаи на митрополията съ по 3 печата; но още въ сѣщия день (15 февруар.) Стамболовъ заповѣдалъ, „всички книжа частни

¹ В. „Свободно слово“ отъ 15 юлий 1894 г., бр. 38. Прибавление къмъ доклада на Парламентарната анкетна комисия, стр. 328.

² Записка до окр. управителъ. Прибавление къмъ доклада . . . стр. 328.

³ ІВ. 329.

⁴ Съобщение отъ М. Гайцовъ, единъ отъ защитницитѣ на митрополита прѣдъ Търновския Окр. сждъ, родомъ отъ Лѣсковецъ.

и обществени на Климента" да се взематъ и да се прѣгледатъ отъ окр. управитель, та ако има нѣкои съ прѣстѣпно съдържание, да се прѣдадатъ на прокурора.¹ Затова печатитѣ били счупени, книгата прѣтърсена и прѣгледана, а слѣдъ това вратитѣ били запечатани само съ печата на Окр. управление. На 25 мартъ управительтъ Щърбаковъ изпратилъ на Стамболова 55 писма, писани до митрополита отъ разни лица, повечето роднини, и намѣрени „въ апартаментитѣ на Митрополията и сандѣцитѣ на Митрополита Климента“. Но, макаръ той да намиралъ, че почти всички тия писма, особно писмата на племенницата му Добра и на племенника му Петъръ² изъ Русия, заслужавали внимание, — нито едно не било използвано било при сжденето на митрополита, било отпослѣ — което показва, че въ тѣхъ не е имало нищо противодържавно. Строгото прѣтърсване на книгата, обаче, показва, какво Стамболовъ сериозно е вѣрвалъ, че Климентъ се е намиралъ въ сношение съ враговетѣ на правителството. При тия именно прѣтърсвания ще да сж липсвали нѣкои поетически произведения на Климента, за които роднинитѣ му твърдятъ, че сж били свършени.

Подготвяне на сжда. — Слѣдъ отстранението на митроп. Климента отъ митрополията, Стамболовъ се заловилъ да подготви неговото осжждане и замѣстването му съ другъ митрополитъ. Още прѣди да изтече седмицата, въ началото на която станало отстранението, Министерството на Правосждието сезирало Върховния Касационенъ Сждъ съ въпроса, дали за прѣслѣждане на духовни лица прѣдъ граждански сждилища за углавни прѣстѣпления, извършени отъ тѣхъ при или по поводъ на обязаноститѣ имъ като църковни служители, е нужно прѣдварително разрѣшение отъ тѣхното начальство, и сждътъ, въ общо разпоредително заседание на 3-тѣ си отдѣления, постановилъ, че такова разрѣшение не е нужно.³ А подобно разрѣшение наистина не би могло да се получи отъ Св. Синодъ, защото пслѣдниятъ знаелъ, че Климентъ не е мислилъ да повдига бунтъ противъ Княза и правителството.

¹ Прибавление . . . 328.

² Сега членъ на Върховня администр. сждъ. Вж. „Прибавление“ . . . , стр. 330.

³ Държ. вѣстн., бр. 62 отъ 19 мартъ 1893 год., стр. 7.

Но не всичко, което Стамболов нареждалъ отъ София, можело да се изпълни точно въ Търново. Неговитѣ приятели тамъ, които всѣки день се срѣщали съ безпристрастни граждани, голѣми почитатели на митрополита, не можали да го обвиняватъ въ развратъ, защото знаели, че животътъ му е чистъ. Тѣ чувствували, че гражданството, съ малки изключения, е на сраната на Климента и че съ безосновни обвинения само ще се изложатъ прѣдъ него. Затова, макаръ че сами станали причини да се подигне гонение срѣщу митрополита, опитали се да отклонятъ Стамболова отъ намѣрението му да го даде въ сждъ за бунтовничество, като смѣтали, че цѣлѣта — остранение на Климента отъ Търново прѣзъ врѣмето, докато ще заседава Великото Нар. събрание — е постигната вече, та нѣма защо да се излагатъ съ обвиняването му въ подстрѣкателство къмъ бунтъ. Макаръ прѣдпазливо, тѣ изказали мнѣнието си въ една шифрована телеграма, подписана отъ народнитѣ прѣдставители Халачевъ, Градинаровъ и Ив. Стамболовъ (братъ на Стефана Стамболова), отъ 26 февруарий 1893 год. Въ телеграмата, между друго, се казва:

„Отъ произнесенитѣ му думи въ словото държано на 14-ий того между другото има казано: „тѣзи, които се наричатъ патроти, колкото високо и да стоятъ, като посѣгатъ върху православнага ни вѣра, правятъ прѣдателство, за което тѣ заслужаватъ народния гнѣвъ и народа не трѣбва да ги остави ненаказани.“ Да може да се подигне срѣщу му углавно наказание за тѣзи му произнесени думи въ публично мѣсто, съгласно чл. 66 отъ Отоманския Законъ, изисква се това възбуждение на народа да е опрѣдѣлено да стане съ оржие, чрѣзъ помощта на което, като единствено срѣдство само може да се достигне една злонамѣрена бунтовническа цѣль, обаче той като не е приказанъ и възбуждалъ народа въ словото си съ оржие въ рѣка да стане и накаже виновницитѣ, споредъ него въ прѣдателство на вѣрата, излиза споредъ мойто мнѣние, че отсѣтствува за това или за таквози едно обвинение по чл. 66 отъ наказателния законъ най-главното и необходимо основание, оржието, въ какъвто случай мислѣ, че владиката даденъ подъ сждъ единъ день ще бжде оправданъ, а отъ друга страна за насъ, които го прогонихме едно морално и нравственно наказание нанесено върху ни, чрѣзъ една оправдателна присжда за владиката. Моето мнѣние въ този случай е, ако намѣрите за нужно екстренно изискайте дѣлото и свидѣтелскитѣ показания, на които ще се гради обвинението... Но всѣки случай интересно ще бжде да знаете, че ако Климентъ бжде даденъ подъ сждъ и послѣ оправданъ, то съ това ще му нанесеме добро и за въ бждѣще куражъ и прогонването му отъ митрополията ще се счита по сждъ незаслу-

жено. Съ други думи Климентъ, споредъ мнѣнието и на други тукъ лица отъ юридическа страна, нѣма основание да се прѣслѣдва по чл. 66, който въ дадения случай можеше да се приспособи, а отъ фактическа страна, като всѣки политически размирникъ и немирникъ е заслужилъ наказанието, което и населението на 15 того му наложи.¹

Но, понеже Стамболовъ билъ ангажиранъ вече съ това дѣло и прѣдъ Княза, и прѣдъ чужденците, останалъ неотстъпчивъ и искалъ, Климентъ да бжде непрѣмѣнно осъденъ. Отпослѣ той съжалявалъ, че се увлѣкълъ и не послушалъ прокурора В. Рашеевъ, който поддържалъ, че нѣма основание да се сѣди Климентъ. На 28 февруарий и 15 априлъ, сѣдебнитѣ слѣдователи Гр. Писаревъ и Димитриевъ били прѣмѣстени и замѣстени съ други;² а на 25 мартъ прокурорътъ при Търновския Окр. сѣдъ В. Рашеевъ, човѣкъ сериозенъ и справедливъ, другаръ на Стамболова още отъ дѣтинство, който се отказалъ да поддържа обвинението срѣщу Климента, макаръ че билъ убѣждаванъ и отъ Стамболова (телеграфически) и отъ П. Славкова, министъръ на правосѣдието (лично), билъ прѣмѣстенъ въ Пловдивъ, а сетнѣ въ София. За прокуроръ въ Търновския Окръженъ сѣдъ билъ прѣмѣстенъ Ганьо Чолаковъ, възпитаникъ на дѣда Климента и облагодѣтелствувалъ отъ него — човѣкъ съ доленъ характеръ, срѣщу когото, както се каза, ученицитѣ въ Петропавловската духовна семинария дигнали бунтъ. Като миналъ прѣзъ София на пѣтъ за Търново, Чолаковъ се запозналъ съ дѣлото, което било изпратено на Стамболова, и се съвѣщавалъ съ нѣкои сѣдии отъ Касацията, на които дѣлото било дадено за прѣдварително проучване. Тия сѣдии, както съобщилъ мин. П. Славковъ на Рашеева, намирали 4 основания за сѣдене на Климента. Затога, когато Рашеевъ срѣщналъ Г. Чолакова въ София и му казалъ: „Не ти трѣбваше да се компромитирашъ съ това дѣло“, той му отговорилъ: „Азъ го проучихъ добръ“; а дотогава той още не билъ ходилъ въ Търновския сѣдъ. Така този клетникъ е станалъ донѣгдѣ жертва на усърдието на нѣкои сѣдии отъ Касацията. — Слѣдъ прокурора, били прѣмѣстени и сѣдиитѣ Славчевъ

² Вѣст. „Свободно слово“, бр. 57 отъ 10 августъ 1894 г., стр. 3. Прибавление, стр. 326.

¹ Държ. вѣсти. отъ 1893 г., бр. 70 и 88.

и Божиновъ и замѣнени съ Ив. Давидовъ и Ст. Тодоровъ.¹ Последниятъ билъ дотогава сѣдия въ Севлиево. гдѣто участвувалъ въ събрание, на което било осѣждено поведението на митроп. Климента и, слѣдов., прѣдварително се билъ произнесълъ противъ него. При такова заинтересувано отнасяне къмъ дѣлото на Климента, при прѣднамѣрено подбиране за сѣдии за Окржжния сѣдъ, а особено слѣдъ като самитѣ гонители на митрополита въ Търново, въ телеграмата си до Стамболова, за която се говори по-горѣ, сж признали, че нѣма доказателства, той да бжде сѣденъ като подстрѣкателъ къмъ бунтъ съ оржжие, — това дѣло губи всѣкакъвъ сѣдебенъ интересъ и остава важно само за характеристика на лицата, които сж взели участие въ него, и за ония, които сж го подготвили. То открива пълния контрастъ между душевното величие на митрополита и нравственото нищожество на обвинителитѣ му, а особено — крайноститѣ на партизанскитѣ борби у насъ по онова врѣме.

Сѣдене и осѣждане въ Търновския Окр. сѣдъ. — Слѣдъ като били взети всички мѣрки, дѣлото срѣщу митроп. Климента да бжде рѣшено въ негова врѣда, т. е. слѣдъ като били подобрани както сѣдиитѣ и прокурорътъ, така и сѣдебнитѣ заседатели, — то било насрочено на 5 юлий. Щомъ се научилъ за това, Екзархъ Йосифъ, чрѣзъ българския дипломатически агентъ въ Цариградъ, Димитровъ, помолилъ Стамболова да разпореѣи, дѣлото срѣщу митрополита, съгласно съ Екзархийския уставъ, да бжде прѣдадено на Св. Синодъ, „за да се избѣгнатъ нови поводи за соблазна и послѣдствия нежелателни както за черквата, тѣй и за държавата“;² но на тая молба не билъ обърнато внимание. Вмѣсто на 5 юлий, обаче, дѣлото се гледало на 8 сѣщия мѣс., защото на 4 юлий, макаръ че било неприсѣтственъ день (недѣля), прѣдседателътъ съобщилъ, че дѣлото се отлага, защото нѣкои свидетѣли не щѣли да могатъ да се явятъ въ сѣда на 5-и. А всичкото било, че Ив. Халачевъ, който на 15 февруарий завелъ тѣлпата въ митрополията и билъ единъ отъ свидѣтелитѣ, билъ се забавилъ въ Ловечъ по частна работа. Но,

¹ Вж. прошенияето на 415 търновски гражданки до Княгиня Мария Луиза въ в. „Свободно слово“, бр. 33 отъ 17 октомврий 1893 г.

² Прибавление ..., стр. 330, стълб. 2.

докато се пазѣло, всички главни свидѣтели противъ Климента да се явятъ непрѣмѣнно въ сѣдебното заседание, никакви свидѣтели отъ негова страна не били допуснати. Между свидѣлитѣ, посочени отъ прокурора, билъ и самиятъ прѣдседателъ на сѣда Юрд. Костовъ, затова сѣдебното заседание станало подъ прѣдседателството на подпрѣдседателя Панайотъ Антоновъ; членове били наскоро прѣмѣстенигѣ въ Търново, именно съ огледъ къмъ дѣлото, Иванъ Давидовъ и Стеф. Тодоровъ. Защитници на митрополита били Тод. Тодоровъ, Пет. Пешевъ и Мар. Гайдовъ. Послѣднитѣ направили отводъ и срѣщу 3-мата сѣдии, както и срѣщу нѣкои сѣдебни заседатели, понеже тѣ участвували въ събрания, насочени срѣщу Климента и, слѣдов., прѣдварително били се произнесли противъ него; но отводътъ билъ оставенъ безъ послѣдствие. Покрай Халачева и Костова, главни свидѣтели противъ митрополита били двама подполковници — Абджиевъ и Караджовъ, окр. управителъ Щърбаковъ, кметътъ Ст. Николовъ и Ив. Дюлгеровъ, по онова врѣме конушки окол. началн. По тѣхнитѣ показания, както се вижда отъ присѣдата, сѣдътъ си съставилъ убѣждение, че проповѣдта е съдържала, между друго, и думитѣ: „този, който посегне или посѣга на вѣрата ни, колкото и високо да стои, колкото и патриотъ да се нарича, той е прѣдатель, прави прѣстѣпленія, и за това народътъ трѣбва да го накаже“. По тази причина свидѣлитѣ били питани главно за това, какъвъ характеръ е имала рѣчта на митрополита — дали църковенъ или политически, и кои лица е ималъ прѣдъ видъ въ казанитѣ думи. Понеже въ проповѣдта не е било споменато никакво име, всѣки свидѣтель казвалъ онова, което му се струвало, че се разбира отъ думитѣ на митрополита: едни мислѣли, че се разбиратъ Князътъ и правителството, други (напр., учителъ Н. Ивановъ) — само правителството, а трети (напр., роднината на Стамболова Нед. Марковъ) — че не знаятъ, кого сж визирали казанитѣ думи; понеже тѣ сж общи. Просвѣтени лица, каквито били членоветѣ на Апелативния сѣдъ Каназирски и Селвели, директ. на Дѣв. гимназия С. Сирмановъ, учителитѣ, Г. Табаковъ и Сим. Бѣровъ и др., свидѣтелствували, че думитѣ били общи, та не съдържали никакво подбуждане къмъ бунтъ, и че, изобщо, рѣчта била поучителна. Прокурорътъ Ганьо Чолаковъ поддържалъ, че

Климентъ е говорилъ противъ Княза, та затова е избралъ текста за Мойсея; че той, като духовно лице, трѣбвало да си гледа молитвитѣ и обредитѣ, а не да държи политически рѣчи, — и искалъ, той да бжде осъденъ като подстрѣкателъ къмъ бунтъ съ оржжии въ ржка (чл. 55 отъ Отом. нак. зак.). Защитницитѣ използвали всичко, което може да се каже въ полза на подсждимия. Тѣ обърнали внимание на това, че, дори ако рѣчта се признае за чисто политическа, каквато въ сщностъ не е била, подсждимиятъ нѣма защо да се осъжда тъй, както искалъ прокурорътъ, понеже не е подбуждалъ населението къмъ възстание, и изтъкнали, че би било безсмислено да се допусне, какво единъ толкова уменъ човѣкъ, какъвто е Климентъ, ще иска да бунтува слушатели, които се състоели отъ правителствени хора — офицери и чиновници, и отъ жени и дѣца; напомнили и това, че не може да се счита за бунтовникъ човѣкъ, който, слѣдъ рѣчта отслужилъ молебень за Княза и произнесълъ възгласъ за неговото дългоденствие. Най-послѣ, защитата не пропуснала да припомни голѣмитѣ заслуги на подсждимия за книжнината, църквата, държавата и народа.

Слѣдъ краснорѣчивитѣ и доказателни рѣчи на защитата, слушателитѣ, които пълнѣли голѣмия салонъ и ложитѣ на читалището „Надежда“, гдѣто заседавалъ сждътъ, почнали да вѣрватъ, че митрополитътъ ще бжде оправданъ. Тази увѣреностъ се усилила, когато думата била дадена на самия подсждимъ. Той резюмиралъ 3-тѣ части на рѣчта, за която го сждѣли, обяснилъ смисъла и назначението на тия части и показалъ всичката безосновностъ на обвиненията, свързани съ нея. Макаръ защитната му рѣчь да не е записана дума въ дума,¹ а само въ съкращение, пакъ дава да се види ду-

¹ Обнародвана е отъ М. Московъ въ сп. „Духовна култура“, София, 1922 г., кн. 13 и 14, стр. 79—87. За обнародвания текстъ Московъ казва, че е точно стенографиранъ и че, слѣдов., е автентиченъ, прѣгледанъ и одобренъ отъ самия митрополитъ слѣдъ завръщането му въ Търново (стр. 77). Има, обаче, едно обстоятелство, което показва, че, макаръ този текстъ да прѣдава вѣрно съдържанието и духа на рѣчта, не я възпроизвежда дума по дума; то е, че тя, споредъ дописника на „Св. Слово“, Селвели, е траяла 3 часа, а пѣкъ е напечатана на 8½ страници осмини. Въ напечатаното нѣма и думитѣ отъ 2-то послание къмъ Тимотея (III, 16 и IV, 2), които съставителятъ на присъдата, по неразбиране, е насочилъ срѣщу проповѣдника. Най-послѣ, краятъ ѝ не е еднакъвъ съ обнародваното въ „Христ. мисль“, год. II, кн. V, стр. 376—7.

шевното величие и неустрашимостта на църковния иерархъ. Така, слѣдъ като посочилъ, че избраниятъ за проповѣдъта текстъ е взетъ отъ четения прѣди нейното произнасяне апостолъ и че е билъ избранъ, за да се покаже примѣръ, какъ трѣбва да се пази вѣрата, подсѣдимиятъ продължилъ: „Г. г. сѣдии и г. г. сѣдебни заседатели, направи ми се на мекъ отъ единъ отъ военнитѣ,¹ че азъ, като съмъ спомена-валъ въ рѣчта си за баловетѣ, ималъ съмъ прѣдъ видъ назначения отъ офицерството него день балъ. Не, азъ не знаехъ за него. И сега заявявамъ, че ако знаехъ за това, щѣхъ да говоря много по-остро. Но азъ, като споменахъ въ рѣчта си за баловетѣ, имахъ за примѣръ и основание оплакванията на нѣкои граждани, които мога да посоча, ако има нужда, и които миналата година бѣха дохождали при мене въ митрополитския домъ и ми заявиха: „Какво правишъ ти, дѣдо Владико! Днесъ е първата недѣля на великия постъ, а не виждашъ ли, какво правятъ нашитѣ млади? Назначаватъ балове, театри и други увеселения! Защо не държишъ рѣчь въ църква противъ това?“ Азъ имахъ прѣдвидъ това именно заявление, а никакъ не опредѣления за него день балъ отъ офицерството, за който, както казахъ, ако бѣхъ знаелъ, щѣхъ да говоря много по-остро“.

Между друго, Климентъ обяснилъ, че, като говорилъ за католици, ималъ прѣдъ видъ най-вече населенитѣ въ нѣкои Свищовски села павликяни. Думитѣ, за които най-много го обвинявали, въ напечатания текстъ сж прѣдадени така: „този, колкото великъ да е той, колкото и да се нарича патриотъ, ние не трѣбва да го почитаме за такъвъ, не трѣбва да го наричаме такъвъ, ако той посегне да измѣни вѣрата ни; народниятъ гнѣвъ трѣбва да го постигне“ . . . „Свидѣтелитѣ твърдятъ, че съмъ билъ казалъ думата „прѣдатель“! Е, че какъ може да се нарече единъ човѣкъ, който прѣдава вѣрата си, ако не прѣдатель?“ Между друго, Климентъ се противопоставилъ срѣщу искането на прокурора, духовнитѣ лица да си гледатъ само богослужението и молитвитѣ, и въ рѣчитѣ имъ да не се засѣгатъ никакви политически въпроси:

„Г. г. сѣдии и сѣдебни заседатели, като вземемъ Свещеното Писание — Библията, за която никой на може да каже, че не е чисто духовна книга; като вземемъ Ветхия Завѣтъ, ще да видимъ, че всички

¹ Подполк. Абаджиевъ.

текстове иматъ начало и характеръ на обществено-политически проповѣди; ще видимъ на едно мѣсто, че самъ Богъ казва на пророцитѣ: „Вижте това несъгласие между тия два народа — ариитѣ и египтянитѣ; идете, помирете ги и вдъхнете имъ любовь.“ Ние ще видимъ на друго мѣсто да се казва: „Тежко и горко на тоя народъ, който се раздѣля на клонове, който не работи единодушно! И горко на тоя неговъ водителъ, който не може да го съедини, не може да му вдъхне любовь.“ На друго мѣсто ще видимъ, че, „като видѣ Ахавъ пророкъ Илия, рече му: Ти ли си който смуцавашъ Израиля?“ А Илия му рече: „Не смуцавамъ азъ Израиля, но ти и отеческиятъ твой домъ, защото вие оставихте истиннаго Бога и се поклонихте на Ваала.“ Виждате ли, че и тогава имало проповѣдници, които сж ходили между народа, и чрѣзъ тѣхнитѣ уста е говорилъ Самъ Богъ. Отсетнѣ ние нарекохме тия проповѣдници светии и ги почитаме за такива и днесъ. Като погледнемъ и на Новия Завѣтъ, сжщо така ще видимъ, че длъжността на едно духовно лице не е само да се държи о епитрахилъ и псалмитѣ, а и да проповѣдва всичко, да проповѣдва противъ всичко лошо, което подковава православието — да държи назидателни рѣчи, съ които да отклонява паството си отъ злото и да го насочва къмъ религията, а така сжщо да му показва да пази то своитѣ лични, обществени и политически интереси!“ Климентъ отказалъ да е избралъ текста за Моисея за да прави сравнение между него и Княза, и изтъкналъ, че никога не се е крилъ задъ неопредѣлени фрази, когато е трѣбвало да каже мнѣнието си:

„Нашиятъ Князь не е билъ виканъ въ никой царски дворъ, и не сж го канили да се нарече тѣхенъ синъ, когато Моисей се отказалъ да се нарича Фараоновъ синъ, за да запази вѣрата си, народа си, и за това той заслужва похвала, задѣто не измѣни вѣрата си: като прие управлението, той дойде католикъ, такъвъ си и остана. Е, какво, прочее сравнение може да се направи между Моисея и Н. Ц. В.? Това е повече отъ безсмислено, това не трѣбва да се допуша! Да, г. г. сждии и сждебни заседатели, повтарямъ, че никога не съмъ си служидъ и не съмъ се изразявалъ съ прикрити фрази. Азъ лично и откровено казахъ на Н. Ц. В., когато дойде той въ България: „Ваше Царско Височество, народътъ Ви приема съ разтворени обятия и се надѣва, че вашата силна ржка ще направи да се подобрятъ отношенията между България и освободителитѣ ни — руситѣ. Така сжщо казахъ и на бившия князь Батемберга: „Конституцията не трѣбва да се суспендира, каквато и да е тя, защото тя е ядката на нашата свобода.“

Рѣчта на Климента произвела дълбоко впечатление на сждиитѣ. Тѣ се срамували да го гледатъ и седѣли съ наведени глави. При все това, вердиктътъ, произнесенъ на 10 юлий, и присждата, която въ окончателна форма била произнесена на 24 юлий, били противъ подсждимия. Въ присждата се съдържатъ повече разсждения и възражения срѣщу защитата, отколкото фактове. Показанията на ония свидѣтели,

които не намирали въ думитѣ на проповѣдника подбуждане къмъ бунтъ, били обезсилени чрѣзъ противоположнитѣ показания, а искането на чл. 55 отъ Отом. наказ. законъ, да се счита за подстрѣкателъ къмъ бунтъ онзи, който подбуди населението да възстане срѣщу властѣта съ оръжие въ ржка, било обявено за грѣшка въ прѣвода на закона. Тая грѣшка, обаче, се доказвала не чрѣзъ сравнение съ турския текстъ, който сждиитѣ нито имали на ржка, нито разбирали, а чрѣзъ посочване на французкия законъ, по който отоманскитѣ билъ съставенъ, като че съставителѣтъ на послѣдния е билъ длъженъ само да прѣвежда. Въ присждата се казва: „Колкото се отнася до възраженията на защитата че не било казано отъ подсждимия да възстане населението: „съ оръжие въ ржка“ както било казано въ чл. 55 отъ отоманскитѣ наказателенъ законъ и както се изисквало да е казано отъ него, та за да може да бжде привлеченъ подсждимия да отговаря като подбудителъ, и като не се доказвало това, подсждимия не можало да бжде сжденъ че е извършилъ предвиденото въ този членъ престѣпление, то и това възражение не може да бжде уважено, защото въ преводитѣ на наказателния законъ отъ Стоилъ Попова и Чорапчиева, на които посочи защитата, такова нещо макаръ и да се вижда т. е. че е казано тъй въ цитирания членъ, но това е казано тъй по погрѣшка въ прѣвода. Това че е погрѣшно казано тъй, се вижда много добрѣ отъ источника, отъ който е извлеченъ този членъ, а именно чл. 87 отъ наказателния французски законъ, въ който е казано между другото това... „който подбуди населението да се въоръжи противъ правителството“... и пр. отъ това ясно се разбира, че законодателя като е постановлявалъ този членъ не е ималъ предъ видъ единствено това, че за да може да бжде отговоренъ нѣкой по него трѣбвало е да каже: „да възстане населението съ оръжие въ ржка“ не, той е ималъ предъ видъ, че е достатъчно щото подбудителя да подбуди, да прикани, да укоражина населението за да извърши престѣплението дѣяние и това е вече въоръжение противъ тогава, който подбудителя е ималъ предъ видъ.“¹

¹ Вѣстн. „Свободно слово“, бр. 34 отъ 7 октомвр. 1893 г., стр. 2—3.

Окръжниятъ съдъ намѣрилъ, че подсъдимиятъ е виновенъ, не само загдѣто е подбуждалъ населението да възстане срѣщу Княза и правителството, но и загдѣто билъ нанесълъ оскръбление и разпространявалъ устно клевета противъ особата на Княза, и то при обстоятелства, които увѣличавали степенъта на вината и наказанието му, понеже, при високото си образование, много добръ е знаелъ послѣдидитѣ, — затова, по съвкупность на прѣстѣпленията, го осъдилъ на вѣчно заточение.

Когато била прочетена присъдата въ неокончателната ѝ форма и митрополитътъ билъ изведенъ отъ залата на съда, събраниятъ народъ — най-вече женигѣ — му изказали своитѣ съчувствия и, като пробии кордона отъ стражари, впуснали се да му цѣлуватъ ржцѣтъ, но били изтласкани отъ стражаритѣ, а слѣдъ това разгонени съ прѣскане на вода отъ пожарната команда; митрополитътъ пъкъ билъ хвърленъ въ кола и набързо откаранъ въ Петро-павловския манастиръ.¹ Обаче, при всичката бдителность и строгость на полицията, Стамболовъ не останалъ доволенъ отъ нея и на 7 августъ намѣрилъ случай да смѣмре окр. управителъ и другитѣ полицейски лица, на които било възложено пазенето на Климента при сжденето му, като, между друго, телеграфиралъ отъ Варна: „Правя виговоръ на Васъ и подвѣдомственнитѣ Вамъ органи, които сж конвоирали Климента при сжденето му, за гдѣто сж давали на публиката да му цалува ржцѣ и не сж си изпълнили обязаността“.²

Заточение въ Гложенския манастиръ. — Слѣдъ осъждането на митрополита, враждебното настроение на населението въ Търново и околнитѣ села срѣщу правителството се засилило. По инициатива на д-ра В. Беронъ и на други приятели на осъдения владика, били написани и разнасяни за подписъ двѣ прошения — едно отъ страна на търновци до Княза, а друго — на търновки до Княгинята, съ които, като се посочвали неправдитѣ, извършени надъ Климента и осъждането му отъ нарочно нагласенъ съдъ, ходатайствувало се за неговото освобождение. Прощението на мъжетѣ

¹ „Христ. мисъл“, год. II, кн. V, стр. 277. „Свободно слово“, бр. 31 отъ 1893 г., стр. 3.

² „Прибавление“ ... стр. 331.

било спрѣно, но онова на женитѣ, при всичката бдителност на полицията, било подписано отъ 415 гражданки и вржчено на Княгината. Въ него, между друго, се изтъквало, че въ станалия на 15 февруарий митингъ срѣщу владиката участвували само 3-ма коренни търновчани, а около 80 души били чиновници, и се посочвали направенитѣ размѣствания на сждебни слѣдователи, прокуроръ и сждии, за да се нагласи желанъ отъ правителството съставъ на сжда. Като се боели, че и въ Апелативния сждъ, гдѣто ще се разглежда наново дѣлото срѣщу митрополита, може да стане сжщото изкуствено нагласяване, почнато вече съ уволняването на прѣдседателя,—гражданкитѣ молѣли Княгинята да ходатайствува прѣдъ Княза, да заповѣда комуто трѣбва, „да не става такова изкуствено съставяне на сжда, за да възтържествува правдата и измие онова петно, което се лѣпна съ тази присжда на българското правосъдие, като се освободи Негово Високопрѣосвещенство отъ това недобросъвѣстно и незаконно прѣслѣждане“...¹

Щомъ узналъ, че се разнасяли прошения между гражданитѣ и че било възможно, населението да направи демонстрация, когато се почне дѣлото въ Апелацията, Стамболовъ разпоредилъ, митрополитътъ да бжде дигнатъ отъ Петропавловския манастиръ и изпратенъ подъ стража въ Гложенския, като се пази, „каранието на Климента да стане ношно врѣме и да стане тайно за избѣгване на нѣкои демонстрации“.² Съгласно съ това разпореждане, горн.-орѣховскиятъ окол. началникъ Д. Атанасовъ дигналъ ненадѣйно Климента прѣзъ нощта на 11 срѣщу 12 августъ, безъ да му даде възможностъ да се приготви за пжть и безъ да му съобщи, кждѣ ще бжде откаранъ. Въ закритъ файтонъ той билъ прѣкаранъ прѣзъ селата Лѣтница и Гозница. Сутриньта, вмѣсто да получи чай или кафе, закусилъ съ малко пжпешъ, даденъ отъ стражаритѣ, а на пладне поискалъ въ Лѣтница отъ ханджията да му даде хлѣбъ, чушки и малко маслини, и като нѣмало съ какво да плати, казалъ: „Наядохъ се, Богъ да наспори, но нѣмамъ пари да ти платя сега“, на което ханджията отго-

¹ Цѣлото прошение е помѣстено въ „Своб. слово“, бр. 38 отъ 17 октомвр. 1893 г., стр. 3—4; а кжсовѣ отъ него сж дадени в. „Христ. мисль“, год. III, кн. V, стр. 277—8.

² Прибавление... стр. 331.

върилъ: „Здраве да е, благослови“!¹ По изричната заповѣдь на Стамболова, стражаритѣ трѣбвало да пазятъ, митрополитѣтъ да не се сношава съ външни лица, и да избѣгватъ прѣминаванетоъ прѣзъ населени мѣста, като се спратъ само въ Лѣтница и Козница.²

Изкачванетоъ отъ с. Гложене до манастира св. Георги не минало безъ неприятность. Старецѣтъ трѣбвало да се изкачи на конь, а селянитѣ го прѣдупрѣдили, че пригответиятъ за него конь е много сприхавъ, та ще го хвърли. Затова той, въпрѣки настояванията и заплашванията [на тетевенския окол. началникъ, отказалъ да се качи на коня и най-послѣ прѣдложилъ на началника да си размѣнятъ ключетата. Послѣдниятъ разбралъ, че е говорено на владиката, увѣрявалъ го, че нѣмало нищо; но той останалъ непрѣклоненъ, докато му докарали другъ конь.³

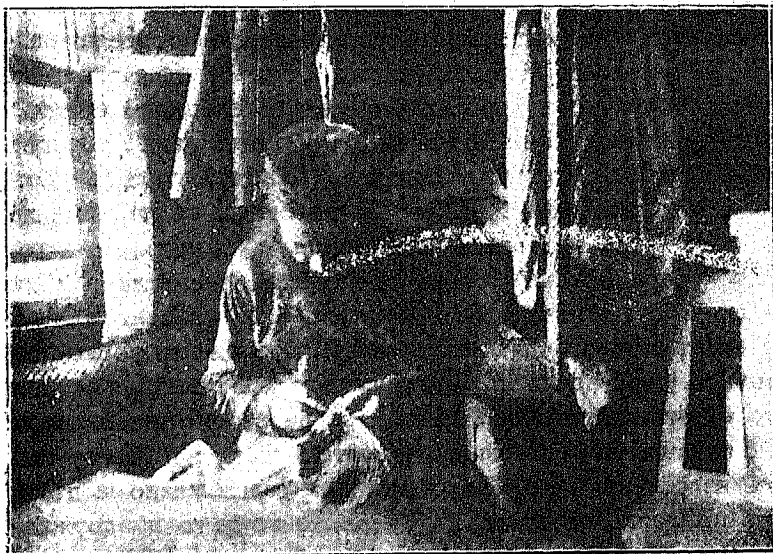
И въ Гложенския манастиръ Климентъ билъ държанъ много строго и измжчванъ безъ всѣкаква нужда: не му се позволявало да кореспондира свободно, стражаръ вървѣлъ подирѣ му, когато се разхождалъ прѣдъ манастира, стаята му отначало била близо до нужника, не го оставяли, да спи спокойно, а безъ нужда го будѣли и пр. Въ едно свое писмо до д-ръ Паунчева, писано слѣдъ освобождението му отъ манастира (7. VI. 1894 г.), той съобщава: „На нѣколко пѣти се поопитахъ да Ви пишж отъ Гложенския мѣнастиръ и нѣкакъ контрабандешката да ви пратиж писмото, но не сполучихъ. Сполучихъ, обаче, крадешката да получж едно Ваше писмо, за което не щж да Ви казвамъ колко ме зарадва и утѣши.“ Заточениятъ владика можелъ да размѣня писма само съ митроп. Константина Врачански, понеже Гложенскиятъ манастиръ се намиралъ въ неговата епархия, та калугери ходѣли сегизъ-тогизъ при него. По тѣхъ той получавалъ отъ приятеля си и провизии, за които горещо му благодарѣлъ. Понѣкога го посѣщавалъ и братовчедѣтъ му Митѣо Друмевъ, който му носѣлъ нѣкои книги. При едно такова посѣщение, той го фотографиралъ съ малката си фотография, когато се

¹ Тия подробности дава самъ Климентъ въ едно писмо до митроп. Константина. Вж. Велчевъ, „Стамболов и Фердинанд“, стр. 55—56.

² Приложение . . . стр. 331—2.

³ Това е разправялъ отпослѣ самъ Климентъ на близки хора.

кърпелъ (вж. картината). Нѣкои писма Климентъ пишелъ на книжки, които влагалъ въ черковнитѣ книги, по които четѣлъ, а единъ свещеникъ ги прибралъ и изпращалъ. Еднажъ го по-сѣтилъ и самиятъ митр. Константинъ подъ видъ на калугеръ. Срѣщата станала вънъ отъ монастыра, гдѣто заточениятъ билъ на разходка. Дватама приятели се пригърнали и се разплакали прѣдъ смаяния стражаръ, който се съгласилъ да не съобщава за случката, за да не бже мѣмренъ отъ началството си. — Поради невъзможността да получава често книги и поради религиозното настроение, което го завладѣло прѣзъ врѣме на заточението, Климентъ четѣлъ повече бибlijата и църковни книги, затова писмата му до митроп. Константина отъ това врѣме сж изпѣстрени съ библейски текстове. Прѣзъ септември 1893 г. той челъ Фараровата книга „Животътъ на Исуса Христа“ въ руски прѣводъ и направилъ нѣкои бѣлѣжки по нея главно относно характеристиката на ап. Павла.

Митр. Климентъ — заточеникъ въ Гложенския монастырь.

Понеже билъ отведенъ въ Гложенския монастырь ненадѣйно, Климентъ не разполагалъ съ никакви парични срѣдства, затова нѣкои свещеници отъ Търновско, Свищовско, Севлиевско и др. мѣста на епархията почнали да събиратъ по-

мощи за него; но полицията слѣдѣла зорко и не оставяла да да става това.¹

Сждане въ Търновската Апелация и въ Касацията.— Защитниците на митр. Климента подали апелативна жалба срѣщу присждата на Търновския Окр. сждъ, затова дѣлото трѣбвало да се разгледа и въ Търновската Апелация. Но Стамболовъ не далъ да се насрочи наскоро, защото трѣбвало да се подготви потрѣбниятъ за осжждането на митрополита съставъ на сжда. Отъ Варна той телеграфиралъ (7 августъ) на търнов. окр. управителъ, да внуши довѣрително на прѣдседателя на Апелацията, дѣлото да се остави за септемврий, докато било той, било министъръ Славковъ отидатъ въ Търново.² За да се осигури отлагането, дѣлото било скрито, и когато Апелацията го поискала отъ Окр. сждъ, подпрѣдседателътъ на послѣдния отговорилъ съ официално писмо, че то не могло да се намѣри въ архивата на сжда и че се прѣдполагало да е останало въ дома на по-прѣдишния прѣдседателъ Ю. Костовъ, макаръ че отпослѣ се намѣрило пакъ въ архивата.³ Прѣзъ септемврий дотогавашниятъ прѣдседателъ на Търн. Апелативенъ сждъ Каназирски билъ уволненъ и замѣстенъ съ прокурора при Пловдивската Апелация Минковъ, а за членъ на сжщия билъ назначенъ дотогавашниятъ прокуроръ при Софийски Окр. сждъ Драмовъ (Левовъ), горещъ партизанинъ на Стамболова. Дѣлото на Климента въ Апел. сждъ било насрочено въ края на октомврий, и сждътъ, по искане на прокурора, рѣшилъ, то да се гледа въ присѣствие на обвиняемия. Но замѣстникътъ на търн. окр. управителъ, като изпратилъ поканата на сжда чрѣзъ ловченския управителъ, помолилъ послѣдния съ частно писмо, да попрѣчи на идването на митрополита въ Търново, за да се избѣгне възможна демонстрация отъ страна на почитателитѣ му,⁴ и Климентъ не билъ изпратенъ да присѣтствува при разглеждане на дѣлото подъ прѣдлогъ, че нѣмало стражаръ, които да го придружава.⁵

Въ Апелат. сждъ дѣлото се разгледало на 29 октомвр. Сждътъ се състоелъ отъ прѣдседателъ Минковъ и членове

¹ Прибавление . . . стр. 332.

² Пакъ тамъ, 331.

³ „Св. Слово“, бр. 46 отъ 18 ноемвр. 1893, стр. 4.

⁴ Прибавление . . . стр. 333.

⁵ „Свободно слово“, бр. 43, стр. 3.

Драмовъ и Зббовъ. Обвинението поддържалъ помощникъ-прокурорътъ Савовъ, който по-рано заплашвалъ, че ще се откаже да го поддържа, ако не бжде утвърденъ въ длъжността.¹ Защитниците на митрополита — Т. Тодоровъ, Д. Марковъ и М. Гайдовъ прѣдложили, дѣлото да се отложи, докато се доведе подсждимиятъ; но сждътъ рѣшилъ, то да се гледа въ негово отсъствие. Въ знакъ на протестъ, тѣ напуснали заседателната стая; сжщото направила и по-голѣмата частъ отъ публиката. Така дѣлото било разгледано безъ защитници. Но, макаръ и нарочно подбранъ и неупжтванъ отъ защита, Апелат. сждъ не слѣзълъ на равнилото на Окр. сждъ и не възприелъ теорията на послѣдния за погрѣшенъ прѣводъ на чл. 55 отъ Отоманския наказ. законъ и за оправяне на този прѣводъ чрѣзъ сравнение съ френския текстъ, вмѣсто съ турския. Обвинението, че Климентъ е подбуждалъ населението да възстане съ оржие въ ржка, било отхвърлено; но той билъ осжденъ, защото билъ нанесълъ оскръбление и разпространявалъ клевета противъ особата на Княза и защото прѣзрѣлъ, оскърбилъ и заплашилъ министритѣ на България.² Първиятъ отъ тѣзи два мотива билъ формулиранъ още въ Окр. сждъ, а вториятъ изпжкналъ за пръвъ пжтъ въ Апелацията. Съ присжда № 76, прочетена въ окончателна форма на 10 ноемвр. 1893 г., митроп. Климентъ билъ осжденъ на 3-годишенъ тъмниченъ затворъ, но съ ходатайство, този затворъ да бжде замѣненъ отъ Н. Ц. В. Княза съ двѣгодишно заточение. Рѣшение за такова ходатайство било взето, отъ една страна, поради дълговрѣмнената и безпорочна служба на подсждимия, а отъ друга—защото, споредъ сжда, „той до нѣкждъ е билъ въвлеченъ въ извършването на това прѣстѣпление отъ стечение на обстоятелства, за значението на които не е ималъ, види се, ясно понятие“.³

Ала, като подготвило осжждането на митроп. Климента, правителството на Стамболова не само не извлѣкло политически облаги, но скоро се натъкнало на голѣми мжнотии. Отъ една страна, прѣданото на своя архипастиръ население въ Търновската епархия продължавало да се вълнува. Хала-

¹ Прибавление, стр. 333.

² „Държ. вѣстн.“, бр. 43 отъ 4 мартъ 1894, указъ № 77.

³ Пакъ тамъ, въ доклада на Министра на правосждието отъ 28 февруар. 1894 г.

чевъ и другитѣ приятели на диктатора губѣли влиянието си въ Търново, а самиятъ диктаторъ се дразнѣлъ, като виждалъ, че населението продължавало да иска връщането на обичния владика. При всичкитѣ срѣдни на Стамболова и размѣствания и уволнения на чиновници,—прошения въ полза на Климента продължавали да се разнасятъ и подписватъ. На 7—8 ноемврий 1893 г. окр. упр. Щърбаковъ, по нареждане отъ София, тъкмѣлъ да свика митингъ, за да се обезсили значението на подадената отъ търновчанки просба до Княгинята; но гражданитѣ не се отзовали на подканванията. Като не сполучили съ митинга, партизанитѣ на Стамболова написали заявление срѣщу изложеното въ просбата до Княгинята и тръгнали да събиратъ подписи, но и такива не могли да се събератъ въ достатъчно количество. Отъ друга страна, съ заточаването на митрополита, работитѣ на Търновската епархия се забъркали, и паството негодувало. Въ началото на ноемврий, българското правителство поискало отъ Екзарха, да назначи на мѣстото на Климента приврѣменно другъ владика; но той отговорилъ, че това не се позволява отъ църковнитѣ правила, защото, докато митрополитъ не се осжди отъ Св. Синодъ, той си остава законенъ иерархъ на епархията, и помолилъ да му се позволи да влѣзе въ споразумѣние съсъ самия Климентъ, та той да си назначи помощникъ; но Стамболовъ не обърналъ внимание на тая молба, и епархията продължавала да стои безъ глава.

Понеже митроп. Климентъ билъ осжденъ отъ Апелативния съдъ не за бунтъ, а за прѣстѣпление, което допускало освобождение отъ затвора подъ гаранция, докато се произнесе Касацията, той се готвѣлъ да подаде просба въ такъвъ смисълъ; но правителството не му позволило.¹ Между това, защитницитѣ му приготвили и подали касационна жалба противъ присждата на Апелацията. Тѣ намирали въ дѣлопроизводството и рѣшенията на търновскитѣ съдилища такива грѣшки, че се надѣвали, Касационниятъ съдъ да не утвърди присждата противъ митрополита. Основа за отмѣняване на присждата се търсѣла най-вече въ това, че Апелацията осждала Климента, между друго, за задочно устно оскръбление на министритѣ, въпрѣки Отоманския наказ. законъ и дотогавашната практика на

¹ „Своб. слово“, бр. 43 отъ 1893 г., стр. 3.

нашитѣ сѣдилища.¹ Но Върховния Кас. сѣдѣ, въ заседанието си отъ 9 февр. 1894 г., въ съставъ: прѣдседателъ Ст. Зографски и членове Г. Сгуревъ, В. Мариновъ и Д. Тошковъ, при прокуроръ П. Данчевъ, оставилъ касационната жалба безъ послѣдствие и утвърдилъ присѣдата на Търн. Апел. сѣдѣ. Това произвело на защитника д-ръ К. Стоиловъ такова грозно впечатлѣние, че той, докато билъ живъ, не се явилъ вече да пледира прѣдъ Касационния сѣдѣ.

¹ Пакъ тамъ, бр. 59, стр. 3.

Е. ПОМИЛВАНЕ И ПОМИРИТЕЛНА МИСИЯ ПРИ ИМПЕР. НИКОЛАЯ II.

На осждаването на Климента въ скоро време юридически бил туренъ край. Министърътъ на правосъдието, К. Помяновъ, види се, по внушение на Двореца, гдѣто се желаело по-скорошното свършване на борбата съ високото духовенство, подалъ до Княза докладъ, съ който, като съобщавалъ рѣшението на Търновския Апелативенъ сждъ, ходатайствувалъ, отъ своя страна, да се опрости съвършено наказанието на митрополита. Ходатайството си той мотивиралъ както съ високо положение на Климента и съ литературнитѣ му заслуги, така и съ дълговременното му лежение въ прѣдварителния затворъ, който, по характера на наложеното наказание, слѣдвало да му се зачете. И наистина, Князь Фердинандъ опростилъ съвършено наложеното отъ Апелат. сждъ наказание (Указъ № 77 отъ 1 мартъ 1894 г.).¹ А че това не е било по волята на Стамболова, вижда се отъ обстоятелството, гдѣто, въпрѣки Княжеския указъ, митроп. Климентъ не билъ пуснатъ на свобода дори до падането на диктатора, който искалъ да го застави да не се връща въ седалището на епархията си.

Щомъ търновци се научили за помилването на митрополита, набързо подписали прошение до кмета на града, съ което го подканяли да изпрати отъ страна на гражданитѣ благодарителна телеграма до Княза и да вземе нужнитѣ мѣрки, за да се покани митрополитътъ, да заеме часъ по-скоро мѣстото си. Но полицията заловила проше- нието и го изпратила до Стамболова; а окръжниятъ управителъ Щърбаковъ му съобщилъ, че населението очаква митрополита съ нетърпѣние и че „повече отъ половината на Търново се готви да го посрѣщне демонстративно“ — което щѣло да бжде бламъ и за правителството, и за тамошнитѣ

¹ Държав. вѣст. отъ 4 мартъ 1894 г.

партизани. Затова Стамболовъ заповѣдалъ на ловченския окръженъ управителъ М. Лукановъ да съобщи на Климента, че нѣма да му се позволи да се върне въ Търново, та да си избере друго мѣсто, въ което да отиде да живѣе слѣдъ пуцането му отъ Гложенския манастиръ. Но непрѣклонниятъ архиерей отговорилъ: „понеже съмъ канонически Търновски Митрополитъ, понеже досега не ми е съобщено отъ надлежното ми църковно началство, че на основание църковнитѣ канони съмъ лишенъ отъ Епархията си, азъ не можъ да си избирамъ друго мѣстожителство, освѣнъ седалището на Богоспасаемата Търновска Епархия, което е извѣстния градъ Велико Търново“.¹ А тъй като и Стамболовъ останалъ неотстъпчивъ и далъ заповѣдъ, полицията да не разрѣшава на Климента да замине безъ негово позволение, — послѣдниятъ продължавалъ да стои въ манастира. Това причинило вълнение между населението въ Търновско. Изъ околицитѣ почнали да подписватъ прошения до Княза и до митрополита Григория, прѣдседател на Св. Синодъ, да направятъ потрѣбното за по-скорошното връщане на Климента. При всичко това, Стамболовъ го задържалъ въ манастира до своето падане.

Оставката на Стамболова избавила Екзарха Йосифа отъ капитулиране прѣдъ него по въпроса за митроп. Климента. Подъ натиска на правителството, Екзархътъ, безъ да вземе подъ внимание, че заточениятъ вече билъ помилванъ отъ Княза, съгласилъ се, той да бѣде освободенъ, „ако отиде въ София да се прѣдстави на Негово Царско Височество Княза и на правителството, да се помири искрено и напълно, да отиде въ епархията си, и тамъ да се занимава само съ църковнитѣ работи, безъ да бърка въ тѣхъ политиката. Въ случай че Високопреосвещенный Митрополитъ Климентъ не направи това, Св. Синодъ да го отстрани отъ епархията му за винаги или за петъ-шестъ години и да назначи нѣкое духовно лице за неговъ намѣстникъ, за да не страдатъ интереситѣ на Църквата и населението.“² Ако това да би се приело, митр. Климентъ несъмнѣно е щѣлъ да бѣде отстраненъ отъ епархията си, защото

¹ Прибавление . . . стр. 334—335.

² Протоколъ на Св. Синодъ № 1 отъ 17 май 1894 г.

лесно е било за противниците му да изкаратъ, че съ словата си „бърка политиката“; а пъкъ той не билъ направилъ нищо друго, освѣнъ гдѣто, подобно на Екзарха, се противопоставилъ срѣщу измѣнението на чл. 38' отъ конституцията. Отъ това недостолѣпно за църквата капитулиране Екзархътъ е билъ избавенъ отъ сръжния въ политическия въпроси митр. Григорий, прѣдседателъ на Синода, който, по негова покана, на отиване за София, миналъ прѣзъ Цариградъ, гдѣто „добилъ поръчение да помоли и убѣди Княжеското правителство да изглади въпроса по начинъ безобиденъ и за него, и за Митрополита Климента.“ Слѣдъ прочитане на Екзарховото писмо въ Синода, прѣди още да се разисква по него, той съобщилъ, че, при срѣщата си съ министра-прѣдседателя (Стамболова) и министра на външнитѣ работи (Грекова) на 16 май, той „успѣлъ въ мисията си и догдѣ билъ още на разговоръ, дала се телеграфически заповѣдъ до надлежнитѣ власти да дигнатъ стражата, подъ която се намираше митрополитъ Климентъ и да го оставятъ свободенъ да се върне у своя си.“¹ Тая привидна отстъпчивостъ на Стамболова се обяснява съ прѣдвиждането му, че подадената отъ него оставка на кабинета ще бжде приета отъ Княза.

Слѣдъ падането на Стамболова (18 май ст. ст.), Климентъ се бавилъ въ Гложенския манастиръ още 3 дня, докато се приготви за пътъ, и на 22 май тръгналъ за Търново прѣзъ Ловечъ и Севлиево, гдѣто прѣсгоялъ по една нощъ. Навсѣкждѣ по пътя той билъ посрѣщанъ отъ насилението най-тържествено. Въ отговоръ на привѣтствията, митрополитътъ говорилъ въ такъвъ смисълъ, че миналото трѣбва да се забрави и че всички трѣбва да се групиратъ около Княза, за да изкаратъ България отъ трудното положение, въ което се намирала. Въ Търново Климентъ пристигналъ на 24 май. Посрѣщането му било царско, защото не било само изразъ на почетъ къмъ него, а и протестъ срѣщу прѣживѣния 8-годишенъ тежъкъ режимъ. Около 20 хиляди души отъ града и отъ цѣлата епархия го причакали на Марно-поле, а 100-на файтона и още толкова конника отъ Лѣсковецъ и Горна-Орѣховица го посрѣщнали на границата на епархията, гдѣто при тѣхъ се присѣединили още конници отъ Габрово и други

¹ ib.

мѣста, та станали около 250. Въ с. Балванъ го посрѣщнало друго хилядно множество огъ селата. Търново било окичено съ знамена, а близо при Дѣвическата гимназия била издигнатата триумфална арка, окичена съ зеленина, съ надписъ „Правдата и невинността винаги побѣждаватъ“. При арката му била поднесена отъ страна на кметството икона Св. Богородица, а отъ страна на женското дружество „Радостъ“ — позлатено евангелие. Привѣтствувалъ го защитникътъ му Т. Тодоровъ, слѣдъ което потеглили за църквата Св. Богородица, гдѣто, подиръ молебена, той държалъ слово, което захващало съ думитѣ „Миръ и любовъ, братя християни!“ И тука митрополитътъ молилъ, да се забрави миналото, да се не мисли за отмъщение, а всички да се групиратъ около прѣстола на Н. Ц. Височество Княза и да работятъ за културното и икономическото подигане на България. Конниците се наредили при входа за Царевецъ, а множеството изпълнило цѣлия пѣть до митрополията. Тукъ го привѣтствували М. Гайдовъ, П. Пешевъ и учителъ Кандиларовъ¹

Любовта и всепрощението, които освободениятъ затворникъ проявилъ по пѣтя къмъ Търново, му били особно потрѣбни, когато влѣзълъ въ митрополията. Тя продължавала да стои запечатана, но не съ по 3 печата на всѣка врата, както отначало, а само съ по единъ — съ този на Окржжното управление. Това показвало, че хора на послѣдното или съ негово позволение сж влизали въвъ всички стаи. И наистина, Климентъ намѣрилъ, че сандѣцитѣ му били бърникани и оставени въ безредица. Отваряна била и касата, но малкото пари, които той оставилъ, стоели на мѣстото си съ изключение на една жълтица. Безвъзвратна загуба, обаче, била липсата на много негови ржкописи, главно поетически произведения и писма. Въ салона имало слѣди отъ горени книжа,² но какви — не се знае. Изгубването на ржкописитѣ било за него тежъкъ и непоправимъ ударъ, но той се старалъ да запази спокойствие и да не се оплаква, за да не възбуди почитателитѣ си къмъ отмъщение срѣщу лицата, които го извлѣкли изъ митрополията. По тази причина днесъ не можемъ да знаемъ точно, какви поетически

¹ Подробно описание на посрѣщането дава в. „Извѣстия“ (Търново), год. I, бр. II отъ 31 май 1894 г.

² „Свободно слово“, год. II (1894), бр. 1, стр. 3.

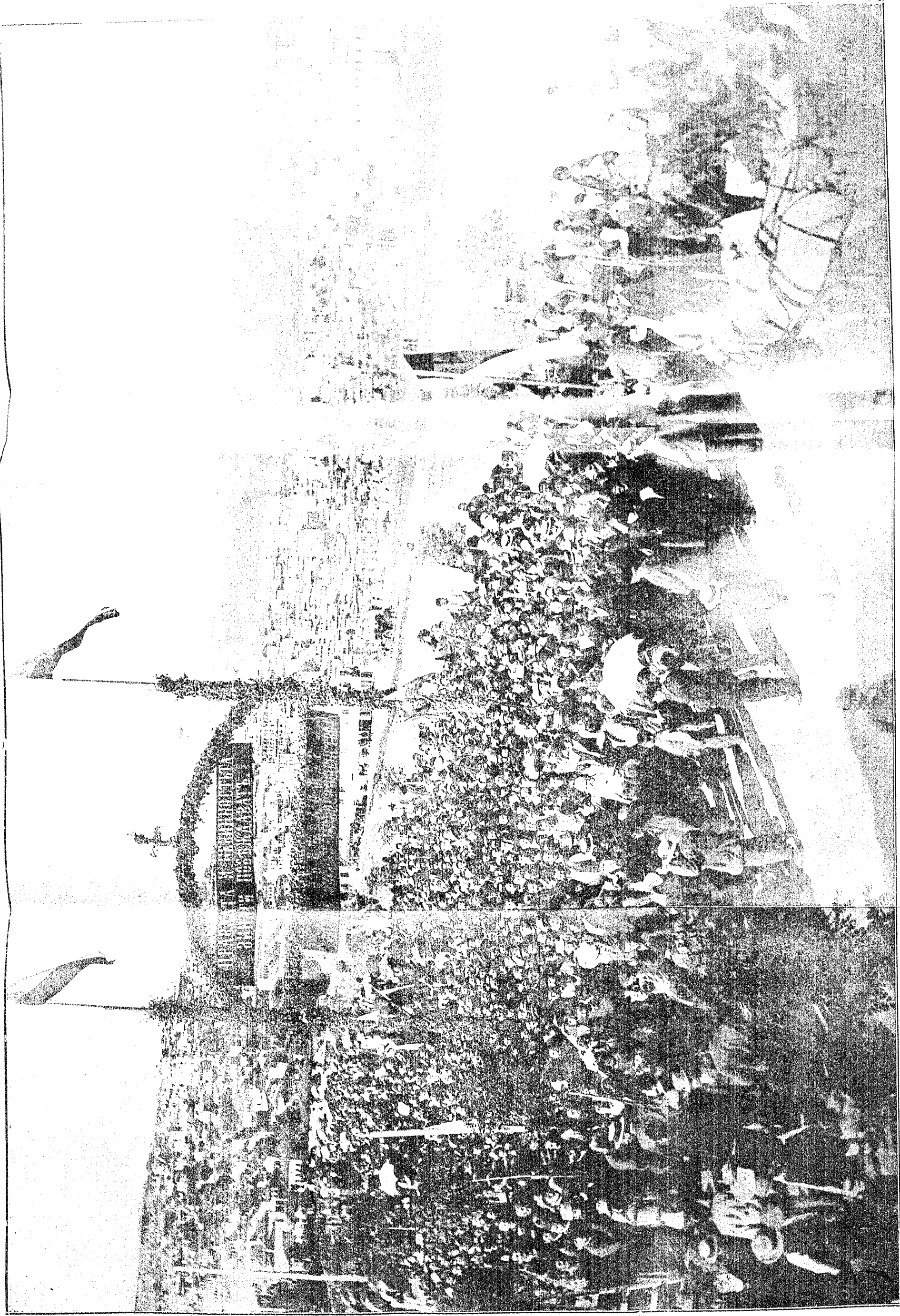
произведения на заточавания митрополитъ сж изгубени. Н вото мълчание прѣдъ по-далечни лица, напр. прѣдъ коресденти, които сж го посѣщавали, дори може да роди съние дали наистина сж били задигнати нѣкои ржкописи; това ние ще кажемъ по този въпросъ нѣколко думи.

Изгубени ржкописи несъмнѣно има. За това дѣтелствуватъ едногласно роднинитѣ на митрополита и д близки до него лица. Наистина, свидѣтелствата на нѣкои лечни лица съдържатъ и прѣувеличения. Напр., В. Хран като прѣдава думитѣ на единъ посѣтителъ на митропол говори за почти пълна ракла съ ржкописи.¹ Но това не право да гледаме на разказитѣ за изгубени ржкописи кат легенда, защото тѣ изхождатъ отъ близки до Климента л па и отъ негови едноврѣмешни противници. Роднинитѣ споменуватъ по име нѣкои изгубени ржкописи. напр. дѣ „Самуилъ“ и повѣсть „Бабини Видини кули“²; сжщитѣ твърд че повѣстѣта „Богданъ и Златка“ е била свършена, а се запазена само отчасти. И протосингелътъ на Софийската миполия. Йосифъ, сѣтнѣшентъ Търновски митрополитъ, въ гробната рѣчь за стареца посочва по име нѣколко произв ния, именно: „За освобождението на България“, „Бабини дини кули“, „Богданъ и Златка“, Писма до Дора — за питанието на дѣвицитѣ“.³ Димит. Мариновъ, човѣкъ бли до Стамболова, въ книгата си „Ст. Стамболовъ“, споме за вързопъ тетрадки, попаднали слѣдъ нападането върху трополията „въ ржцѣтѣ на едно лице“, които тетрадки съ жали сонети, балади, и др. стихотворения. За тѣхъ той ка че, ужъ, били повърнати на автора, който ги изгорилъ (125). По-рано сжщиятъ говорилъ на Г. Пашовъ за разгра и унищожени Климентови ржкописи. Не е невъзможно, н отъ задигнатитѣ ржкописи да се пазятъ още у непоз лица, защото тѣ ще да сж взети не при нападението на трополията, а при таршуванията на сандѣцитѣ, правени хора ближни на властѣта, съ цѣль да се намѣрятъ ком

¹ Вѣстн. „Часъ“ отъ 1909 г., бр. 176.

² Вѣроятно, за сжщото произведение е говорилъ и едноврѣме секретаръ на Търновското Окр. управление Мокревъ, който казалъ Пашевъ, че билъ прочелъ Климентовата драма „Видулъ“, която показала много интересна.

³ Сп. „Развитие“, (София), год. II (1919), кн. XI-XII, стр. 36

Посрѣщането на митр. Климента въ Търново слѣдъ освобождението му отъ Гложевския манастиръ.

метиращи книжа. Тълпата е влизала да граби не въ стаитѣ, които наскоро били запечатени, а въ мазитѣ. Та и коя тълпа прави изборъ на разграбвани книжа, за да задигне само свършени поетически произведения?

Слѣдъ като се посъвзелъ и понаредилъ работитѣ на митрополията, Климентъ отишълъ въ София, за да влѣзе въ сношение съ ръководнитѣ лица и да се прѣдстави на Кн. Фердинанда, комуто искалъ да благодари за помилването, па да му даде и морална подкрѣпа въ борбата съсъ Стамболова и неговитѣ западни покровители.

На 12 юний Климентъ се прѣдставилъ на Кн. Фердинанда. Самиятъ Князь желаелъ дъ се срѣщне съ заточения митрополитъ, защото външниятъ свѣтъ, особено руситѣ се интересували да знаятъ, какъ гледа помилваниятъ митрополитъ на Фердинанда. И тъкмо въ този моментъ Климентъ показалъ, че, макаръ да билъ дълго врѣме отдѣленъ отъ ръководнитѣ кржгове, пакъ схващалъ добръ нуждата да се запази придобитото отъ Стамболова и да се избѣгнатъ нови сътресения, като се признае Княза безрезервно. Въ едно свиждане съ редактора на в. „Свободно слово“, той се изказалъ така:

„Азъ съмъ русофилъ, но кой отъ насъ, Българитѣ, като се вземе прѣдъ видъ еднаквостта на вѣрата, племето и фактътъ, че Русия освободи България, не е органически, инстинктивно, ако не съзнателно русофилъ? Кой отъ насъ, Българитѣ, като почнемъ отъ Княза и свършимъ съ всѣкой селенинъ, не би желалъ да се достигне едно помирение съ Русия и нѣма да работи за таково помирение? Но значи ли отъ тука, че който и да е, и азъ въ това число, не признавамъ Княза и династията, че азъ желая, примирението ни съ Русия да стане въ ущрѣбъ на нашата национална независимостъ и самостоятелностъ? Никога нищо подобно азъ не съмъ изповѣдвалъ, а съмъ говорилъ това, което казахъ и на Н. Ц. В. Княза: че трѣбва да се работи и търси начинъ, съ който да можемъ да се помиримъ съ Русия, безъ обаче да изгубимъ своята пълна, достигната до сега независимостъ, безъ да се отварятъ каквито и да е усложнения въ страната ни.“¹

По такъвъ начинъ митроп. Климентъ изпрѣварилъ ония наши политици, които се съмнявали, че България ще може да се помири съ Русия безъ важни отстъпки въ врѣда на нейната независимостъ.² По тази причина той се явявалъ

¹ „Свободно слово“, бр. 12 отъ 14 юний 1894 г., статията „Митрополитъ Климентъ и русофилството му.“

² Вж. Велчевъ, В. Страници отъ новата ни политическа история, София, 1924, стр. 92.

много потрѣбенъ на българското правителство, на чело съ К. Стоилова, което вече мислѣло да работи за помирение съ Русия. И макаръ да не можело да се трѣгне изеднажъ по пжтя на помириенето, защото не се знаело, дали Русия ще се покаже склонна да приеме искането на правителството, — послѣдното трѣсѣло случай да трѣгне по този пжтъ, и митроп. Климентъ наскоро билъ посветенъ въ неговитѣ намѣрения.

Слѣдъ смъртъта на твърдия и непрѣклоненъ Императоръ Александъръ III (20 октомвр. 1894 г.), вѣроятността за помирение съ Русия се увеличила, особно когато не само канцлерътъ Гирсъ, но и самиятъ новъ Императоръ Николай II отговорили на съболѣзнователнитѣ телеграми, изпратени до тѣхъ отъ страна на Княза, правителството и Св. Синодъ. Още тогава се явило намѣрение да се изпрати въ Петербургъ депутация, която да положи вѣнецъ върху гроба на починалия Императоръ и да опита почвата за помирение на двѣтъ държави; но, поради неизвѣстността, дали депутацията ще бжде приета и по какъвъ начинъ, — това намѣрение било отложено. Най-послѣ, когато въпросътъ за помирение съ Русия узрѣлъ, ржководнитѣ кржгове се спрѣли на митроп. Климента като на лице, което най-добрѣ подхожда да застане на чело на депутацията. Намѣрило се за най-умѣстно, инициативата за изпращане на митрополита да излѣзе отъ Св. Синодъ. Затова министъръ-прѣседателътъ К. Стоиловъ, съ писмо отъ 8 юний 1895 г., което било прочетено въ заседанието на Синода отъ 10 юлий,¹ като съобщавалъ, че Народното събрание е рѣшило да изпрати депутация отъ страна на народното прѣдставителство, която да положи вѣнецъ на гроба на Царя миротворецъ Александъръ III, изказвалъ мнѣние, че задачата на депутацията ще може да бжде постигната по-добрѣ, па ще може да се направи нѣщо и за сближението между България и Русия, ако и църквата вземе участие въ нея съ двама делегати архиереи. Синодътъ посрѣщналъ прѣдложението на Стоилова съ радосъ и отредилъ за членъ на депутацията митроп. Климента, който прѣдварително билъ извиканъ, та се намиралъ вече въ София. Поканенъ въ заседанието на Синода, Климентъ далъ съгласието

¹ Протоколъ № XXXII.

си за възложената му мисия, като поискалъ за другарь архимандрита Василия, довѣрено лице на митроп. Григория и на Княза. Но, ако той се съгласилъ така скоро да влѣзе въ депутацията, на която трѣбвало да бжде сжщински глава, — то било, защото въпросътъ билъ обмисленъ отъ него по-рано. Докато да го рѣши, обаче, той билъ изложенъ на дълги колебания: отъ една страна, все още се чувствувалъ отпадналъ отъ страданията на заточението, а отъ друга — не можелъ да знае интимнитѣ намѣрения нито на Княза Фердинанда, нито на руското правителство. Най-послѣ, мнозина, особно измежду противницитѣ на Княза и правителството, били убѣдени, че Русия нѣма да признае създаденото положение безъ голѣми жертви отъ страна на България, затова и съвѣтали Климента да се не нагрѣбва съ неизпълнима задача. Но той служелъ не на партия, а на България, та рѣшилъ да направи опита, който нейнитѣ жизнени интереси налагали. Отъ своя страна, Князь Фердинандъ общалъ да не върви противъ интереситѣ на Русия. Въ ауденцията, която Климентъ, наедно съ цѣлата депутация, ималъ при него, прѣди да замине, той го помолилъ да изтъкне прѣдъ Императора, че въ жититѣ на Кобургитѣ тече международна кръвъ, та затова отъ който народъ и да бждатъ повикани, тѣ се сливатъ съ него.¹

Въ депутацията, на чело на която застаналъ Климентъ, влизали, отъ страна на Народното събрание, прѣдседателътъ на послѣдното Т. Тодоровъ и народнитѣ прѣдставители Ив. Вазовъ, д-ръ Д. Молловъ, Ив. Ст. Гешевъ, д-ръ П. Минчевичъ и П. Набодковъ.² Тя заминала на 15 юний прѣзъ Виена. Въ този градъ тя била приета отъ руския посланникъ, графъ Капнистъ, който я пообнадеждалъ; но на руската граница не била посрѣщната официално. Сжщото било и въ Варшава. И въ Петербургъ никой не обърналъ отначало внимание на нея. Членоветѣ на депутацията отпаднали духомъ и почнали да се разкайватъ, гдѣто сж отишли. Климентъ ги ободрявалъ,

¹ Писмо на митроп. Климента до зетя му Г. Паунчевъ отъ 10. XII. 1898 г. Въ писмото не е посочено, кога Князътъ му е казалъ тия думи, но друга оповѣстена въ Държ. вѣстн. ауденция въ Двореца той не е ималъ прѣди заминаването си за Русия.

² Портретитѣ на всички членове отъ депутацията вж. въ Сборникъ въ честь на Т. Тодоровъ.

но и самъ почналъ да се обезсърдчава и да си спомня лошитѣ прокобявания въ София. Най-послѣ той рѣшилъ да дѣйствува чрѣзъ петербургския митрополитъ Паладій. Като взелъ съсъ себе-си архим. Василия, той направилъ посѣщение на митрополита, съобщилъ му, защо е дошла депутацията, и му открилъ недоумѣнието си, че никой не обръщалъ внимание на нея. Паладій го успокоилъ и насърдчилъ и обѣщалъ да нареди да се отслужи тържествена панахида въ Петро-павловската крѣпостъ, гдѣто сж гробницитѣ на императоритѣ. Климентъ попиталъ, дали не трѣбва и той да участвува въ църковната служба. Паладій отговорилъ, че това съдържа известни неудобства, защото, макаръ руската църква да не е признала схизмата, все се пази да не взима самоволни рѣшения; но Климентъ посочилъ, че въ очитѣ на православното руско паство би изглеждало съвсѣмъ неестествено поведението на митрополитъ, който е дошълъ да полага вѣнци надъ гробоветѣ на Императоритѣ, а самъ не участвува въ богослужението. Слѣдъ известно размишление, Паладій казалъ, че ще е най-добрѣ да се постъпи така: докато се извършва литургията, Климентъ да стои въ олтаря, а като почне панахидата, да се тури на чело на духовенството, което ще участвува въ нея. Откакъ митроп. Климентъ и архим. Василий се върнали въ хотелъ Белвю, гдѣто била слѣзла депутацията, дошли двѣ каляски и донесли митри, епископски одежди и жезли, за да си избере българскиятъ митрополитъ подходяще за него облачение. Слѣдъ това Климентъ билъ посѣтенъ отъ помощникъ-прокурора на Св. Синодъ Саблеръ, а на 23 юний билъ приетъ отъ министра на външнитѣ работи Княза Лобанова — Ростовски. Сжщиятъ приелъ на 27 юний цѣлата депутация и изслушалъ прочувствената рѣчь на Климента, който изказалъ изкреното желание на българския народъ, да се възстановятъ добритѣ отношения между България и нейнитѣ освободители, колкото се може по-скоро. На 28-и (срѣда) депутацията отишла въ Петро-павловската крѣпостъ и, слѣдъ тържествена панахида, Климентъ и прѣдседателътъ на Нар. събрание Т. Тодоровъ положили вѣнци надъ гробоветѣ на Александра III и Александра II. И тука Климентъ държалъ рѣчь, като изтъкналъ благодарността, която българскиятъ народъ дължи на Императорския домъ и на

руския народъ.¹ Слѣдъ редица ауденции на митроп. Климента и на цѣлата депутация у разни официални лица, на 5 юлий станало прѣдставянето прѣдъ самия Императоръ Николай II въ Петерхофъ. За него депутацията приготвила специаленъ адресъ до Царя и великолѣпна икона на св. Никола.

Покойниятъ Ив. Вазовъ, който самъ билъ членъ на депутацията, така описва момента, когато тя чакала да се прѣдстави на Императора, и обаянието на митр. Климента:

„Въ залата, освѣтъ насъ, чакаха за височайша ауденция около двайсетина лица отъ висшия официаленъ свѣтъ... Тѣ седѣха по креслата или се разговаряха тихо въ отдѣлни групи. Нѣкои отъ тѣхъ, които познавахъ лично дѣда Климента, дойдоха, здрависаха го и му цалуваха рѣка. Забѣлѣжихме по погледитѣ, що често се обръщаха на наша страна, че ние бѣхме прѣдметъ на разговоритѣ. Но тия погледи съ особенно уважение и симпатично любопитство се спираха възъ благородното, хубаво, кротко лице на Търновския митрополитъ. Очевидно, дѣдо Климентъ и тука упражняваше своето странно обаяние, обиколень отъ славата на неустрашимъ ратникъ за православието и мжченикъ за славянската идея. Той се радваше на тоя престижъ вредъ, дѣто минахме изъ Русия. На вредъ руситѣ, отъ най-проститѣ до най-високопоставенитѣ, му изказваха почитание и дълбоко уважение. При срѣщитѣ на депутацията, до тогава и по-послѣ, той бѣше главниятъ прѣдметъ на погледитѣ, централната точка на вниманието. Рускиятъ народъ жедно се спущаше да му цалува дѣсницата и да приеме благословіята му; той виждаше въ лицето на българския архиерей повече отъ единъ високъ духовенъ сановникъ — единъ светителъ... Тоя престижъ на дѣда Климента отваряше на депутацията всичкитѣ врати, всичкитѣ руски сърдца. При сѣществувашитѣ още неправилни, лоши отношения на България съ Русия, депутацията надали би била приета отъ самия императоръ, ако не присѣдствуваше на челото ѝ славниятъ нашъ архипастиръ; надали би се постигнало тъй лесно и помиреніето, ако дѣдо Климентъ не бѣше подкрѣпилъ това усилие на Княза и на Стоилова съ блѣсъка на името си, съ авторитета на словото си, въ което руситѣ безъ условно вѣрваха“.

Когато депутацията била въведена въ приемния салонъ, който се намиралъ прѣдъ кабинета на Царя, адютантътъ повикалъ дѣда Климента да влѣзе самъ при Царя. Той влѣзълъ и разговарялъ насамъ съ него около половина часъ. Този разговоръ рѣшилъ както въпроса за приемането на цѣлата депутация, така и онзи за признаването на Княза Фердинанда. Цѣлиятъ разговоръ не е извѣстенъ; но отпослѣ

¹ Държ. вѣстн., бр. 140 отъ 30 юний 1895 г.

² Вѣстн. „Миръ“, бр. 993 отъ 14 юлий 1901 г.

близки до Климента лица могли да узнаят слѣдното: Царьтъ разпиталъ митрополита за положението на работитѣ въ България и за иновѣрнитѣ пропаганди. Той казалъ, че такива наистина има, но успѣхътъ имъ е малъкъ, и че именно затова има българско духовенство, да се бори съ тѣхъ. Относно положението въ България, той казалъ, че насилията, вършени по време на Стамболова, прѣстанали вече и че Князьтъ горещо желае примирение съ великата освободителка. Тука той прѣдалъ и думитѣ на кн. Фердинанда за лесното сливане на Кобургитѣ съ народа, отъ който бждатъ повикани. Като разпиталъ за Кн. Бориса, императорътъ попиталъ: „А защо Кн. Фердинандъ не направи, малкиятъ Князь да приеме православието?“ Дѣдо Климентъ отговорилъ, че не знае, защо това не е станало досега, но че му се струва, какво и това може да стане въ недалечно бждеще.—Нѣколко минути слѣдъ излизането на Климента отъ кабинета на Царя, самиятъ Царь Николай излѣзълъ въ приемния салонъ при депутацията. Климентъ взелъ на гърди приготвената икона на св. Никола. Царьтъ застаналъ развѣднувалъ прѣдъ митрополита, и той му подалъ иконата. Като се прѣкръстилъ, Царь Николай цѣлуналъ иконата, цѣлуналъ ржка на владиката и на архим. Василия и поелъ иконата, която подалъ на адютанта. Тогава Климентъ съ разтреперанъ, но високъ гласъ произнесълъ рѣчь, която завършилъ съ молба къмъ Царя, да не лишава българския народъ отъ своето могъщо покровителство. Николай отговорилъ съ тихъ и равенъ гласъ и свършилъ съ тия думи: „Надѣвамъ се, че въ скоро време старитѣ, добритѣ отношения между България и Русия ще се възстановятъ“. Слѣдъ това Императорътъ размѣнилъ по нѣколко думи съ останалитѣ членове на депутацията и я отпусналъ при такова разположение, че тя вече вѣрвала въ сполуката на своята мисия. Слѣдъ връщането на депутацията въ Петербургъ, занареждали се екипажи на високопоставени лица, които идѣли да ѝ направятъ визита: явно било, че ледътъ между България и Русия се стопилъ. На връщане за София, депутацията минала прѣзъ Москва (11 юлий). Тука тя била посрѣщана и приемана съ най-гореща обичъ, а на дѣда Климента гледали като на светецъ: набожнитѣ руси се стараели да се допратъ до дрехитѣ му, като вѣрвали, че съ това получаватъ освещение отъ страдалеца за правосла-

вието. Думитъ на Вазова за голъмата почетъ на руското общество къмъ митроп. Климента, които се приведоха по-горѣ, се отнасятъ главно за Москва. Тамъ широката руска душа, не стѣснявана отъ официалности, като жалѣла за хладнитѣ отношения между освободители и освободени и като чувствувала, че причината за хладността се крие отчасти и въ официална Русия, разтворила се напълно и проявила изцѣло обичта си къмъ българския народъ.

Слѣдъ връщането на депутацията отъ Русия, не можело вече да има съмнѣние, че ще послѣдва и желаното помирение на България съ нейната освободителка. Разбира се, че ръководителитѣ на руската политика не могли да се избавятъ изеднажъ отъ подозрѣния и колѣбания¹, както и отъ надежди за гаранции на руското влияние въ България; но обстоятелствата и личното въздѣйствие на примирителния Императоръ Николай II направили, всичко да влѣзе въ нормалния си вървежъ. За това е трѣбвало, прѣди всичко, прѣстолонаслѣдникътъ Кн. Борисъ да мине въ православие — което и станало на 2 февруарий (ст. ст.) 1896 г. Митроп. Климентъ и въ този случай указалъ голѣма услуга на държавата съ тактичното и прѣдупрѣдително отнасяне къмъ Княгиня Мария Луиза, на която майчинитѣ и религиозни чувства разбиралъ и правилно оцѣнявалъ.

¹ За гѣхъ и за интригитѣ, пушани отъ враговетѣ на сближението между България и Русия, както и за непримиримостта на нѣкои опозиционни кръгове въ България, вж. Велчо Т. Велчевъ. Страници отъ новата ни политическа история, София, 1924, гл. XVI и слѣдв.

Ж. ПОСЛѢДНИ ГОДИНИ.

Откакъ услужилъ по такъвъ начинъ на държавата и народа си, митроп. Климентъ се завърналъ наново въ Търново. Понеже изпращането на бюлетини за изборъ на синодални старци, слѣдъ като изтекълъ мандатътъ на варненско-прѣславския Симеонъ и самоковския Доситей, станало прѣзъ май 1894 г., още прѣди да падне Стамболова, — Климентъ пакъ получилъ малко гласове, та не билъ избранъ за членъ на Св. Синодъ. Това му дало възможность да разполага съ повече свободно врѣме, отколкото въ нѣкои по-прѣдишни години и, отъ една страна, да позакрѣпи разклатеното си здраве, а отъ друга — да нареди дѣлата на епархията си. Слѣдъ такава плодотворна дѣйность и слѣдъ прѣтърпѣнитѣ гонения и тегла, той станалъ прѣдметъ на голѣма почитъ. И много отъ лицата, които по-рано му причинявали страдания, като чиновници на враждебно нему правителство, търсѣли случай да му се извинятъ и да получатъ прошка. Той охотно прощавалъ всички. Съ нѣкои отъ противниците си (както съ бившия м-ръ П. Славковъ) той се сближилъ и използватъ тѣхното съдѣйствие за народополезни работи, напр. за успѣха на друж. „Св. Кирилъ и Методий.“ Когато чувалъ, че нѣкои чиновници, отчислени отъ служба, вѣрвали да сж били наказани, защото били близки на нѣкогашни негови гонители, той се погрижвалъ да имъ даде прѣпоръчителни писма за нови назначения, за да не остане у тѣхъ и у тѣхнитѣ близки и познати убѣждение, че сж пострадали за него. Само за Ганя Чолаковъ и за единъ високъ сѣдия, както разказватъ негови близки, той понѣкога казвалъ: „Искамъ да ги простя, но не мога; дано Господъ да ги прости.“ Много учители и обществени дѣйци, когато се случело да отидатъ въ Търново, считали за свой дългъ да посѣтятъ дѣда Климента, за да му изкажатъ уважението си („да цѣлуватъ ржка“). Обаянието на Търновската митрополия, наслѣдница на едноврѣмешната патриаршия, седалище

кенопочиналия Иларионъ Макариополски, се издигнало на висота. Учители водѣли ученицитѣ си да видятъ мистиката и да получатъ благословіята на всеобщо почитание, и той самъ ги развеждалъ изъ старата църква разказвалъ нѣкои свързани съ нея прѣдания.¹ Много, но любознателни младежи пѣкъ ходѣли при Климента зпоржчителни писма до директоритѣ на български училища, въ които тѣ искали да постъпятъ или да по- стипендии.² Покрай писмата, нѣкои отъ тия младежи авали отъ него и парични помощи за пѣтъ. Ржката на Климента всѣкога била щедра, и сиромаситѣ въ Долна- а, гдѣто била митрополията, добрѣ знаели това. Нѣкои ани идвали при него за съвѣти и си отивали насърдче- обнадеждени.

Жнижовната дѣйность на митр. Климента прѣзъ 1895—1899 се състоела главно въ писане на рецензии и тожения по поржка на Синода. Пращани му били за а учебници по зак. Божи, църковно-богослужебни книги, ения по каноническо право, както и прѣводи на книги ъв. Писание. Така, въ 1896 г. той написалъ рецензии на зила за разглеждане на родствата“ (отъ иером. Дос- хевъ) и на „Краткъ молитвеникъ за православни вой- (отъ М. Радивоевъ); а въ 1897 г. прѣгледалъ и по- лтъ новото издание отъ „Учебникъ по св. история“ (отъ . Блъсковъ). Въ 1898 г. му билъ изпратенъ за оцѣнка одѣтъ на четверо-евангелието, извършенъ отъ Н. Же- тогавашенъ учителъ въ Самоковската дух. семинария,³ 1899 г. — съставената отъ сжщия „Служба Св. Кирилла софа.“⁴ Въ 1898 г. Климентъ написалъ изчерпателна ре- ля на книгата „Бракоразводнитѣ дѣла прѣдъ епархий- духовни сждилища“ (отъ Г. Стрѣзовъ), чийто авторъ се исилъ съ повечето отъ бѣлѣжжитѣ му. Рецензиитѣ му човено сж подробни и внимателно написани. — Изложе- то въпроси, които интересували църквата, Климентъ е

¹ Вж. спомени на учителя Ц. Калчевъ въ Църк. вѣсти. отъ 1901 г., стр. 6.

² Едно такова писмо е обнародвано въ спис. „Православенъ про- дникъ“, издавано отъ Пр. Доброплодни, год. 1901, кн. VII, стр. 77.

³ Протоколъ на Св. Синодъ отъ 28 ноемврий 1898 г., § 13.

⁴ Протоколъ отъ 26 юний 1899.

правиль и по-рано било по поржка на Синода, било по своя инициатива. Така, на 23 декемврий 1888 г.¹ му било възложено да проучи въпроса за начина, по който трѣбва да става назначението на гарнизоннитѣ свещенници, и за тѣхнитѣ права и длѣжности; въ 1894 г. той далъ изложение по въпроса за женитба при седмостепенно родство и пр.

Най-важниятъ въпросъ, за чието правилно рѣшение било поискано съдѣйствие отъ Климента, билъ тоя за новобългарски прѣводъ на цѣлата библия. Този въпросъ билъ повдигнатъ най-напрѣдъ отъ варненско-прѣславския митрополитъ Симеонъ, чието добръ обосновано писменно прѣдложение е вписано въ протокола на Св. Синодъ отъ 20 октом. 1898 г. Въ своето прѣдложение, той, като посочва неточноститѣ и устарѣлостта на издадения отъ протестантитѣ прѣводъ, както и липсата въ него на нѣкои книги, приети и отъ вехтозавѣтната, и отъ новозавѣтната църква, — прѣдлага да се направи новъ прѣводъ, като се натоварятъ съ това вѣщи лица на чело съ митроп. Климента. За да се обмисли по-добрь въпросътъ и да се избератъ подходящи за работата лица, Св. Синодъ рѣшилъ да повика послѣдния въ София. И наистина, прѣзъ втората половина на ноемврий 1898 г., Климентъ пристигналъ въ столицата и слѣзълъ въ синодалната палата, за да бжде въ постоянно сношение съ старцитѣ. Това му пжтуване още еднажъ дало възможность на народа да изкаже голѣмата си обичъ и дълбокото почитание къмъ заслужилия архипастирь, особено защото се носѣли слухове, че здравето му е разклатено. Прѣзъ гдѣто минавалъ, население-то, на чело съ кметоветѣ, му устройвало посрѣщания и испращания. Относно прѣвода на библията, той прѣдложилъ, и Синодътъ възприелъ, работата да се раздѣли на нѣколко части и всѣко отъ лицата, които ще се натоварятъ съ редактирането на прѣвода, да вземе по една.²

Дали митроп. Климентъ е съчинилъ или продължилъ нѣкое поетическо произведение, не се знае. Има едно обстоятелство, което навежда на мисълъ, че той и прѣзъ това

¹ Тази дада е посочена въ протоколъ № 14 отъ 5 юлий 1890 г.; но проучването на въпроса трѣбва да му е било възложено устно, защото въ протокола отъ казаната дата не става дума за него.

² Писмо до Г. Паунчевъ отъ 25 ноемврий 1898 г.

прѣки разклатеното си вече здраве, не е забранено изящната литература. То е, че, когато билъ въ въпроса за прѣвода на библията, той писалъ на ръ Г. Паунчевъ да намѣри между книжата му и да и недовършения разказъ „Защо?“, за да може, ако продължи и привърши, то поне да прибави тукъ-хъщо.¹ Нѣколко врѣме прѣди това, споредъ съобщ. Ст. Н. Коледаровъ,² той прѣгледалъ и поправилъ да мѣста прѣведената отъ послѣдния отъ руски рр. Копе „Северо Торелли“ и въ разговора си за, бщилъ, че тази драма много му напомняла една не-а изъ българската история, която щѣла да види гъ слѣдъ смъртта му. Доколко е точно това съобщ. се знае.³

зъ 1898 год. митроп. Климентъ ималъ новъ случай, своето родолюбие и широчината на религиознитѣ ии. Въ началото на тая година къмъ него се обърнали да ги подкрѣпи българо-католицитѣ отъ скитѣ села Бѣляни и Орѣше. Тия нещастѣли кански отъ своеволията и не всѣкога чиститѣ своитѣ домини, калугери отъ ордена на пасио-и вече около 30 години дѣйствували да се сдосвещенници измежду самитѣ тѣхъ; но католишкото иство, подкрѣпяно отъ дипломатически прѣдставители католишки държави, не искало да удовлетвори справедливи искания, и Министерството на външнитѣ изповѣданията се чувствувало безсилно да имъ по-ѣдъ като търсили безуспѣшно цѣръ на болката си по-ста, благочестивитѣ бѣлянчени се обърнали за по-мъ митроп. Климента. Той познавалъ тѣхната борба ано и имъ съчувствувалъ като на българи, безъ да

щото писмо отъ 25 ноември 1898 г.

стн. „Миръ“ бр. 7819 отъ 24 юлий 1926 г., стр. I

съобщението на Коледарова има нѣкои несъобразности. съобщава, че далъ драмата си на Климента „прѣди 28 го-цов. въ 1898 г.; а драмата е излѣзла отъ печатъ 1 година по-но въ 1897 г. Освѣнъ това, Коледаровъ казва, че подиръ това онова вандалско нападение на старата митрополия въ Махала“ отъ Цвикъовци и др. и грабването ва всеобщо обинеговото паство кириархъ“; а нападението върху митропо-го се разказа вече, е станало въ 1893 год.

се ръководи отъ прозелитически намѣрения. Най-напрѣдъ той изпратилъ молбата имъ въ Министерството на външнитѣ работи и изповѣданията, а понеже отговоръ не дошълъ наскоро, обърналъ се прѣзъ май телеграфически къмъ Княза Фердинанда, който по онова врѣме се намиралъ въ Ебенталъ. Прѣзъ октомврий, митрополитътъ направилъ нови постъпки прѣдъ Министерството, а когато отишълъ въ София по въпроса за прѣвода на библията, говорилъ за дѣлото на бѣлгари и лично на Княза, който, по негова молба, приелъ депутацията имъ и я изслушалъ, та членоветѣ ѝ си отишли доволни и обнадеждени.¹ Да бѣше Климентъ ограниченъ и фанатикъ черковникъ, каквито сж били притѣснителитѣ на бѣлгари и орѣшани, щѣше да гледа, тѣ да се откажатъ, и щѣше да измъчва съвѣстѣта имъ съ подканяния да минатъ въ православие. Но той не билъ такъвъ: за него било важно, тия благочестиви бѣлгари да намѣрятъ спокойствие и да обезпечатъ сѣмейната си честъ, па да се почувствуватъ и близки по живогъ и уредба къмъ православнитѣ си сънародници, а за пълно сливане съ послѣднитѣ оставялъ да работи врѣмето.²

Отношенията между митроп. Климента и Княза Фердинанда и по това врѣме, както и по-послѣ, оставали добри. Князътъ се отнасялъ къмъ него съ голѣмо внимание, къмъ което той не оставалъ равнодушенъ. Когато митрополитътъ му се прѣдставилъ, Князътъ го посрѣщналъ въ антрето на Двореца, цѣлуналъ му ръка и, като го уловилъ за двѣтѣ ръцѣ, завелъ го въ кабинета си, поканилъ го да седне на канапето, а самъ седналъ на столъ и говорилъ съ него по разни въпроси прѣзъ $\frac{3}{4}$ часа. Въ присѣдствието на адютанта си, нарекълъ го свой благодѣтель и най-голѣмъ защитникъ не само на православието, а и на прѣстола. Това, обаче, не попрѣчило на Климента да напомнимъ на Княза, какво му е говорилъ и какво е обѣщавалъ, прѣди той да замине за Русия.³ Сжщо така, щомъ му съобщили, че Князътъ искалъ

¹ Писмо до Г. Паунчевъ отъ 10 декемвр. 1898 г.

² Подробно изложение на борбата, водена отъ бѣлгаро-католицѣ въ Свищовско за родно духовенство, вж. въ статията на проф. Теодоровъ-Баланъ „Бѣлгарскитѣ католици въ Свищовско и тѣхната черковна борба“ въ Лѣтописъ на Бѣлгарското книжовно дружество въ София за 1900-1901, стр. 99—207.

³ Писмо до Г. Паунчевъ отъ 10 декемвр. 1898 г.

(въ ноемврий 1899 г.) да му се отстъпятъ 2 стаи въ Прѣображенския манастиръ, той се възпротивилъ енергично, и Князътъ сърдито напусналъ манастира. Княгинята сжщо се отнасяла къмъ него много внимателно; а малкиятъ князь Борисъ лесно се сблизилъ съ стареца при отиването му въ двореца, оставялъ се да го държи на ржцѣ¹, да го цѣлува и милва²: нѣкакъ инстинктивно чувствувалъ голѣмата обичъ на любвеобилния митрополитъ къмъ дѣцата.

Когато Княгиня Мария Луиза се поминала, Князътъ пожелалъ, панахидата за нея да се извърши отъ митр. Климента, който не пропусналъ да го утѣши за голѣмата загуба.³ Князь Фердинандъ знаелъ, че, като е ходатайствувалъ прѣдъ руския Императоръ за помирението му съ Русия, той слѣди неговото поведение и онова на правителството, макаръ да не му казва това направо. Откакъ Стоиловъ си подалъ оставката отъ прѣдседателството на Кабинета и билъ замѣстенъ съ Грекова, Климентъ, при едно свиждане на послѣдния, казалъ: „Отваряйте си очитѣ, за да не докарате пакъ 18 май. Истина, пжтътъ за Гложенския манастиръ е изравненъ, но помнете, че и тържественото влизане въ Търново и София е още по-добрѣ изравнено“. Грековъ му отговорилъ: „Не ще има такова нѣщо“.⁴ Обаче, тия прѣдупрѣждения и въздѣйствието върху Княза, министритѣ и други политически лица за смегчаване на партизанскитѣ ежби и крайности всѣкога имали случаенъ и приятелски характеръ. Това сж били търсени и на драго сърдце приемани съвѣти отъ уважаванъ и обичанъ събесѣдникъ, а не натрапени и горди поуки.

Болестъ и смъртъ. — Но народополезната дѣйность на митроп. Климента отивала къмъ своето залѣзване. Както се каза вече, още слѣдъ заточението въ Петро-павловския и Гложенския манастири здравieto му било разклатено, а въ 1898 г. вече се явили признаци за катастрофа. Прѣзъ нея година той почналъ да усѣща тегота и зашемедяване въ главата, и по едно врѣме го зболѣло едното ухо, па се явилъ и жбоболъ. Отначало той мислѣлъ, че причината за болкитѣ

¹ Писмо до Паунчева отъ 14 ноемврий 1899 г.

² Писмо отъ 10 януарий 1899 г.

³ Писмо до сжщия отъ 21 януарий 1899 г.

⁴ Въ сжщото писмо.

въ главата се крие въ разваленитѣ му зъби. Затова, като отишълъ въ София, извадилъ ги и си турилъ изкуствена челюсть; но болкитѣ въ ухото и зашемедяването продължавали. Скоро се разбрало, че болестта му е сериозна: вървежътъ му станалъ неравенъ и несигуренъ, а въ погледа му се явило малко раздвояване.¹ Синодалнитѣ старци го насърдчавали, но наскоро го посвѣтвали да се цѣри. Той, обаче, продължавалъ да работи, особено въ свързка съ прѣвода на библията, а на смъртта на негова нѣкогашенъ старецъ, доростоло-червенския митрополитъ Григорий, държалъ и надгробна рѣчь. Ала, при така разклатеното му здраве, стигала нѣкоя малка причина, за да се яви сериозно заболяване, и това се случвало на нѣколко пѣти. Лѣкаритѣ Ораховацъ и Д. Молловъ употребили всички старания да му помогнатъ, но не могли, понеже имали работа съ нервенъ ударъ. При все това, навикналъ да се не бои отъ смъртъ, той запазвалъ веселото си настроение, и писмата му до роднини отъ това врѣме иматъ сжщия шеговитъ тонъ, който иматъ и по-раншнитѣ. Близкиятъ му приятель митроп. Константинъ поддържалъ това му настроение. Човѣкъ не може да се начуди на разположеността му да пише писма: нѣкои отъ тѣхъ сж отъ по 15—20 страници ситно писмо. Еднажъ зетъ му д-ръ Г. Паунчевъ му забѣлѣжилъ въ едно свое писмо, че си врѣди, като се насиля да пише толкова дълги писма; но той отговорилъ, че, когато пише на близки, забравя се и прѣживѣва наново онова, за което имъ пише.² На 26 мартъ 1899 г. Климентъ билъ избранъ наново за членъ на Св. Синодъ, но присѣдствувалъ само въ едно заседание (27 мартъ), и вече въ слѣдното било съобщено, че ще отсѣдствува 10—15 дѣня. Прѣзъ май наново присѣдствувалъ въ нѣколко заседания, а вече прѣзъ юний 1899 г. заминалъ за Виена и постѣпилъ въ единъ санаториумъ въ прѣдградие то Пуркерсдорфъ. Но и цѣренето му въ този санаториумъ, и съвѣтитѣ и насърдченията на професора Бенедиктъ не помогнали нищо: болниятъ ставалъ все по-злѣ и вече не можелъ да ходи, защото залиталъ и падалъ.³ Въ началото на августъ се

¹ Писмо отъ 10 декемврий 1898 г., погрѣшно датирано въ Търново, вм. въ София.

² Писмо отъ 7 септемврий 1899 г.

³ Писмо отъ 27 юлий 1899 г. изъ Пуркерсдорфъ.

върналъ въ София, ходилъ и въ Банки, но болестъта постоянно се засилвала. При все това, той не забравялъ длъжноститѣ си и, между друго, влѣзълъ въ прѣговори съ Министерството на външнитѣ работи, за да се откупи кжщата на П. Пипевъ въ Търново за митрополия — което обаче не станало.¹ Въ края на септемврий 1899 г. той вече не можелъ да пише самъ, та диктувалъ писмата си на роднини, най-често на дѣцата на своята братовчедка г-жа Петкова. И колкото повече болестъта го отдѣляла отъ външния свѣтъ, толкова повече привързаностъта му къмъ дѣцата на роднинитѣ растѣла: той постоянно питалъ за тѣхъ, пращалъ имъ подаръци, за всѣко намиралъ да пише по нѣколко думи въ отдѣлни писъмца и т. н.

Когато, прѣзъ лѣтото на 1900 г., видѣлъ, че силитѣ му вече го оставятъ, митроп. Климентъ напусналъ синодалната палата и се прибралъ при сѣмейството на братовчедката си г-жа Марийка Петкова, гдѣто прѣживѣлъ до самата си смъртъ. Отначало можелъ да става и да пристъпа изъ стаята, но послѣ не билъ въ състояние да върши и това. Приятелитѣ му идвали да го спохождатъ. Князь Фердинандъ показалъ особно внимание къмъ болния си благодѣтель: често пращалъ Добровича или адютанта си да го посѣтятъ, а 2—3 пжти го спохождалъ и самъ, като, между друго, му съобщилъ за разкопкитѣ на Трапезица, направени отъ археолога Съоръ. Климентъ билъ трогнатъ отъ това внимание и първия пжтъ направилъ усилие да посрѣщне Княза на външнитѣ врата и да го изпрати, въпрѣки молбитѣ му да се не прѣсиля.²

Докато болниятъ архипастиръ билъ прѣдметъ на внимание и съчувствие отъ разни страни, Св. Синодъ на българската църква, въ който билъ членъ, безъ да има намѣрение да го обижда, му причинилъ голѣмо огорчение. По-неже отъ 25 май 1899 г. до началото на ноемврий 1900, т. е. прѣзъ повече отъ 17 мѣсеца присѣдствувалъ само въ заседанието отъ 2 ноемврий 1899 г. и нѣмало никаква надежда

¹ Писмо отъ 12 августъ изъ София.

² В. Велчевъ, въ книгата си „Страници отъ новата ни политическа история“, стр. 150, прѣдава едно съобщение на покойния П. Станчевъ, споредъ което митроп. Климентъ билъ казалъ прѣди смъртъта си: „Умирамъ съ мжка, за дѣто станахъ поручителъ предъ руския царъ за Фердинанда“. За такива думи близкитѣ на митрополита не знаятъ нищо.

да се поправи, — Синодътъ, като намѣрилъ, че интереситѣ на църквата страдатъ, счелъ за добръ да замѣсти митрополита Климента съ другъ архиерей. И наистина, въ заседанието на Синода отъ 10 ноемврий 1900 г. било прочетено писмо отъ болния митрополитъ, съ което той, като съобщавалъ, че не ще може да се поправи въ скоро врѣме отъ продължителната си болестъ и затова не ще бжде въ състояние да взима участие въ синодалнитѣ заседания, молѣлъ да му се приеме оставката отъ длъжността членъ въ Синода. Въ сжщностъ, болниятъ старецъ, който не билъ вече въ състояние да напише самъ цѣло писмо, само подписалъ поднесено нему готово заявление. Това го огорчило извънредно много, толкова повече, че лишавало роднинитѣ му, които го гледали въ тежката болестъ, отъ възнагражданието му като синодаленъ членъ, а освѣнъ това, и безъ него за синодалнитѣ заседания имало потрѣбния кворумъ. При такова положение на работата, съобщението, че Св. Синодъ, като му приема оставката, скърби, загдѣто се лишава отъ просвѣтеното му съучастие въ управлението дѣлата на църквата, не само не го утѣшило, но още повече го огорчило.¹

Ала най-послѣ краятъ на страданията му дошълъ. На 7 юлий (ст. ст.), въ сжбота, митроп. Климентъ се почувствувалъ злѣ. Прѣзъ тоя день и въ недѣля той усѣщалъ остри и мжчителни боли, но билъ въ съзнание. Въ вторникъ 10 юлий (ст. ст.), въ 5¹/₂ час. слѣдъ обѣдъ старецътъ прѣдалъ Богу духъ, заобиколенъ отъ роднини и двама протосингели. Тая печална вѣсть била тутакси съобщена отъ Синода на Н. Блаженство Екзарха и на всички архиереи съ поржка да се отслужатъ панахиди. На 11-и сутринята тѣлото на блаженопочиналия било прѣнесено въ съборната църква св. Недѣля, гдѣто била извършена заупокойна литургия отъ синодалнитѣ архиереи. Вечерта ковчегътъ билъ отнесенъ на гарата, гдѣто свещ. Апостолъ Георгиевъ държалъ трогателна рѣчь, въ която описалъ добродѣтелитѣ на покойния, а слѣдъ това билъ изпратенъ по желѣзницата въ Търново. Тѣлото придружавалъ, по поржка на Синода, бившия скопски митроп. Теодосий. Въ Търново ковчегътъ пристигналъ въ пегъкъ на 12¹/₂ час. Цѣ-

¹ Отъ Климента и митр. Константина Врачански е оставено на Св. Синодъ едно мѣсто въ София, което тѣ били купили наедно.

лиятъ градъ и прѣдставители отъ цѣлата епархия отдали послѣдня почетъ и оплакали многозаслужилия иерархъ. Смъртнитѣ останки били погребени на 14 юлий въ артика на съборната църква св. Богородица. Наскоро слѣдъ това, въ Търново се образувалъ специаленъ комитетъ, който си турилъ за цѣлъ да издигне паметникъ на гроба на покойния. Идеята за особеноститѣ на паметника била дадена отъ извѣстния български поетъ, художникъ, общественикъ и държавникъ Конст. Величковъ, голѣмъ почитателъ на митроп. Климента. За жалость, голѣмото земетресение въ Търново, като разруши църквата св. Богородица и затрупа гроба, тури въздигането на паметника въ зависимостъ отъ изграждането на църквата, която още не е свършена. Поради това и 25-годишнината отъ смъртта на заслужилия дѣецъ не биде чествувана, както приличаше. Само половината отъ едноврѣмешнитѣ му ученици въ Петропавловската семинария, на брой около 65 души, хора вече стари, почетоха паметъла му, като се събраха на 24-26 юлий т. г. отъ всички краища на България въ Търново и въ семинарията, гдѣто направиха поменъ и на умрѣлитѣ си другари и учители. По случай 25 годишнината, Бѣлг. Академия на наукитѣ, приемница на Книжовното дружество, на което той е билъ пръвъ подпрѣдседателъ и пръвъ редакторъ на списанието му, почна издаване на съчиненията му, отъ които вече излѣзе I томъ.

3. ОБЩЪ ПРЪГЛЕДЪ НА ДЪЙНОСТЪТА И ХАРАКТЕРИСТИКА.

Отъ всичко казано до тука ясно се вижда, че дѣйността на Друмева—Климента е била много разнообразна. Прѣди всичко, той се е проявилъ като голѣмъ общественикъ: съ обществени въпроси и дѣла е почналъ още като ученикъ въ семинарията (вж. по-горѣ, стр. 24—31), съ такива е боравилъ и прѣзъ цѣлия си животъ. Заедно съ това, той се проявилъ още отрано и като талантливъ поетъ; но врѣмето, когато е живѣлъ и обстоятелствата, всрѣдъ които е работилъ, сж станали причина, поетическата му дарба да не достигне онова развитие, за което е имала сила. Откакъ освобождението на България го повикало да вземе най-живо участие въ уредбата на нейния политически и църковенъ животъ, — поетическата му дѣйность, ако и да не се прѣкъснала съвсѣмъ, постепенно отстѣпала мѣсто на общественно-политическата и църковната. Затова поетическиятъ му талантъ останалъ недостатъчно използуванъ. Повѣститѣ му „Нещастна фамилия“ и „Ученикъ и благодѣтели“, съ които турилъ основа на нашата оригинална белетристика, сж изразъ на юношески вълнения и схващания, защото първата е била съчинена, когато той билъ на 18—19 г., а втората — на 22—23 г. Дори драмата „Иванку“, въ която поетическата му дарба се е проявила най-силно, е била свършена, когато е билъ на 29—30 год., а е била намислена и скицирана много по-рано. По такъвъ начинъ главнитѣ му поетически произведения сж били създадени, когато той се намиралъ подъ влияние на идеи и чувства отъ възродителната епоха, прѣзъ която главнитѣ идеали на народа ни сж били народна просвѣта и освобождение отъ турско владичество и гръцко влияние. При все това, неговитѣ произведения сж запазили влиянието си прѣзъ повече отъ половина вѣкъ, па и досега засѣгатъ дълбоко българската душа и вдѣхватъ у младежитѣ родолюбие и идеализъмъ. Като плодъ на мла-

дежко перо, повѣститѣ му, а донѣгдѣ и драмата, не сж лишени отъ извѣстна подражателность; но тя не отива тѣй далечъ, както твърдятъ нѣкои прибързани критики (вж. погорѣ, стр. 29—30, 41 и 65—68). Трѣбва да съжаляваме, че по-големата частъ отъ поетическитѣ творения, написани прѣзъ втората половина на живота му, сж изчезнали по врѣме на неговото заточение. Нѣкои запазени кжсове, напр. отъ повѣститѣ „Царь Тодоръ Светославъ“ и „Царь Иванъ Александъръ“ (Съчинения, кн. I, стр. 684—711), показватъ, че извѣстнитѣ негови произведения не сж били случаенъ плодъ на врѣменно проблѣснало желание за слава, а сж били първи рожби на трайна и силна поетическа дарба. Ала и въ поезията Друмевъ не е прѣстаналъ да бжде общественикъ: неговитѣ произведения не сж били откъснати отъ съврѣменната дѣйствителность, а дори когато иматъ за прѣдметъ староврѣмския животъ, не губятъ връзкитѣ си съ интереситѣ на новото врѣме.

И когато Друмевъ станалъ Климентъ, той продължавалъ да си бжде на първо мѣсто общественикъ, какъвто билъ и по врѣме на дѣйността си въ Браила (вж. стр. 57—61, 81—88, 91—95 и др.). Само една страна отъ неговата обществена дѣйность не била продължена: тя била революционната, на която билъ се прѣдалъ врѣменно подъ влияние на Раковски (стр. 31—34). Нея той напусналъ рано, защото бързо разбралъ, че, за да се подготви за въоръжена борба, народътъ най-напрѣдъ трѣбва да се просвѣти и самосъзнае. По-неже виждалъ, че за постигане на тази цѣль духовното звание би му дало най-добра сгода, — той станалъ служителъ на църквата, като ималъ прѣдъ видъ не толкова душевното спасение на паството, колкото просвѣтата и вчовѣчването му, необходими прѣди всичко за земното му добруване. И наистина, Климентъ използвалъ духовния санъ за доброто на народа: като епископъ, митрополитъ и екзархийски намѣстникъ, той, чрѣзъ църковни проповѣди и лично въздѣйствие, вдѣхвалъ духъ и истина и насочвалъ паство и народъ къмъ добро и човѣщина. Макаръ да билъ неуморимъ съдѣецъ и съратникъ въ уредбата и защитата на църквата на здравитѣ стѣлпове на народната ни църква въ ново врѣме — Екзархъ Йосифъ, Григорий Доростоло-червенски, Симеонъ Варненско-прѣславски и Константинъ Врачански, — той не се

3. ОБЩЪ ПРЪГЛЕДЪ НА ДЪЙНОСТЪТА И ХАРАКТЕРИСТИКА.

Отъ всичко казано до тука ясно се вижда, че дѣйността на Друмева—Климентъ е била много разнообразна. Прѣди всичко, той се е проявилъ като голѣмъ общественикъ: съ обществени въпроси и дѣла е почналъ още като ученикъ въ семинарията (вж. по-горѣ, стр. 24—31), съ такива е боравилъ и прѣзъ цѣлия си животъ. Заедно съ това, той се проявилъ още отрано и като талантливъ поетъ; но врѣмето, когато е живѣлъ и обстоятелствата, всрѣдъ които е работилъ, сж станали причина, поетическата му дарба да не достигне онова развитие, за което е имала сила. Откакъ освобождението на България го повикало да вземе най-живо участие въ уредбата на нейния политически и църковенъ животъ, — поетическата му дѣйность, ако и да не се прѣкъснала съвсѣмъ, постепенно отстъпала мѣсто на общественно-политическата и църковната. Затова поетическиятъ му талантъ останалъ недостатъчно използванъ. Повѣститѣ му „Нещастна фамилия“ и „Ученикъ и благодѣтели“, съ които турилъ основа на нашата оригинална белетристика, сж изразъ на юношески вълнения и схващания, защото първата е била съчинена, когато той билъ на 18—19 г., а втората — на 22—23 г. Дори драмата „Иванку“, въ която поетическата му дарба се е проявила най-силно, е била свършена, когато е билъ на 29—30 год., а е била намислена и скицирана много по-рано. По такъвъ начинъ главнитѣ му поетически произведения сж били създадени, когато той се намиралъ подъ влияние на идеи и чувства отъ възродителната епоха, прѣзъ която главнитѣ идеяли на народа ни сж били народна просвѣта и освобождение отъ турско владичество и гръцко влияние. При все това, неговитѣ произведения сж запазили влиянието си прѣзъ повече отъ половина вѣкъ, па и досега засѣгатъ дълбоко българската душа и вдъхватъ у младежитѣ родолюбие и идеализъмъ. Като плодъ на мла-

дежко перо, повѣститѣ му, а донѣгдѣ и драмата, не сж лишени отъ извѣстна подражателность; но тя не отива тѣй далечъ, както твърдятъ нѣкои прибързани критики (вж. погорѣ, стр. 29—30, 41 и 65—68). Трѣбва да съжаляваме, че по-големата частъ отъ поетическитѣ творения, написани прѣзъ втората половина на живота му, сж изчезнали по врѣме на неговото заточение. Нѣкои запазени кжсове, напр. отъ повѣститѣ „Царь Тодоръ Светославъ“ и „Царь Иванъ Александъръ“ (Съчинения, кн. I, стр. 684—711), показватъ, че извѣстнитѣ негови произведения не сж били случаенъ плодъ на врѣменно проблѣснало желание за слава, а сж били първи рожби на трайна и силна поетическа дарба. Ала и въ поезията Друмевъ не е прѣстаналъ да бжде общественикъ: неговитѣ произведения не сж били откъснати отъ съврѣмнената дѣйствителность, а дори когато иматъ за прѣдметъ староврѣмския животъ, не губятъ връзкитѣ си съ интереситѣ на новото врѣме.

И когато Друмевъ станалъ Климентъ, той продължавалъ да си бжде на първо мѣсто общественикъ, какъвто билъ и по врѣме на дѣйността си въ Браила (вж. стр. 57—61, 81—88, 91—95 и др.). Само една страна отъ неговата обществена дѣйность не била продължена: тя била революционната, на която билъ се прѣдалъ врѣменно подъ влияние на Раковски (стр. 31—34). Нея той напусналъ рано, защото бързо разбралъ, че, за да се подготви за въоръжена борба, народътъ най-напрѣдъ трѣбва да се просвѣти и самосъзнае. Понеже виждалъ, че за постигане на тази цѣль духовното звание би му дало най-добра сгода, — той станалъ служител на църквата, като ималъ прѣдъ видъ не толкова душевното спасение на паството, колкото просвѣтата и вчовѣчването му, необходими прѣди всичко за земното му добруване. И наистина, Климентъ използвалъ духовния санъ за доброто на народа: като епископъ, митрополитъ и екзархийски намѣстникъ, той, чрѣзъ църковни проповѣди и лично въздѣйствие, вдъхвалъ духъ и истина и насочвалъ паство и народъ къмъ добро и човѣщина. Макаръ да билъ неуморимъ съдѣецъ и съратникъ въ уредбата и защитата на църквата на здравитѣ стълпове на народната ни църква въ ново врѣме — Екзархъ Йосифъ, Григорий Доростоло-червенски, Симеонъ Варненско-прѣславски и Константинъ Врачански, — той не се

увличалъ много отъ тази външна уредба и отъ догматичната и обредната страна на вѣрата, а прѣслѣдвалъ главно нравствени и възпитателни цѣли. Въ това му помагалъ кристално чистиятъ животъ, личниятъ авторитетъ и широкото образование. Осветеното отъ конституцията право, духовенството да участвува и въ политическия животъ на държавата, му дало възможностъ да се прояви, въ първитѣ години слѣдъ освобождението, още като политически дѣецъ и държавникъ (стр. 101—2). Но и политическата му дѣйностъ всѣкога е имала широко общественъ, а не специаленъ, тѣсно държавнически, и още по-малко партизански характеръ: той никога не се интересувалъ отъ дреболиитѣ и тънкоститѣ на политическия животъ и на държавното управление, а се намѣсвалъ главно тамъ, гдѣто трѣбвало да се защитятъ съ рискъ и себепожертвуване общитѣ интереси на народа и църквата (стр. 93—4, 98—9, 103—4, 122—8, 134—7, 142—4, 149—170 и 185—191). Въ такива случаи той съ достоинство се явявалъ въ ролята или на прѣдставителъ на народа, или на страдалецъ.

Като общественикъ и служителъ на църквата, Климентъ си е служилъ еднакво лесно съ перо, живо слово и лично въздѣйствие. Съврѣмниците му справедливо сж го считали за единъ отъ най-добритѣ наши оратори и проповѣдници, макаръ че, както се каза (вж. стр. 105—7), него е интересувало на първо мѣсто развитието на мисълта, доказателството, а вече слѣдъ това фразата и дикцията.

Въ съгласие съ своя основенъ възгледъ, че друго е да се знае доброто, а друго — да се върши, Друмевъ — Климентъ се е занимавалъ съ възпитаване на млади и стари и се е проявилъ като отличенъ педагогъ не само теоретически чрѣзъ студии и рѣчи (вж. стр. 57—8, 72—3, 108—111), а и практически — като директоръ на Браилското училище и на Търновската дѣвич. гимназия, а особено като ректоръ на Петро-павловската дух. семинария. Въ педагогическата си дѣйностъ той е проявилъ здрави схващания, тънко познаване на дѣтската душа, обичъ къмъ ученицитѣ, тактъ и великодушие. Да би останалъ само съ педагогическата си дѣйностъ, той пакъ би заемалъ почетно мѣсто между заслужилитѣ на България мъже. Въ свръзка съ тази му дѣйностъ

сж и повечето негови критики, въ които той е проявил тънкость въ схващанията, макаръ да е билъ отначало доста строгъ (стр. 73—7). Отпослѣ прѣдметъ на неговитѣ критики ставатъ още канонически, църковно-богослужебни книги и прѣводи изъ свещеното писание (стр. 193-4).

Докато билъ студентъ въ Академията, когато редактиралъ „Период. списание на Българското книж. дружество“ въ Браила, па и послѣ, когато му оставало врѣме отъ обществена, пастирска и педагогическа дѣйность, Друмевъ—Климентъ се занимавалъ и съ наука. Както се каза, научнитѣ му интереси засѣгатъ, покрай педагогия, още история на старата християнска църква и на каноническото право (стр. 51—2 и 147—9). Нѣма нужда, обаче, и да се казва, че въ научнитѣ си издирвания той не е могълъ да достигне оная точность и детайлность, онава задълбочаване, което се постига само съ многогодишна кабинетна работа; ала въ тѣхъ той проявява широчина на схващанията и ясность, каквито рѣдко се срѣщатъ въ подобенъ родъ съчинения. Най-послѣ, въ бѣлѣжкитѣ си за историята на Петро-павловския манастиръ (стр. 176—7) и въ описанието на Търново отъ врѣме на второто българско царство, което описание се намира въ началото на захванатата повѣсть „Царъ Иванъ Александъръ“ (Съчинения, I, 689—690), той показва и похвати на трѣзвенъ археологъ.

Въ разнообразната дѣйность на Друмева—Климента се проявява неговата богато надарена и хармонично развита личность. Физически е билъ здравъ и издръжливъ. Докато да се парализира, той никога не е болѣдувалъ сериозно, като не считаме тифозната треска, която го връхлетѣла, когато се връщалъ отъ четничеството въ Крагуевацъ. Макаръ отпадналъ слѣдъ тази болестъ, той, по липса на сръдства, е прѣминалъ пѣшъ цѣла южна Бесарабия отъ Галацъ до Одеса. Билъ е напълно трѣзвенъ и умѣренъ въ живота си. Едничкото удоволствие което си е позволявалъ понѣкога, покрай музиката, било пушенето съ наргеле, на което навикналъ, когато билъ въ Русе. Не само когато билъ студентъ и учитель-писателъ въ Браила, а и послѣ, когато билъ митрополитъ, заобиколенъ съ близки роднини, готови да му услужатъ, и съсъ слуги, той обичалъ да си слугува самъ: ставалъ рлно, запалѣлъ си печката, сварявалъ кафе и сѣдалъ

да работи. Всичките си книжовни трудове, протоколите на събрания, въ които бил секретар, па и по-важните прѣписки си прѣписвалъ на чисто самъ. Протоколите на първия учителски съборъ въ Шуменъ, на заседанията на Книжовното дружество, па и синодалните отъ сесията прѣзъ 1888 г., сж написани съ неговъ ржка. И обширниятъ му трудъ „Събрание на правилата“ (близо 600 голѣми страници) е прѣписанъ пакъ отъ него. Той пишелъ и съ двѣтъ ржцѣ, но обикновено — съ лѣвата. Не му е тегнѣло да пише и дълги писма дори до сериозното си заболяване (вж. стр. 198). — Темпераментътъ му е билъ спокоенъ, лишенъ отъ всѣка раздразнителност и нервност. Дори при голѣми неприятности и обиди, той не избухвалъ и не губѣлъ самообладание. Съвѣтитъ си давалъ всѣкога спокойно и внушително, и ученицитъ му никога не сж го виждали раздразнително сърдитъ, не сж го чували да вика и крѣска. Външно билъ прѣдставителенъ, съ хубаво, спокойно и благодушно лице. Малко голѣмиятъ му носъ не е бъркалъ на симетрията на лицето му, защото послѣдното е било широко.

На физическата му здравина отговаряла душевна бодростъ и разностранни дарби. Той ималъ обширна, бистра и вѣрна паметъ и остъръ и пронитателенъ умъ. Благодарение на това, бързо схващалъ и запомнялъ четеното и чуваното и на младини всѣкога бивалъ пръвъ ученикъ. Обширната му и услужлива паметъ му давала възможностъ да пише произведенията си, безъ да прави много справки и безъ да има нужда отъ зачѣртвания, както и да говори дългите си и съ доста периодиченъ слогъ слова, безъ да си служи съ писмени бѣлѣжки. Тѣнкиятъ му и пронитателенъ умъ го правѣлъ еднакво способенъ за научна, критическа, общественно-политическа и църковна дѣйностъ. При този умъ той притежавалъ още живо въображение и тѣнка чувствителностъ — особености на поетъ. Чувствителността му се отражавала не само въ поетическите произведения, които носятъ сангименталенъ характеръ, но и въ отношенията му къмъ околните, особено къмъ дѣцата, всрѣдъ които се чувствувалъ най-честитъ (вижъ стр. 197 и 199). Мекото му сърдце го правѣло да не може да гледа равнодушно чужди сълзи и страдания; на това се дължи до голѣма степенъ и неговата благотворител-

ностъ и щедростъ, Надъ единъ удавенъ надежденъ ученикъ отъ Петро-павловската семинария¹ плакалъ като майка; така плакалъ и надъ нещастieto на приятеля си Тодоръ Икономовъ, който се умопобъркалъ (вж. и стр. 82—3). При това, Климентъ ималъ присжщата на поетитѣ способностъ да си спомня живо минали вълнения и да ги прѣживѣва наново, па да се вживѣва и въ чужди чувства (вж. стр. 198). Той билъ чувствителенъ още и къмъ хубоститѣ на природата, която намирала мѣсто и въ писмата му (напр. това отъ 30 юлий 1859 г. до Дайнелова), и въ произведенията му „Ученикъ и благодѣтели“, „Царь Иванъ Александъръ“ и др.), па билъ чувствителенъ и къмъ музиката, и самъ свирѣлъ изкусно на флейта. Мекосърдечieto и религиозното му настроение, съединени съ високъ християнски моралъ, правѣли отъ него възвишенъ иерархъ не по длъжностъ, а по душа, и му показвали вѣрния пѣтъ за влияние върху хората — не чрѣзъ строгостъ и наказания, а чрѣзъ примѣръ, съвѣтъ и внушение.

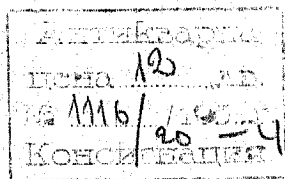
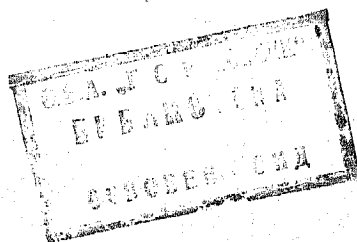
Но у Друмева—Климента чувствителността и мекосърдечieto не водѣли къмъ овчедушие. Той притежавалъ силно развито честолюбие, съзнание на собствено достойнство, което го накарало, рано да се впусне въ обществена дѣйностъ и да прави оцѣнка на окръжаващитѣ го и на тѣхнитѣ дѣла. Неговото честолюбие, обаче, се проявявало не въ славолубие или въ любовъ къмъ заповѣдничество, а въ борба съ злото, въ съпротивление на потисничеството и въ пазене, да се не опетни честъта и човѣшкото му достойнство. Никога не се е крилъ задъ други и не е бѣгалъ отъ отговорностъ, като е считалъ това за недостойно. Наистина, понѣкога е писалъ анонимно, за да не дига шумъ около себе-си, но, щомъ виждалъ, че писаното може да се отдаде на друго, излизалъ смѣло и поемалъ отговорностъ за него (сравни стр. 61).

Честолюбието и себезачитането сж били у него проява не на болѣзнена чувствителностъ или на слаба самокритика, а на чувство на сила, съединено съ здрави убѣждения и твърда и непрѣклонна воля. Тая воля, съединена съ християнско смирение и съ липса на стремежъ къмъ

¹ Асѣнь Николовъ, родомъ отъ Никополъ.

властничество, го е правѣла способенъ за мъченичество, каквото той наистина проявилъ при своитѣ заточавания. Доброто му пѣкъ сърдце и знанието на човѣшкитѣ слабости сж го правѣли лесно да прощава обидитѣ и причиненитѣ му страдания.

Накжсо, за Друмева—Климента може да се каже, че е билъ истински човѣкъ, отличенъ образецъ за подражание на сегашнитѣ и бждни поколѣния.

118